

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI
(ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI)

ARAP FONETİĞİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Doktora Tezi

Zeynep Özkanlı

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI
(ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI)

ARAP FONETİĞİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Doktora Tezi

Zeynep Özkanlı

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Derya ADALAR SUBAŞI

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

ARAP FONETİĞİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Derya ADALAR SUBAŞI

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1-Doç. Dr. Derya ADALAR SUBAŞI

2-Prof. Dr. M.Faruk TOPRAK

3-Prof. Dr. Muammer SARIKAYA

4-Prof. Dr. Funda TOPRAK

5-Prof. Dr. Kemal TUZCU

Tez Savunması Tarihi

10.06.2022

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Derya Adalar Subaşı danışmanlığında hazırladığım “Arap Fonetığının Tarihsel Gelişimi (Ankara.2022)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakça eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:10.06.2022
Zeynep ÖZKANLI

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR	VIII
TRANSKRİPSİYON.....	XI
İŞARETLER VE FARKLI YAZIMA SAHİP BAZI HARFLER.....	XII
ULUSLARARASI FONETİK ALFABE	XIII
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM	19
1.1.ARAPLARDA KLASİK DÖNEM FONETİK ÇALIŞMALARI	19
1.1.1.Dil ve Gramer Âlimleri	22
1.1.1.1.Ebu'l-Esved ed-Dûelî.....	22
1.1.1.2.Sîbeveyh	25
1.1.1.3.el-Mubberred	36
1.1.1.4.İbn Cinnî.....	52
1.1.1.5. ez-Zemaḥşerî	68
1.1.2.Sözlükçüler.....	84
1.1.2.1.el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî.....	84
1.1.3.Edebiyat ve Belâgat Âlimleri	91
1.1.3.1.el-Câhîz.....	93
1.1.3.2.İbn Sinân el-Ḥafâcî.....	96
1.1.4.Felsefe ve Tıp Âlimleri	104
1.1.4.1.el-Kindî.....	104

1.1.4.2. el-Fârâbî.....	107
1.1.4.3.İbn Sînâ.....	109
1.1.5.Kıraat ve Tecvit Âlimleri	112
1.1.5.1.Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî	112
1.1.5.2.Ebû ‘Amr ed-Dânî	121
1.1.5.3.Şihâbuddîn el-Ğaşallânî	123
II. BÖLÜM.....	134
2.1.ARAPLARDA MODERN DÖNEM FONETİK ÇALIŞMALARI.....	134
2.1.1.Dil Bilimciler.....	140
2.1.1.1.İbrâhîm Enîs	140
2.1.1.2.Kemâl Bîşr.....	148
2.1.1.3. Maĥmûd es-Sa‘rân.....	152
2.1.1.4.Ramağân ‘Abduttevvâb	158
III. BÖLÜM.....	164
3.1.ARAPÇADA SESLER VE SINIFLANDIRILMASI.....	164
3.1.1.Arapçanın Parçalı Ses Birimleri.....	170
3.1.1.1.Ünlüler.....	171
3.1.1.1.1.Dilin Durumuna Göre Ünlüler	180
3.1.1.1.2.Boğumlanmada Dudak Durumuna Göre Ünlüler	186
3.1.1.1.3.Ağız Açıklığına Göre Ünlüler.....	191
3.1.1.1.4.Süre Bakımından Ünlüler	194
3.1.1.2.Ünsüzler.....	197

3.1.1.2.1.Ses Tellerinin Durumuna Göre Ünsüzler.....	200
3.1.1.2.1.1.Ötümlü Ünsüzler	201
3.1.1.2.1.2.Ötümsüz Ünsüzler	203
3.1.1.2.2.Çıkış Yerlerine Göre Ünsüzler	205
3.1.1.2.2.1.Dudak Ünsüzleri.....	208
3.1.1.2.2.2.Diş - Dudak Ünsüzleri.....	209
3.1.1.2.2.3.Diş Ünsüzleri.....	210
3.1.1.2.2.3.1.Diş Ünsüzleri	210
3.1.1.2.2.3.2.Dişler Arası Ünsüzler	211
3.1.1.2.2.3.3.Diş Eti Ünsüzleri	211
3.1.1.2.2.4.Diş - Diş Eti Ünsüzleri	212
3.1.1.2.2.5.Diş Eti - Damak Ünsüzleri	212
3.1.1.2.2.6.Damak Ünsüzleri.....	212
3.1.1.2.2.6.1.Ön Damak Ünsüzleri	212
3.1.1.2.2.6.2.Art Damak Ünsüzleri.....	213
3.1.1.2.2.7.Küçük Dil Ünsüzleri	214
3.1.1.2.2.8.Boğaz Ünsüzleri	214
3.1.1.2.2.9.Gırtlak Ünsüzleri	215
3.1.1.2.3.Ses Yolunun Durumuna Göre Ünsüzler	216
3.1.1.2.3.1.Patlamalı Ünsüzler	217
3.1.1.2.3.2.Yarı Patlamalı Ünsüzler	221
3.1.1.2.3.3.Sürtünmeli Ünsüzler.....	222

3.1.1.2.3.4.Geniz Ünsüzleri.....	226
3.1.1.2.3.5.Yanal Ünsüzler.....	227
3.1.1.2.3.6.Çarpmalı Ünsüzler.....	228
3.1.1.2.3.7.Yarı Ünlüler.....	229
3.1.2.Arapçanın Parçalarüstü Ses Birimleri	233
3.1.2.1.Vurgu.....	233
3.1.2.2.Tonlama.....	236
3.1.2.3.Durma ve Duraklama	238
IV. BÖLÜM	242
4.1.ARAPÇADA HECE YAPISI VE HECE TÜRLERİ	242
4.1.1.Arapçada Hece Yapısı.....	242
4.1.2.Arapçada Hece Türleri	245
V.BÖLÜM.....	250
5.1.ARAPÇADA SES OLAYLARI	250
5.1.1.Benzeşme	250
5.1.1.1.Yakın Benzeşme	252
5.1.1.2.Uzak Benzeşme	253
5.1.1.3.İlerleyici Benzeşme	253
5.1.1.4.Gerileyici Benzeşme.....	253
5.1.1.5.Tam Benzeşme	254
5.1.1.6.Yarı Benzeşme.....	255
5.1.2.Aykırılışma	255

5.1.3.Göçüşme.....	257
SONUÇ.....	260
ÖZET	268
ABSTRACT	270
KAYNAKÇA	272
ÇALIŞMADA GEÇEN FONETİK TERİMLER SÖZLÜĞÜ	283

ÖNSÖZ

Türkiye'de yabancı dil olarak Arapça öğretimi programlarında yer alan dil bilgisi, sarf adı verilen biçim bilgisi (morfoloji) ve nahiv adı verilen cümle bilgisi (sentaks) olmak üzere iki temel alanın birlikte edinimini hedeflemektedir. Ancak dil bilgisi, bir dilin yalnızca morfolojik veya sentaktik yolla öğretimi ile sınırlı olmayıp o dilin sesleri, bu seslerin artikülasyonları bununla birlikte dil seslerinin bir gramer birliği içerisindeki dağılımı ve dizilişi ile ilgili kuralların öğretimini de kapsamaktadır. Hatta hedef dile ait dil bilgisi öğretimi, bu dilin ses bilgisi, kelimelerinin ek, kök ve yapısı ve bu kelimelerin cümle içerisindeki sıralanışı şeklinde kendi içerisinde tutarlı ve sıralı bir biçimde gerçekleştirilmektedir. Ancak Türkiye'de Arapça dil bilgisi öğretimi, bu sıralamanın ilk başında yer alan ses bilgisi (fonetik) göz ardı edilerek kelimelerin şekilsel özelliklerini inceleyen biçim bilgisi ile başlamakta veya biçim bilgisi ile eş zamanlı olarak cümle bilgisini de kapsayacak şekilde gerçekleştirilmektedir. Arapçanın dil sesleri ve bu seslerin telaffuz edilme biçimleri ise genellikle tecvit ilmi adıyla kıraat alanı ile ilişkilendirilmekte veya nahiv konuları arasında gösterilen idğâm başlığı altında ele alınmaktadır. Seslerin kelime içerisindeki fonetik diziliş kurallarına dayanan ve modern fonetikte benzeşme, aykırılışma ve göçüşme gibi kavramlarla ifade edilen ses olayları ise idğâm, ibdâl ve i'lâl gibi adlandırmalarla nahiv bir diğer deyişle cümle bilgisinin konuları arasında görülerek nahiv ile birlikte öğretilmektedir.

Arapçanın dil seslerinin hedef dil olarak Türklere öğretimi, bu dilin öğretim planı içerisinde ve sentakstan bağımsız bir biçimde yer almamaktadır. Bununla birlikte Arapçanın dil seslerini konu edinen akademik çalışmalar ve lisansüstü tezler de bulunmaktadır. Bunlar, Muammer Sarıkaya'nın *Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu* adlı makalesi, Ahmet Yüksel'in *İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği* başlıklı makalesi, İsmail Temiz'e ait *Fonetik bir Olgu Olarak Arap Dilinde Harf Hareke İlişkisi* adlı

makale ve aynı isme ait *İbn Cinnî'nin Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb Adlı Eserinde Mu'cem Harflerine Dair Görüşleri* adlı doktora tezi, Burhan Baran'ın yazmış olduğu *Arapçadan Türkiye Türkçesine Geçen Sözcüklerde Ayın ve Hemze ile İlgili Ses Olayları* başlıklı makalesi, Emrullah İşler'e ait *Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Ses Değişiklikleri* adlı makale, İbrahim Tosun'un *Arapçadan Türkiye Türkçesine Geçmiş Sözcüklerde Görülen Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları* adlı makalesidir. Yukarıda zikredilen akademik çalışmalarda ve lisansüstü tezlerde Arapçanın fonetiğine dair oldukça kıymetli bilgilere yer verilmektedir. Ancak Türkçe başta olmak üzere İngilizce, Farsça, İbranice ile son dönemlerde Zazaca ve Kürtçenin fonetiğine dair yapılan bütüncül çalışmalarla kıyaslandığında dil bilgisinin alt dalı olarak değerlendirilen fonetik yani ses bilgisi bağlamında Arapçanın dil seslerinin konu edinildiği bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma bu alanda ortaya çıkan söz konusu boşluğun doldurulmasına bir nebze de olsa katkı sağlama amacıyla hazırlanmıştır.

Çalışmada özet olarak değinilen klasik ve modern dönem fonetik çalışmaları çerçevesinde klasik dönem dil âlimlerinin ve modern dönem dil bilimcilerinin Standart Arapçanın dil seslerine, bu seslerin çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılmasına ve birliktelik kurallarına dair ortaya koydukları görüşleri ele alınarak, bu görüşler arasında karşılaştırma yapılarak Standart Arapçanın dil sesleri, fonetik bilimi bağlamında eş zamanlı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Standart Arapçanın dil sesleri, modern dönemde ortaya konulan görüşler doğrultusunda betimlenmiş olup klasik dönem dil âlimlerinin modern dönem dilcileri üzerindeki etkilerinin ortaya konması amacıyla klasik dönemde ortaya çıkan ve fonetikle ilişkilendirilen dil çalışmalarında geçen kavramlar ve sınıflandırma ölçütleri ile birlikte ele alınmıştır.

Çalışmanın giriş kısmında, ilk olarak genel dil bilim tarihi kitapları içerisinde genellikle birkaç paragraf veya sayfa ile özetlenen fonetik tarihi, aralarında benzerlik olduğu iddia edilen

ve bazı dil bilimciler tarafından birbiri yerine kullanılan fonetik-fonoloji arasındaki farklılıklar ile fonetiğin alt dallarına dair bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde, Araplarda fonetiğin ortaya çıkışı ile gelişimi, gramer, sözlük, edebiyat, belâgat, felsefe, tıp ve kıraat gibi çeşitli alanlarda yaptıkları çalışmalar ile anılan ve bu çalışmalarından bazıları fonetik ile bağdaştırılan dönemin önde gelen isimlerine, bu isimlerin eserlerinde dil seslerini hangi konular içerisinde ve hangi başlıklar altında ele aldıklarına, bu sesleri hangi ölçütlere göre tasnif edip ne gibi isimlerle adlandırdıklarına kısaca değinilmiştir.

İkinci bölümde, modern dönem kapsamında değerlendirilen fonetik çalışmalarının tarihine ilişkin kısa bir bilgi verilmesinin ardından Araplarda modern dönemde ortaya çıkan fonetik çalışmaları, bu çalışmalara öncülük eden ve yöntem olarak alana yenilik getiren isimlerin eser içerikleri özet bir şekilde ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, bölgesel ve kültürel nedenlerin bir etkisi olarak ortaya çıkan lehçeler değerlendirme dışı bırakılarak yalnızca ilk olarak Hicrî I. (M.VII) yüzyılda dil kuralları tespit edilen ve takip eden yüzyıllarda temelleri atılan bu dil kurallarının standart hale getirilmesi ile ortaya çıkan ve Standart Arapça olarak adlandırılan Arapçanın dil sesleri, bu seslerin modern dönem Arap fonetikçilerinin görüşleri doğrultusunda gruplandırılması ve isimlendirilmesi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda ilk olarak dil seslerinin ünlü ve ünsüz olarak gruplandırılmasında ne gibi ölçütlerin kullanıldığı, bu ses gruplarının adlandırılmasında modern dönem fonetikçileri arasında ortaya çıkan fikir ayrılıkları ve tabii oldukları yaklaşımlardaki farklılıklar ortaya konmuştur. Bu bilgilerin ardından Arapçanın söz varlığı, parçalı ve parçalarüstü ses birimler olarak iki ayrı başlık altında sunulmuş Arapçanın ünlü ve ünsüz adı verilen parçalı ses birimleri ile bürünsel özellik taşıyan vurgu, tonlama, durma ve duraklama gibi parçalarüstü ses birimleri, modern dönem Arap fonetikçilerinin görüşleri doğrultusunda ele alınmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, kelimeleri oluşturan ve en küçük birimi ses olan hece konusu incelenerek Arapçanın hece yapısı ve Arapçada bulunan hece türleri ortaya konmuştur.

Çalışmanın beşinci bölümünde ise benzeşme ve türleri, aykırılışma ve göçüşme gibi ses olayları, modern dönem Arap fonetikçilerinin üzerinde fikir birliğine vardıkları kısımlar ile sınırladıkları ve ihtilafli meseleler veya spesifik olarak tek bir fonetikçinin konu ile ilgili ileri sürdüğü görüşler değerlendirme dışı tutularak konu ile ilgili genel kabul ortaya konmaya çalışılmıştır.

Problem Durumu

Bu araştırmanın problem durumunu, Araplarda fonetik çalışmaları ilk kez hangi dönemde ortaya çıkmıştır? Bu konular kimin tarafından ve hangi eserlerde ele alınmıştır? Bu eserlerde dil sesleri ne şekilde adlandırılmış ve hangi ölçütlere göre sınıflandırılmıştır? Bu çalışmalar, modern dönem fonetik çalışmalarını hangi açıdan etkilemiştir? Modern dönem fonetik çalışmalarında dil sesleri hangi yöntemlerle ele alınmıştır? gibi sorular ve bu sorulara aranan cevaplar oluşturmaktadır. Ayrıca Standart Arapçanın fonetik özellikleri saptanmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Dil bilgisinin temel araştırma alanları arasında yer alan fonetik, kelimeyi oluşturan ses birimleri incelemektedir. Morfoloji, klasikçilerin ifadesi ile sarf ilmi ise kelime yapısını konu edinen bir alandır. Bu yönüyle fonetik ve morfoloji arasında bir ilişki bulunmaktadır. Arapçanın dil bilgisi öğretimi özellikle de sarf öğretimi söz konusu ilişkiden faydalanılarak kolaylaştırılabilir. Dil bilgisi öğretimindeki bu rolü nedeniyle fonetiğe büyük bir önem atfedilmektedir. Bu araştırmanın amacı da Arapçanın dil seslerinin fonetik bilimi bağlamında bütüncül olarak incelenmesidir.

Araştırmanın Önemi

Türkiye'de fonetik ile ilişkilendiren çalışmalar incelendiğinde Arapçanın dil seslerini bu araştırma alanı ile bağlantılı olarak inceleyen bütüncül bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bu nedenle bu araştırma söz konusu boşluğun doldurulması adına önem taşımaktadır.

Varsayımlar

Araştırma içerisinde kaynak eser olarak kullanılacak olan klasik dönem âlimlerinin ve buna ek olarak modern dönem Arap fonetikçilerinin konuya dair görüşlerinin yer aldığı eserlerinin, Arapçanın fonetiğini betimleyeceği varsayılmaktadır.

Sınırlılıklar

Hicrî I. (M.VII) yüzyıldan modern fonetiğin ilk olarak ortaya çıktığı tarih olan 1928'e kadar geçen süre içerisinde Arapçanın dil seslerine doğrudan veya dolaylı olarak değinen çok sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir. Hicrî I. (M.VII) ve Milâdî XIX. yüzyılları arasını kapsayan dönem, araştırma içerisinde klasik dönem olarak nitelendirilmiş olup söz konusu dönemde ortaya çıkan ve fonetik ile ilişkilendirilen çalışmalar, modern Arap fonetiğini ele alan kitapların Araplarda fonetik tarihine dair verdikleri bilgiler arasında geçen ve sıklıkla tekrar edilen isimler ve eserleri ile sınırlandırılmıştır.

Araplarda modern dönem fonetik çalışmaları, 1947 tarihli *el-Eşvâtu'l-Luğavî* adlı eser ile başlatılmaktadır. Bu eserin yayımlandığı XIX. yüzyıldan günümüze kadar geçen süre içerisinde Arap fonetiğine dair çok sayıda eser üretilmiştir. Arapçanın dil sesleri, modern fonetik bağlamında betimlenirken başvuru kaynak eserler, yalnızca seslerin bir takım ölçütlere göre adlandırılması ve sınıflandırılması konusunda Uluslararası Fonetik Alfabe'yi ölçüt alanları ile sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışma hazırlanırken literatür taraması yöntemi kullanılmış olup bu yöntem çerçevesinde başta Ürdün Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunan Arapçanın ses bilgisine ve Araplarda ses bilime dair kaynaklar olmak üzere klasikten moderne nahiv, belâgat, sözlükçülük, tıp, felsefe, kıraat gibi çeşitli alanlarda telif edilen eserler, bununla birlikte içerisinde yukarıda zikredilen alanlarda çalışmalar yapmış âlimler hakkında bilgilerin bulunduğu tabakât ve terâcim kitapları taranarak konuya ilişkin bilgi edinilmiştir.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini dil bilimi ve ses bilimi konularını ele alan eserler, örneklemine ise klasik ve modern dönem Arapçanın ses bilgisi konularını içeren eserler oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması ve Analiz Edilmesi

Nitel bir araştırma olan bu çalışmada, bilgi toplanması ve toplanılan bilgilerin analizi, alanda telif edilen eserlerin incelenmesi gibi veri kaynakları ve veri toplama yöntemleri kullanılmıştır. İlgili konuda literatür taraması yoluyla elde edilen bilgiler tasnif edilerek yorumlanmış ve açıklanmıştır.

Çalışmanın başlığını belirlemede bana ilham vererek beni destekleyen ve bu alana yönlendiren kıymetli hocam Sayın M. Sultan'a, fedakârlıklarından ötürü kıymetli eşim Yasin Özkanlı'ya, sevgili kızım Alya Menar Özkanlı'ya ve danışman hocam Doç. Dr. Derya Adalar Subaşı' ya en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez İzleme Komitelerinde yapmış oldukları değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. M. Faruk Toprak'a, Prof. Dr. Muammer Sarıkaya'ya teşekkür ederim.

Kaynak edinimi konusunda bana yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Moneer Gomaa Ahmed Mohammed'e, Dr. Öğr. Üyesi Bünyamin Aydın'a, Dr. Öğr. Üyesi Malik Bankır'a ve tez

alışması sürecinde bana destek olan arkadaşım Arş. Gör. Tülin Arslan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Zeynep ÖZKANLI

KISALTMALAR

Bu çalışmada İSNAD Atıf Sisteminde geçen kısaltmalar dizini esas alınmıştır.

a.g.e : Adı Geçen Eser

a.mlf. : Aynı Müellif

Akk. : Akkadca

akt. : Aktaran

Alm. : Almanca

anat. : Anatomi

Ar. : Arapça

Arm. : Ârâmîce

b. : bin, ibn

b.y. : Basım Yeri Yok

bibl. : Bibliyografya

bk. : Bakınız

bnt. : Binti

Böl. : Bölüm

bs. : Basım

C : Cilt

çev. : Çeviren

çoğ. : Çoğul

D : Doğu

d. : Doğum Tarihi

ed. : Editör

Ek : Ek

f. : Fiil

H : Hicrî

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

İng. : İngilizce

k.v. : Kerremallahu vecheh

Lat. : Latince

M : Milâdî

mlf. : Müellif, Yazar

MÖ : Milâttan önce

MS : Milâttan sonra

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm Tarihi

ör. : Örnek

s. : Sayfa

s.a.v. : Sallallâhu aleyhi ve sellem

s.nşr. : Sadeleştirek Neşreden

sad. : Sadeleştiren

thk. : Tahkik Eden

Tıpkıbs. : Tıpkıbasım

ts. : Tarihsiz

tsh. : Tashih Eden

vd. : ve diğlerleri

y.y. : Yayıncı Yok

Yay. : Yayınları

Yun. : Yunanca

yy. : Yüzyıl

TRANSKRİPSİYON

Bu çalışmada Arap alfabe harflerinin gösteriminde, eser ve müellif isimlerinin yazımında, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde uygulanan transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır. Arapça isimlerin veya eserlerin Türkçeye aktarımı esnasında transkripsiyona ihtiyaç duyulan alfabe harflerinin gösterimi aşağıda sıralanmıştır:

Uzun Ünlüler

أ : â

و : û

ي : î

Kısa Ünlüler

ا : a, e

ي : i, î

و : u, ü

Ünsüzler

ء : 'a

ث : s

خ : h

ط : t

غ : g

ص : ş

ح : h

ذ : z

ض : d

ع : 'a

ق : k

Bu işaretlere ek olarak çalışma içerisinde belirtme edatı (ال) cümle başlangıçlarında küçük harf kullanılarak yazılmıştır: es-Suyûti, el-Maḥzûmî gibi.

İki ayrı ismin bir araya geldiği terkip şeklindeki özel isimler, bitişik yazılmıştır: 'Abdulmun'im, 'Abdulkâdir gibi.

İŞARETLER VE FARKLI YAZIMA SAHİP BAZI HARFLER

: :Harfin yanına yazılarak, bu harfin uzun okunduğuna işaret etmektedir. Örneğin, şa:mit / صَامِت , şa:it / صَائِت

ñ :Genizcil nûn adı da verilen nazal ن 'u ifade eder. Örneğin, miñke / مِنْكَ

[] :Görsel birimin, harf değil ses değeri taşıdığını gösteren köşeli parantez. Örneğin, [a], [i], [u]

- : Ara cümleleri diğer cümlelerden ayırmak için kullanılan kısa çizgi. Örneğin, “Arap alfabesinde bulunmayan Arapçanın alt ses birimleri – klasik dönem dil âlimerinin ifadesi ile hoş görülen ve hoş görülmeyen harfleri –”

← : Ses olayının veya kelime içerisinde değişikliğe uğrayan seslerin yönünü gösterir işaret. Örneğin, 'agzeytu / أَغَزَيْتُ ← أَغَزَوْتُ / 'agzevtu. Burada işaretin sağındaki ifade herhangi bir değişikliğe uğramamış kelimeyi temsil ederken işaretin solundaki ifade, kelimenin değişikliğe uğramış hâlini temsil etmektedir.

ULUSLARARASI FONETİK ALFABE

Ünlüler

Kısa Ünlüler		Uzun Ünlüler	
Arap Alfabeti	Fonetik Alfabe	Arap Alfabeti	Fonetik Alfabe
اَ	[a]	اِ	[a:]
اُ	[u]	اِي	[u:]
اِي	[i]	اِي	[i:]

Standart Arapçada bulunan kısa ve uzun ünlülerin alt ses birimleri diğer bir deyişle alafonları, yukarıdaki tabloda gösterilmemiş olup bu türden sesler, çalışmanın “Ünlüler” başlığı altında ayrıntılı olarak incelenerek tablolaştırılmıştır.

Ünsüzler

Arap Alfabeti	Fonetik Alfabe	Arap Alfabeti	Fonetik Alfabe
ء	[ʔ]	ب	[b]
ت	[t]	ث	[θ]
ج	[ʒ]	ح	[ħ]
خ	[x]	د	[d]
ذ	[ð]	ر	[r]
ز	[z]	س	[s]
ش	[ʃ]	ص	[ʂ]
ض	[dʒ]	ط	[t]
ظ	[ð]	ع	[ʕ]
غ	[ɣ]	ف	[f]
ق	[q]	ك	[k]
ل	[l]	م	[m]

ن	[n]	هـ	[h]
و	[w]	ي	[j]

Çalışmanın “Arapçada Sesler ve Sınıflandırılması” başlığı altında geçen ve genellikle bu başlık altında verilen bilgilerin örneklendirilmesi amacıyla kullanılan kelimelerin ve kavramların Latin harfleri ile yazımı sırasında yalnızca uzun ünlüleri sembolize eden [:] işaretine yer verilmiştir. Örneğin, damaksıl anlamına gelen el-ğa:ri'l-ħalfi: / العَاري الأمامي / و ت sesinin و yerine getirildiği ibdâl konusuna örnek olarak verilen تُرَاتُّ / tura:şun ← veriş / و رث kelimesi. Çalışmada geçen kelimelerin gösteriminde fonetik alfabe işaretlerinin tamamına yer verilmemesinin sebebi ise fonetik alfabenin, kelime veya tümceleri anlamsal olarak değil görsel olarak ve ses dizileri halinde yazıya dökmek için kullanılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Kolaylıkla okunabilmeleri için bu çalışmada geçen Arapça kelimeler, Uluslararası Fonetik Alfabe yerine transkripsiyon alfabesi kullanılarak Latinize edilmiştir. Ancak ünlü ve ünsüzler, sesletim yeri ve sesletim biçimlerine göre tasnif edilirken bu başlıklar altında yer alan tablolarda yukarıdaki fonetik alfabe sembollerinin tamamı kullanılmıştır.

GİRİŞ

Bildirişimin bir diğer deyişle insanlar arasındaki iletişimin gerçekleşmesini sağlayan temel dizge, dil olarak adlandırılmaktadır. Kâinattaki canlı varlıklar arasında dil yetisine sahip tek tür ise insandır. Bu yönüyle dili insana özgü biyolojik bir yeti olarak tanımlamak mümkündür.¹ Bir dilin işleyiş biçimini ve o dilin kendi içerisinde oluşturduğu kurallar bütünü ele alan çalışmaların en eski tarihli olanı Eski Hint ve Yunan'a dayandırılmaktadır.²

Eski Hint'te en eski tarihli dil kitabı, M.Ö. IV. ve V. yüzyıllar arasında yaşadığı düşünülen Yāska adlı bir bilgine aittir. Yāska'nın *Nirukta* adını taşıyan bu kitabı Sanskritçe sözcüklerin köken bilgisine dair bilgiler içermektedir. Daha açıklayıcı bir ifade ile Yāska, *Nirukta* adlı kitabında Sanskritçe bir sözcüğün taşıdığı anlam ile o sözcüğün işaret ettiği nesne arasında ses açısından herhangi bir ilişki bulunup bulunmadığı konusunu incelemiştir denilebilir. Bu yönüyle söz konusu kitap, Sanskritçeye ait en eski ve en kapsamlı sözlük çalışması olarak kabul edilmektedir. M.Ö. V. yüzyıla³ gelindiğinde Pāṇini'ye ait olduğu iddia edilen *Aṣṭādhyāyī* adlı dil bilgisi kitabı öne çıkmaktadır. Pāṇini'nin bu dil bilgisi kitabını, Sanskritçenin en eski ürünlerinden biri olarak kabul edilen ve Hinduizmin kutsal metinlerinden

¹ Kâmile İmer, **Dil ve Toplum**, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 1990, 1.Bs, s.12; Günay Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013, s.274.

² Zeynel Kıran, **Dilbilim Akımları**, 2.Bs., Ankara, Onur Yayınları, 1996, s.43; Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, 5.Bs, c.I, s.16.

³ Belirtmek gerekir ki hem Yāska'nın hem de Pāṇini'nin yaşadığı düşünülen yüzyıllara dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bu yönüyle tarihler üzerinde bir belirsizlik söz konusudur. Ancak Eski Hint'te yapılan dil çalışmaları kronolojik olarak sıralanırken Yāska, Pāṇini'den daha önce zikredilmektedir. Bu bakımdan Yāska'nın Pāṇini'den daha önce yaşadığı kesinlik arz etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Shastri Gaurinath Bhattacharyya, **An Introduction to Classical Sanskrit**, Kalküta, Modern Book Agency, 1943, s.19-20.

olan Rig Veda'ların yanlış okunmasının ve zamanla tahrife uğramasının önüne geçmek için yazdığı düşünülmektedir. O, M.Ö. X. yüzyıldan çok öncesine ait olduğu düşünülen Rig Vedalar'ın dili olan Sanskritçe ile ilgili 4000 kadar dil bilgisi kuralını sūtra sitilinde bir araya getirmiştir. Pāṇini'nin, Sanskritçenin gramer kurallarının tespitinin yanı sıra seslerine dair değerlendirmelerde bulunduğu ve bununla birlikte konuşma unsurlarından vurgu, hece ve dilsel birleştirme üzerinde de durduğu bu çalışması, dil bilimcileri tarafından anatlilik ve niteliksel bir çalışma olarak kabul edilmektedir.⁴

Aṣṭādhyāyī adlı kapsamlı dil bilgisi kitabında ses olgusuna dair ortaya konan bu bilgilerden hareketle ses bilimciler, modern ses bilimin kökenini eski Sanskritçeye dolayısıyla da Eski Hint'te ortaya çıkan dil çalışmalarına dayandırmaktadırlar.⁵ Özellikle de 1856 yılında Rig Veda'ların Alman filolog Max Müller (1823-1900) tarafından *Riz Veda-Pratisakhye* adı ile çevrilmesi sayesinde Batılı araştırmacılar bu çeviri kutsal metinleri en ince ayrıntılarına kadar inceleme fırsatı bulmuşlardır.⁶ Bu gelişme, ses çalışmalarına ivme kazandırmış ve bunlar esas alınarak fonetik çalışmalar ortaya konmuştur. Hatta bu Batılı dil bilimcileri o dönemlerde fonetik olarak adlandırılan ses biliminin terminolojisini dahi Hintçeden aldıkları kelimeler

⁴ Bhattacharyya, **An Introduction to Classical Sanskrit**, s.149-158, s.173; Peter M. Scharf, Malcolm D. Hyman, **Linguistic Issues in Encoding Sanskrit**, The Sanskrit Library, 2011, s.61, 94, 102; Saroja Bhate, **Makers of Indian Literature: Panini**, Yeni Delhi, Sahitya Akademi, 2002, s.1-2; Vefâ Muhammed el-Bîh, '**Aṭlas Eṣvâti'l-Luġati'l-'Arabî**', 1.Bs., Kahire, Hey'etu'l-Maşriyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1994, s.40; Özcan Başkan, **Linguistik Metodu**, 3.Bs., İstanbul, Multilingual, 2003, s.23, s.31; Kıran, **Dilbilim Akımları**, s.28; Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.I, s.16-17.

⁵ John Lyons, **Introduction to Theoretical Linguistics**, 12.Bs., Amerika Birleşik Devletleri, Cambridge University Press, 1995, s.20

⁶ Muhammed Şâlih ed-Ḍâli', '**İlmu'l-Eṣvât 'İnde İbn Sînâ**', İskenderiyye, Dâru'l-Ma'rife, ts., s.24.

üzerine inşa etmişlerdir: sandhi, dhvani, varṇa terimleri ve diğerleri gibi.⁷ Sanskritçenin modern ses bilim çalışmaları ve bu bilim dalından bağımsız bir şekilde seslerin işlevlerini konu edinen ve fonoloji adı verilen yeni bir alanın ortaya çıkması ile ilgisine dair ayrıntılı bilgiye ilerleyen sayfalarda değinilecektir.

Antik Yunan'a gelince; bu dönemde Homer destanlarının dilini zaman içerisinde değiştirmekten korumak ve bu şiirlerin gelecek kuşaklara yanlışsız ve doğru bir şekilde aktarılabilmesi için dil kuralları tespit edilmiştir.⁸ İlhamını edebi metinlerin korunmasından alarak dil çalışmalarının başlatıldığı Antik Yunan'da M.Ö. VI. yüzyıldan başlayarak dil bilgisi, dil bilim, ve dil felsefesi kapsamına giren konulara dair birtakım incelemelerde bulunmuş ve dil üzerine tartışmalar yapılmıştır. Üzerinde tartışmalar yapıldığı konuların başında dilin doğuştan mı yoksa sonradan mı kazanılmış olduğu sorunu gelmektedir. Bu sorun üzerine yapılan değerlendirmeler kapsamında nesnelere ve bu nesnelere işaret ettiği anlamlar arasındaki bağlantı araştırılmıştır. Nesnelere ve işaret ettikleri anlamlar arasında herhangi bir ilişkinin bulunup bulunmaması Eski Hint'te Yāska tarafından ele alınırken Eski Yunan'da bu mesele Platon (M.Ö. 428 – 348) tarafından ele alınmıştır.⁹ Platon, *Kratylos* adlı eserinde bu meseleyi karşılıklı konuşturduğu üç kişinin ağzından tartışmış ve sözcüklerin kökenleri, dilin kaynağı gibi sorunlar üzerine bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁰ Bu bağlamda ilk dönem Yunanlı bilgilerin, üç yönden dil bilim çalışmalarına önem verdiği söylenebilir. Bunlardan ilki etimoloji, ikincisi fonetik üçüncüsü ise gramer yani dil bilgisidir. İsimlerin kökenleri konusuna

⁷ R. H. Robins, **A Short History of Linguistics**, 4.Bs., Londra ve New York, The Routledge Taylor&Francis Group, 1997, s.173-175; eđ-Đâli', 'İlmu'l-Eşvât 'İnde İbn Sînâ, s.12.

⁸ Başkan, **Lengüistik Metodu**, s.23.

⁹ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.I, s.17.

¹⁰ Platon, **Kratylos**, (çev. Furkan Akderin), 1.Bs., İstanbul, Say Yayınları, 2015, s.26, s.28-34; Robins, **A Short History of Linguistics**, s.29; John Lyons, **Introduction to Theoretical Linguistics**, s.4.

bir diğerk deyişle etimolojik araştırmalara Platon'un *Kratylos* adlı eseri ile öncülük ettiğinden bahsedilmişti. İkinci sırada yer alan fonetiğre gelince; bu dönem bilginlerinin – bu bilginleri filozof olarak adlandırmak mümkündür- fonetik çalışmalar ile kastettiğı şey daha çok seslerin telaffuz özellikleridir.¹¹ Bu bakımdan Yunan fonetiğı, dil bilgisi incelemeleri kapsamında yer alan ve seslerin artikülasyonuna yani telaffuzuna dair bazı sınıflandırma girişimleri üzerine oluşturulmuş bir disiplin olarak nitelendirilebilir. Seslerin artikülasyonuna dair ilk sınıflandırma Platon tarafından yapılmıştır. Bu bağlamda onun ilk olarak Yunanca'nın parçalı ses birimlerini ünlü ve ünsüz olmak üzere iki gruba ayırdığı ardından bu iki grubu da kendi içerisinde sürekli ve durgun olarak sınıflandırdığı görölmektedir.¹² Platon'dan sonra onun öğrencisi de olan Aristoteles (M.Ö. 384-322), dil bilgisi alanındaki çalışmaları devam ettirmiş ünlü, ünsüz ve yarı ünlü şeklinde üç grupta incelediğı dil seslerinin biçimsel öğelerini ele almıştır. Buna ek olarak o, hece, ad, eylem ve ilgeç gibi dile dair çok sayıda yeni kavram üretmiştir.¹³

Ses olgusuna dair yukarıda özetlenen bu gelişmelerden hareketle bazı fonetikçiler, tarihte ses olgusunu ele alan ilk fonetikçilerin Yunanlılar olduğı görüşünü benimsemişlerdir. Bu görüşe göre; modern ses bilimi terminolojisi, Antik Yunan'da ortaya çıkan dil çalışmalarında geçen Yunanca kelimeler üzerine inşa edilmiştir. Ses bilimi ile ilişkilendirilen Yunanca kavramlar, Latinceye tercüme edilmiş; Avrupalılar da temelleri Yunanca'ya dayanan sonradan Latinceye çevrilmiş bu kavramları kendi dillerine mal etmişlerdir. Yunanların dil sesleri üzerine yapmış oldukları araştırmalar sonucunda ortaya koydukları fonetik terimlerden bazıları şunlardır: ses veriyorum anlamına gelen phônêo fiilinden türetilmiş phonûnta. Bu kelime ünlü anlamına karşılık gelip Latinceye vocalis kavramı ile tercüme edilmiştir. Yine

¹¹ Robins, *A Short History of Linguistics*, s.12, s.28

¹² Robins, *a.g.e*, s.30

¹³ Robins, *a.g.e*, s.32-33; Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s.18.

birlikte ses verenler anlamına gelen ve ünsüzleri karşılamak için kullanılan synphônûmea, Latinler tarafından kendi dillerine consonantes şeklinde tercüme edilmiştir.¹⁴

Helenistik Çağ'ın en önemli felsefe okulu olarak değerlendirilen Stoacılar döneminde ise akciğerlerden gelen havanın, sesletimin de müdahalesi ile konuşma eylemine dönüştüğü tespit edilmiştir. Bu yönüyle fonetik alanına en büyük katkıyı Stoacılar sağlamıştır denilebilir.¹⁵

M.Ö. VIII. yüzyıldan başlayıp M.S. V. yüzyıla kadar süren dönemde Romalıların dil bilgisi üzerine yaptıkları çalışmalarında Antik Yunan etkisinde kaldıkları görülmüştür. Onların temel olarak dil bilgisi etrafında şekillenen çalışmaları Antik Yunan'da ortaya konan dil çalışmalarını tamamlayıcı nitelik taşımaktadır. Varro'nun (M.Ö. 116 - 27) *De lingua Latina*'sı ve Aelius Donatus'un (M.Ö. 320-380) *Ars Grammatica* 'sı dönemin en önemli dil bilgisi kitapları arasında yer almaktadır.¹⁶

Orta Çağ'ın M.S. V. ve XV. yüzyıllar arasını kapsayan döneminde Arap gramer çalışmaları ortaya çıkmıştır. Özellikle M.S. VIII. yüzyılın sonlarında İran asıllı el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî (100/718 - 175/791) ve onun öğrencisi Sîbeveyh'in (135/752 ? – 180/796) çabaları ile Arapçanın dil yapısı ve dil bilgisi kuralları tespit edilmiştir. Bu isimler arasında zikredilen el-Ḥalîl, Arapça sözcükleri çıkış noktalarına göre sıralayarak bu sözcükleri, anlamları ve yapıları bakımından incelemiştir. Bu bakımdan o, alfabetik sözlükçülüğün lideri olarak kabul edilmektedir.¹⁷ el-Ḥalîl'in öğrencisi olan Sîbeveyh ise Arapçanın dil sistemini

¹⁴ Necip Üçok, **Genel Fonetik: Ana Çizgileriyle**, İstanbul, Multilingual, 2007, s.41.

¹⁵ Robins, **A Short History of Linguistics**, s.29; Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 31.Bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 2018, s.91.

¹⁶ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.I, s.18; Derya Çığır Dikyol, Antik Roma'da Bir Statü Göstergesi Olarak Eğitim, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2021, c.XXIII, S.3, s.1032.

¹⁷ Kenan Demirayak, M. Sadi Çögenli, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995, s.122-123.

geliştirmiş ve bu sistem yüzyıllar boyunca kullanılarak zamanla bir gramer geleneği haline gelmiştir. Geçen süre içerisinde söz konusu sisteme çeşitli katkılar yapılmış olsa da temelde Sîbeveyh'in Arapçanın dil yapısına dair ortaya koyduğu sistem değiştirilmemiş ve kendisinden sonra gerçekleştirilen dil çalışmalarında bu sistem esas alınmıştır.¹⁸ Araplarda dil bilimi çalışmaları, ilhamını dili Arapça olan Kur'ân-ı Kerîm'den almıştır. Arap dil âlimleri, İslam dinin kutsal kitabı olan Kur'ân-ı Kerîm'in ana dili Arapça olmayan Müslümanlar tarafından doğru okunup anlaşılması için dil çalışmalarına büyük önem vermişlerdir.¹⁹ Bu sebeple İslam dünyasında Arapça öğretimi, Batı dünyasındaki Latinceye benzer bir konuma yükselmiştir.²⁰ Araplarda fonetik çalışmaları tıpkı Eski Hint ve Antik Yunan'da olduğu gibi bağımsız bir bilim dalı veya disiplin olarak değil aksine dil bilgisi çalışmaları kapsamında yürütülmüştür. Bu bağlamda birtakım fonetik tanımlamalarda bulunan Sîbeveyh'in bu çalışmalarında, Eski Hint ve Antik Yunan etkisi görülmekle birlikte onun söz konusu çalışmaları kendisinden önceki dil çalışmalarının ve kendi döneminde farklı coğrafi bölgelerde gerçekleştirilmekte olan dil çalışmalarının çok ötesinde bir sistemle yürütülmüştür. Özellikle konuşma organlarının tespiti, nefes alma esnasında akciğerlere dolan havanın dışarıya doğru itilmesi sırasında seslerin çeşitli biçimlerde eklemlenmesi, bu seslerin çıkış noktalarına göre -buna Arapçada mahreç (المخرَج) adı verilir – tasnifi, bu tasnifin arkadan öne yani boğazdan ağıza doğru yapılması gibi konuların sistematik olarak ele alınması dikkat çekmektedir. Seslerin arkadan öne doğru tasnifi Eski Hint'te yapılan bu türdeki çalışmaların, Arapların fonetik çalışmaları üzerindeki etkisini akla

¹⁸ Clive Holes, **Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties**, Vaşington, Georgetown University Press, 2004, s.38-39.

¹⁹ Mehdî el-Maḥzûmî, **Medresetu'l-Kûfe Menhecuhâ fi Dirâseti'l-Luğa ve'n-Naḥv**, 2.Bs., Mısır, Muştafâ el-Bâbî el-Halebî, 1958, s.33; Başkan, **Lengüistik Metodu**, s. 23; Muammer Sarıkaya, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, **Bilimname**, 2004, c.IV, S.1, s.118.

²⁰ Robins, **A Short History of Linguistics**, s.114.

getirmektedir. Ancak bu türdeki sınıflandırma her ne kadar Hint pratiği ile benzerlik gösteriyor olsa da Sîbeveyh ve diğer Arap dilcilerinin, Eski Hint, Antik Yunan ve Roma'da gerçekleştirilen dil çalışmalarında benzerine rastlanmayan bir sistemle dil seslerini tasnif ettikleri ve bu konuda da görülmedik bir başarı elde ettikleri tartışma götürmez bir gerçektir. Ancak klasik dönem Arap dilcileri tek bir noktada tam anlamıyla bir başarı elde edememişlerdir. O da Arapçanın ünlü ve ünsüzlerinin tespiti meselesidir. Buna rağmen Arapçanın seslerini ünlü-ünsüz şeklinde ayırma çabaları ve bu anlamda kullandıkları mantık, modern fonetiğin ortaya koyduğu tasnife en yakın olanıdır.²¹ Çalışmanın ilgili başlıkları altında Araplarda klasik dönem fonetik çalışmalarına yön veren ve katkı sağlayan eserlere dair bilgi verilecektir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki; klasik dönem Araplarda dil bilgisi çalışmalarının içerisinde gerçekleştirilen fonetik çalışmaları, Antik Yunan'da gerçekleştirilen fonetik çalışmalarından etkilenmiştir. Arap dilcileri tıpkı Antik Yunan bilginlerinin yaptığı gibi konuşmanın nasıl husule geldiği, seslerin nasıl telaffuz edildiği, bu seslerin ortaya çıkışında hangi organların etki sahibi olduğu gibi daha çok telaffuzu ilgilendiren durumlar üzerinde durmuşlardır.²²

Eski Hint'ten Orta Çağ'a kadar olan dönemde dil olgusuna ve dili meydana getiren ve en küçük birim olarak değerlendirilen ses olgusuna yönelik incelemelerde iki önemli etken bulunmaktadır; bunlardan ilki dindir. Nitekim Hinduizmin kutsal metinlerinden olan Rig Veda'ların yanlış okunmasının ve zamanla tahrife uğramasının önüne geçmek için Eski Hint'te ortaya çıkan dil bilgisi çalışmalarını yine aynı dini hassasiyetle Araplarda İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunup doğru şekilde anlaşılabilmesi için yürütülen dil çalışmaları takip etmektedir.²³ İkinci etken ise kültürel kaynaklı olup kültürün nesilden nesile aktarılması için toplumların kültür taşıyıcılığını üstlenen edebi birikim veya eserlerin dillerinin

²¹ Robins, **A Short History of Linguistics**, s.115-116.

²² C.H.M Versteegh, **Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking**, Leiden, E.J. Brill, 1977, s.19-21.

²³ Başkan, **Lengüistik Metodu**, s.23.

muhafaza edilmesi amacına hizmet etmeyi hedeflemektedir. Bu duruma Antik Yunan'da Homer destanlarının dilini koruma amacıyla başlatılan dil çalışmaları örnek gösterilebilir. İster din isterse kültür etkisi ile olsun her iki durum göz önünde bulundurulduğunda klasik dönemde dil olgusunun dilden başka bir şeye bağlandığını bir başka deyişle dil çalışmalarının dilden bağımsız bir şekilde ve dil dışındaki unsurlara hizmet etmek için incelendiği söylenebilir.²⁴

Orta Çağ'ın sonlarına doğru dil çalışmaları büyük ilerleme kaydetmiştir. Özellikle de Eski Hint-Avrupa dil ailesine mensup dillerden biri olan Sanskritçenin XVIII. yüzyılın sonlarında keşfedilmesi dil çalışmaları için âdeta bir dönüm noktası olmuştur.²⁵ XVIII. yüzyıldan önce İtalyan dil bilimci Filippo Sasseti (1540 - 1588) ve Fransız hindolog Gaston Laurent Coeurdoux (1691 - 1779), Sanskritçe üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. Ancak bu çalışmalar o dönemin bilim çevrelerinde beklenen ilgiyi görememiştir. İngiliz dil bilimci Sir William Jones'un (1746 - 1794), 1786 yılında Kalküta'da bulunan Asya Derneği'nde, Avrupa dilleri ve Sanskritçe arasındaki benzerliklere dikkat çeken bir bildiri sunmasının akabinde söz konusu alana ilgi artmıştır. William Jones, dünya dillerini sınıflandırmaya çalışan Alman filozof Gottfried Wilhelm Leibniz'in (1646 - 1716) görüşlerini daha da geliştirerek Avrupada ve Hint alt kıtasında konuşulan dillerin daha eski bir kök dilden türemiş olabilecekleri görüşünü ortaya atmıştır.²⁶ Onun, Hint-Avrupa dilleri denilen bu dil grubunun daha eski bir kök dilden türediğine yönelik iddiası XIX. yüzyıl boyunca kabul görmüştür.²⁷ Sanskritçenin keşfinden evvel dil bilimciler, dil çalışmalarında yalnızca Latince ve Yunancayı inceliyorlarken Sanskritçenin keşfi ile birlikte inceleme alanına bir dil daha eklenmiştir. Böylelikle bu üç dil

²⁴ Kıran, **Dilbilim Akımları**, s.21.

²⁵Ramađân 'Abduttevvâb, **el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa ve Menâhici'l-Bahşi'l-Luğavî**, 2.Bs., Kahire, Mektebetu'l-Hancı, 1985, s.181; Başkan, **Lengüistik Metodu**, s.46.

²⁶ Başkan, **a.g.e**, s.47; Özen Yaylagül, **Göstergebilim ve Dilbilim**, 1.Bs., Ankara, Hece Yayınları, 2015, s.76.

²⁷ Başkan, **a.g.e**, s.47-48.

aracılığı ile genel olarak yeryüzüne dağılmış diller arasında dilin kökenine dair tespitlerde bulunmaya çalışılmıştır. Her bir dil, başka bir dil ile karşılaştırılmış ve bu karşılaştırma bir dilin sahip olduğu üslup güzelliği, söz zenginliği ve o dilin konuşulduğu topraklara hâkim olan kadim kültürün büyüklüğü gibi ölçütler kullanılarak yapılmıştır. Her dilin kendi dinamiği içerisinde cümle, kelime yapısı, kelimelerde bulunan sesler, bu seslerin değişimleri ve belli başlı dil olayları tespit edilmiştir. Bunun sonucunda da XIX. yüzyıl dil çalışmalarını belirleyen tarihsel-karşılaştırmalı dil bilim ortaya çıkmıştır.²⁸

Sanskritçenin, Yunanca ve Latince ile olan bağlantısının ortaya çıkması ve bu bağlantının şekillendirdiği diller arasındaki akrabalık sorununa çözüm getirme çabası, tarihsel-karşılaştırmalı dil bilimi bir diğer deyişle karşılaştırmalı dil bilimi akımının ortaya çıkmasında rol oynayan en büyük iki etkidir. Diller arasındaki akrabalık sorunu, dil aileleri ve diller arasındaki akrabalık ilişkilerine yönelik araştırmaların önem kazanmasına zemin hazırlamıştır. Hatta bu durum XX. yüzyıl dil biliminin araştırma konusuna ve yönelimine de etki etmiştir.²⁹ XVIII. ve XIX. yüzyıllar arasında gerçekleştirilen dil çalışmaları ve bu çalışmaların yön verdiği dil bilim akımlarına rağmen dil çalışmalarının gerçek anlamda bilimsel ve modern bir nitelik kazanması XX. yüzyılın başlarında ancak mümkün olmuştur.³⁰ Dil olaylarını ve dildeki ses değişimlerini en ince ayrıntılarına kadar inceleyen XIX. yüzyıl dil bilimi bu yönüyle dilin genel özelliklerine ve problemlerine dair tespitler yapamamış âdeta ayrıntılar içinde boğulmuştur. XX. yüzyıla gelindiğinde ise dil konusunda ayrıntılara takılıp kalmak yerine dilin ne olduğu, kullanıldığı toplumdaki yeri ve önemi gibi dilin temel problemlerine değinen yeni bir dil bilim ekolü ortaya çıkmıştır. Bu dil bilim ekolü, tarihsel-karşılaştırmalı dil bilim ekolüne kıyasla dili yalnızca kelimelerden ibaret olarak görmez aksine onu daha genel şekliyle ve bir sistem olarak

²⁸ ‘Abduttevvâb, *el-Medhal ilâ ‘İlmi'l-Luğa*, s.181; Başkan, *Lengüistik Metodu*, s.48.

²⁹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, s.43; ‘Abduttevvâb, *a.g.e.*, s.181.

³⁰ Kıran, *a.g.e.*, s.28.

inceler. Bu yönüyle söz konusu ekol, modern dil bilimi olarak adlandırılabilir. Bu yeni akım XX. yüzyılın ilk yarısında gelişmiş ve yapısal dil bilimi adını almıştır.³¹ Yapısal dil bilimi akımının temelleri atılırken büyük ölçüde İsviçreli dil bilimci Ferdinand de Saussure' un (1857 - 1913) ortaya koyduğu kuramından faydalanılmıştır.³² Saussure, dilin başlıca özelliklerine, o zamana dek anlaşılammış yönlerine açıklık getirmiş bunun yanı sıra o, dil biliminin ne olduğunu da belirlemiştir. Saussure'un iki öğrencisinin, 1907-11 yılları arasında Cenevre Üniversitesinde verdiği derslerden aldıkları notları Paris'te 1916 yılında *Cours de Linguistique Générale* adı ile yayımlanmıştır. Bu kitap, 1959 yılında Wade Baskin (1924-1974) tarafından *Course in General Linguistics* adı ile İngilizceye çevrilmiştir.³³ Saussure ile başlayan çağdaş dil biliminin başarısı bu bilimin nesnesi olan dile bakış açısının değişmesinden kaynaklanmaktadır. Saussure, dil olgusunu tarihsel gelişiminden bağımsız olarak belli bir zaman dilimi içinde bilimsel bir yöntem uygulayarak ele almıştır. Böylece o, araştırma konusu yalnızca dil olan yeni bir dil bilim akımının kurucusu olmuştur. Bu akıma iç ya da eşzamanlı dil bilim adı verilmiştir.³⁴

Günümüz dil biliminin de yaygın akımı olan yapısal dil bilimi ekolü, sırasıyla Kopenhag, Prag ve Amerikan Dil Okulları çevresinde gelişme göstermiştir.³⁵ Bu okullar arasında yer alan Prag Dil Okulu modern fonetiğin ortaya çıkmasında oynadığı etki sebebiyle önem arz etmektedir.³⁶ Bu ekol, Prag'da 1926 yılında kurulmuş olup kurucusu Çek dil bilimci Vilém Mathésius'dur (1882 - 1945). Prag Dil Bilimi Çevresi, dile ilişkin görüşlerini 1928

³¹ Başkan, **Lengüistik Metodu**, s.75.

³² Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.I, s.22.

³³ 'Abduttevvâb, **el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa**, s.183.

³⁴ Kıran, **Dilbilim Akımları**, s.11.

³⁵ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.I, s.22; Başkan, **Lengüistik Metodu**, s.88-104.

³⁶ Başkan, **a.g.e**, s.94.

yılında Lahey 'de düzenlenen I. Uluslararası Dil Bilimcileri Kurultayı'nda açıklamıştır. Bu kurultayda, Rus dil bilimciler Roman Jakobson (1896 - 1982), Nikolai Trubetskoy (1890 - 1938) ve Serguei Kartsevski (1884 - 1955) tarafından ortaklaşa sunulan savlar, dilin ses düzenine ilişkin görüşler içermektedir. Bu savlar, Prag Dil Bilimi Çevresi tarafından geliştirilerek 1929 yılında Prag'da düzenlenen I. Slav Filologları Kurultayı'nda sunulmuş; aynı yıl sekiz ciltten oluşan *Travaux du Cercle linguistique de Prague* adlı kitabın birinci cildi olarak yayımlanmıştır. Böylece hem ses biliminin hem de dil bilimindeki yapısalcılığın temeli resmi olarak atılmıştır.³⁷ Bu ekol takipçileri Saussure' un “dilde ayrılıklardan başka bir şey yoktur” sözünden hareketle bir dildeki ayrılığa yol açan birimlerin sesler olduğu sonucuna varmışlardır. Benzer şekilde bu ekol tarafından fonem olgusu, anlam ayıran ses olarak tanımlanmış ve bu tanımlamaya fonem teorisi adı verilmiştir. Fonem teorisine göre her dilde sonsuz sayıda ses bulunmaktadır. Bu sesler arasında ise bazı farklılıklar bulunmaktadır. Aynı teoriye göre vokal ve konson fonemlerine tek tek parçalar hâlinde oldukları için parçalı fonemler, uzunluk, vurgu, ses tonu ve kavşak gibi fonemlere ise seslerden daha geniş birlikler oldukları için parçalarüstü fonemler adı verilmektedir.³⁸ Aslında modern anlamı ile fonem terimi ve ana hatlarıyla fonem teorisi ilk olarak o sırada eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmek için Rusya'da bulunan Polonyalı dil bilimci Jan Baudouin de Courtenay (1845 - 1929) tarafından 1894 yılında ileri sürülmüştür. Hemen hemen aynı zamanlarda, Rusyada'ki Courtney'e karşı İsviçre'de Saussure, İngiltere'de Henry Sweet (1845 - 1912), Fransa'da Paul Passy (1859 - 1940) fonem teorisini andıran çalışmalarda bulunmuştur. Ancak ilk defa net olarak Prag Dil Okulu'ndan Trubetzky ile Jakobson ve Kartsevski fonem teorisine dayanan yeni bir fonetik dalının fonoloji adıyla kurulmasını istemişlerdir. Bu da 1928 yılında Lahey'de

³⁷ Kıran, *Dilbilim Akımları*, s.156; Mehmet Rifat, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları: Tarihçe ve Eleştirel Düşünce*, 4.Bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, c.I, s.31.

³⁸ Başkan, *Lengüistik Metodu*, s.90-91, 93.

toplantısı olan Uluslararası I. Lenguistik Kongresi'nde gerçekleşmiştir. ³⁹ Kongrede ileri sürülen fikre göre dil bir işaretler sistemi olup bu işaretlerin bir kavram ve bir de anlatım yanları bulunmaktadır. Kavram veya anlam ile uğraşan dala semantik veya anlam bilimi denmekte ses ile uğraşan dala ise fonetik veya ses bilimi adı verilmektedir. Fakat işaretlerin öz ve biçim katları bulunduğundan fonetikteki çalışmaların da hem öz hem biçim bakımından yürütülmesi gerekmektedir. Öz katında bulunan sesler ham madde olup bunların maddesel veya fiziksel özelliklerini inceleyen dalın adı fonetik olarak kalmalıdır. Biçim katında bulunan sesler ise düzenli ve sistemli olup dilin ses örgüsünü meydana getirmektedir. Bu katta önemli olan nokta, anlamın aktarılması demek olan haberleşmedir. Haberleşmede anlam ayıran birlikler ise fonemler olduğundan biçim katındaki bu fonemler ile uğraşan ayrı bir fonetik dalının kurulması gerekmektedir. Buna göre; özde bulunan ses malzemesini inceleyen dala sadece fonetik, biçimde bulunan fonemleri inceleyen dala da fonoloji adı verilmelidir.⁴⁰ Bu tanımlamalardan hareketle Prag Dil Okulu'nun sesleri sadece fiziksel özellikleri (fonetik) ile değil bildirişimdeki işlevleri (fonoloji) açısından da ele aldıkları sonucuna ulaşılabilir. ⁴¹ Fonetik ve fonolojinin ilk kez tanımlandırılması bu şekilde olsa da zaman içerisinde farklı diller ve bu diller üzerine yürütülen çalışmalarda kimi zaman fonetik yerine fonoloji, kimi zamansa fonoloji yerine fonetik ifadesi kullanılmıştır. Hatta fonetik ifadesinin dil bilgisinin bir alt dalı olarak ses bilgisi anlamında kullanıldığına fonolojinin ise görevsel ses bilgisi ifadesi yerine kullanıldığına da rastlanmaktadır.⁴²

³⁹ Başkan, **Lengüistik Metodu**, s.94.

⁴⁰ Başkan, **a.g.e.**, s.94-95.

⁴¹ Kıran, **Dilbilim Akımları**, s.161.

⁴² Kıran, **a.g.e.**, s.159; İbrâhîm Hâfîl, **Muqaddime fi 'İlmi Eşvâti'l-Luğati'l - 'Arabî**, Amman, Emvâc, 2013, s.26; Mustafa Özkan, **Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri**, İstanbul, Filiz Kitapevi, 2001, s.75-76; Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s.658-659.

Fonoloji adı verilen bilim dalı, ilk kez XIX. yüzyılda Prag Dil Bilimi Çevresi'nin fonem teorisini geliştirmesi ile birlikte fonetikten bağımsız olarak ortaya çıkar.⁴³ Fonetik ve fonoloji arasındaki ayrışmanın söz konusu olduğu bu dönemde fonetik ses malzemesini inceleyen bilim dalı, fonoloji ise biçimde bulunan fonemleri inceleyen bilim dalı olarak tanımlanmaktadır.⁴⁴ Fonetik ve fonolojinin Batı literatüründeki gelişim çizgisi bu şekilde özetlenebilir. Batı literatürünü temel alarak gelişen Türkiye'deki fonetik ve fonoloji bilim dallarının kapsamı ve temel araştırma konuları hakkındaki farklı görüşlere aşağıda yer verilecektir.

Mustafa Özkan, fonetik adlı bilim dalını ses bilgisi olarak değerlendirmektedir. Bu görüşe göre bu bilim dalı: bir dilin seslerini, meydana geliş biçimlerini, boğumlanma özelliklerini, harf biçimindeki yazılı simgelerinin kelimelerdeki sıralanışlarını, yükledikleri görevleri ve cümle içerisinde uğradıkları çeşitli ses değişmelerini bir diğer deyişle ses olaylarını inceleyen dil bilgisinin temel alanlarından biridir. Bu temel alan, kendi içerisinde bazı alt disiplinlere ayrılmaktadır. Bunlardan ilki durgun veya tasvirci ses bilgisi olup seslerin çıkarılış biçimlerini ve sahip oldukları nitelikleri incelemektedir. Bir diğer alt disiplin ise gelişmeli veya tarihi ses bilgisi adını taşımaktadır. Bu disiplin, dil seslerinin zaman içerisinde gösterdikleri değişmeleri ve bunların sebeplerini incelemektedir. Dil bilgisinin içinde konumlandırılmış ses bilgisi adını taşıyan fonetiğin bir diğer alt disiplini deneysel ses bilgisidir ki bu da dil seslerini akustik yönden incelemektedir.⁴⁵

Zeynel Kıran, fonolojinin sesleri dil sistemi içerisindeki görevlerini göz önünde bulundurarak incelemesi gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşe göre fonolojinin diğer bir adı

⁴³ Kıran, **Dilbilim Akımları**, s.156; Rifat, **XX. Yüzyılda Dilbilim**, c.I, s.31; Başkan, **Lengüistik Metodu**, s.90-95.

⁴⁴ Başkan, **a.g.e**, s.94-95.

⁴⁵ Özkan, **Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri**, s.75-76.

görevsel ses bilgisidir. Fonetik ise sesleri, dil sisteminden bağımsız olarak ses birim şeklinde tanımlamakta ve her bir ses birimin zaman içinde gösterdiği gelişimi ve değişimi o ses birimin ait olduğu dilin bölgesel veya toplumsal kaynağını göz önünde bulundurarak incelemektedir. Bu sebeple fonetik, ses bilgisi ifadesini karşılamaktadır. Kıran, fonolojinin ses olgusunu zamandan ve toplumdan bağımsız bir biçimde ancak anlam ile bağlantılı şekilde incelediği bilgisini vermektedir. Ses-anlam ilişkisi üzerine incelemelerde bulunması sebebiyle anlamda değişikliğe sebep olan bir diğer deyişle anlamda bir işlevi olan sesler, fonolojinin araştırma konusunu oluşturmaktadır.⁴⁶ Fonetik bilimi ise ses olgusunu çeşitli biçimlerde ve fiziksel ölçütlere göre incelemektedir. Bu ölçütlere göre farklı şekilde adlandırılan fonetik biliminin alt dalları arasında sesleri fiziksel olgular olarak çözümleyen akustik ses bilgisi, dil seslerinin insan kulağı ve onunla ilişkili organlar üzerindeki fiziksel etkisini inceleyen dinleyiş ses bilgisi ve dil seslerinin insanın konuşma organlarınca meydana gelişini inceleyen söyleyiş ses bilgisi zikredilmektedir.⁴⁷

Doğan Aksan, fonetik ifadesinin bütün yaşayan dilleri inceleyen ve ses bilimi adı verilen bir bilim dalına karşılık geldiği görüşünde olup bu bilim dalı konuşmanın gerçekleştiği esnada konuşanda ve dinleyende meydana gelen etkileri, buna ek olarak bildirişmenin fiziksel özelliklerini ortaya koyma işi ile ilgilenmektedir. Fonoloji ise seslerin bildirişimdeki işlevlerini ve anlam üzerindeki etkilerini kısacası sesleri işlevsel boyutta ve daha çok soyut bir olgu olarak ele alan bilim dalı olarak tanımlanabilmektedir. Bu sebeple fonoloji, görevsel ve yapısal ses

⁴⁶ Kıran, **Dilbilim Akımları**, s.262.

⁴⁷ Zeynel Kıran, *Dilbilim Akımları* adlı kitabının “Sesbilgisi / Görevsel Sesbilgisi” başlığı altında ses bilgisi için fonetik, görevsel ses bilgisi için fonoloji kavramlarını kullanmış olmasına rağmen onun, kimi zaman fonolojinin karşılığı olarak ses bilimi ifadesini kullandığı da görülmektedir. Bk. Kıran, **a.g.e**, s.263.

bilimi adları ile de nitelendirilebilir. Ona göre; ses bilimi, yalnızca spesifik bir dili ses yönünden incelerse bu durumda ona ses bilgisi adı verilmelidir.⁴⁸

Necip Üçok, fonolojiyi fonetiğin alt dalı olarak kabul etmektedir. Ona göre; fonoloji, konuşmanın nasıl gerçekleştiği üzerinde durmaktadır. Fonetik ise fonolojiye göre daha kapsamlıdır ve ses olgusunu daha kapsayıcı bir şekilde tarihle iç içe olarak incelemektedir. Fonetik, ses olgusunun zaman içerisindeki değişimini kendisine araştırma konusu edindiğinden fonoloji, fonetiğin yardımcı bir alt disiplini mesabesinde görülmektedir. Hiyerarşik olarak sıralandığında fonetik, dil biliminin fonoloji ise fonetiğin alt disiplinleri arasında yer almaktadır. Bununla birlikte zaman zaman fonetik, dil bilgisinin bir kolu olarak da anlaşılabilir. Dil bilgisinin alt dalı olarak anlaşıldığında ise fonetik, seslerin nasıl telaffuz edileceği ve bu telaffuz inceliklerinin nasıl öğretileceği üzerinde durmaktadır.⁴⁹

Günay Karaağaç, fonolojiyi özel ses bilgisi olarak adlandırmaktadır. Bu görüşe göre bu bilim dalı belirli bir dilin seslerini, bu seslerin yapısını, bir gramer birliği içerisinde dil seslerin değişme kuralları ile bu seslerin özelliklerini incelemektedir. Bir dilin köken bilgisinden o dilin eğitim ve öğretimine hatta yabancılara öğretilmesine kadar birçok konu, özel ses bilgisinin ilgi alanına girmektedir. Bu alan, çalışmalarını art zamanlı ve eş zamanlı olarak yürütebilmektedir. Fonetik ise genel ses bilgisidir. Bu bilim dalı genel dil biliminin alt disiplini olup ses organlarını, seslerin çıkış yerlerini ve çıkış biçimlerini incelemektedir. Bununla beraber diller arasındaki genel ses kurallarını akustik, fizik, fizyoloji, antropoloji ve psikoloji gibi bilim dallarından yardım alarak araştırmaktadır.⁵⁰

⁴⁸ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.I, s.26-28.

⁴⁹ Necip Üçok, **Genel Dilbilim: Lengüistik**, İstanbul, Multilingual, 2004, s.104.

⁵⁰ Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s.645, s.658-659.

Emel Huber'e göre ses bilgisi, ses olgusunu hangi dile ait olduğuna ve taşıdığı anlama bakılmaksızın yalnızca fiziksel olarak ele almaktadır. Seslerin fiziksel görünüşleriyle ve taşıdıkları özellikler ile ilgilenen bu bilim dalının yürüttüğü çalışmalar, fizik veya anatomi çalışmalarını andırmaktadır. Ses bilgisi, seslerin eklememesine ilişkin özellikleri inceleyen söyleyiş ses bilgisi, seslerin fiziksel ve akustik özelliklerini inceleyen akustik sesbilgisi, sesleri dinleyicinin nasıl algıladığını inceleyen işitsel sesbilgisi olmak üzere üç temel alt disipline ayrılmaktadır.⁵¹

Kâmile İmer'e göre fonetik, ses bilgisini karşılayan bir bilim dalı olup bu bilim dalı, dil seslerini, işlevlerini ve bildirişim açısından taşıdıkları özellikleri göz önünde bulundurmaksızın yalnızca fiziksel yönleriyle incelemektedir. Bu görüşe göre fonetik, sesleri fiziksel ölçütlere göre somut gerçeklikler olarak betimlemekte ve sınıflandırmaktadır.⁵²

Fonetik ve Fonoloji ile ilgili ortaya konan görüşler incelendiğinde, genellikle fonetiğin karşılığı olarak ses bilgisi, fonolojinin karşılığı olarak ise ses bilimi ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Yine bu görüşler doğrultusunda fonetiğin dil bilgisinin alt dalı olarak belirli bir dilde gerçekleşen konuşmanın oluşumu, konuşma uzuvları bir diğer deyişle konuşma işine müdahil olan uzuvlar, sesin doğası, yapısı, nitelikleri, dil seslerinin konuşma içerisindeki görevleri, dil seslerinin değişimi ve ses olayları gibi konuları ele aldığı sonucuna da ulaşılmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'de, çeşitli diller üzerine yapılan fonetik çalışmalarının da yukarıda ifade edilen şekilde gerçekleştirildiği dikkat çekmektedir.⁵³ Doğan Aksan'ın ifadesi

⁵¹ Emel Huber, **Dilbilime Giriş**, İstanbul, Yabancı Dil Yayınları, 2013, s.113-114.

⁵² Kâmile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 3.Bs., 2019, s.231-232.

⁵³ Ahmet Kırkan, **Zazacanın Fonetik Açından İncelenmesi: Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kürt Dili ve

adlandırılan Standart Arapça'dır. Tarihsel değişimi ve gelişimi göz önünde bulundurulduğunda Arapça, dört temel döneme ayrılmaktadır.⁵⁵ Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1.İlk Arapça

2.Yayıma Öncesi Arapça

3.Eski Arapça

4.Klasik veya Standart Arapça

Standart Arapça, ilk kez Hicrî I. (M.VII) yüzyılda Ebu'l-Esved ed-Dûelî (? - 69/688) tarafından bazı dil kurallarının tespiti ile başlayan ardından Hicrî II. (M.VII) yüzyılda Sîbeveyh ile gelişme göstererek günümüze kadar ulaşan Arapçayı kapsamaktadır.

⁵⁵ Ahmet Şen, Soner Akdağ, “Modern Standart Arapça ve Bazı Arap Diyalektlerinde Gelecek Zaman Formları”, **Nüşa**, 2021,c. XXI, S.52, s.181; Jonathan Owens, **A Linguistic History of Arabic**, 1.Bs., New York, Oxford University Press, 2006, s. 2-5.

I. BÖLÜM

1.1.ARAPLARDA KLASİK DÖNEM FONETİK ÇALIŞMALARI

Klasik dönem tanımlamasıyla, Hicrî I. (M.VII) yüzyılın ikinci yarısından Milâdi XIX. yüzyıla kadarki tarihsel süreçte fonetikle ilişkilendirilen dil çalışmaları kastedilmektedir. Bu dönemde fonetik bilimi ile ilişkilendirilen çalışmalar, Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunması amacını gerçekleştirmeye yönelik olup bu anlamda yapılan ilk çalışma, harflerin altına veya üstüne konumlandırılan nokta işaretleri ile Arapçanın ünlülerinin belirlenmesidir ve bu Ebu'l-Esved ed-Dûelî'ye atfedilmektedir.⁵⁶ Hicrî II. (M.VIII) yüzyılın sonlarına gelindiğinde fonetik bilimine dolaylı olarak katkı sağlayan çalışmalar arasında Arapların ilk sözlükçüsü olarak kabul gören ve Arapçanın söz varlığına dair kaleme aldığı *Kitâbu'l- 'Ayn* adlı sözlüğü ile bilinen el-Ĥalîl b. Aĥmed'in, Ebu'l-Esved'in keşfettiği noktalama sistemini geliştirerek hareke adı verilen yeni bir sistem ortaya koyması bununla birlikte Arapçanın seslerini sesletim bölgelerine ve sesletim biçimlerine göre sınıflandırması gösterilmektedir.⁵⁷ Aynı yüzyılda el-Ĥalîl'in de öğrencisi olan Sîbeveyh, *el-Kitâb* adlı nahiv kitabı ile öne çıkmaktadır. Bu kitabın ses olaylarından idġâmı konu alan bölümünde, Arapçanın sesleri hocası el-Ĥalîl'e benzer şekilde ancak daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. Yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda Hicrî III. (M.IX) yüzyıl dil âlimlerinden kabul edilen el-Muberred (210/826 - 286/900) de Sîbeveyh ile aynı yöntemi kullanarak Arapçanın seslerini, idġâm başlığı altında incelemektedir. Hicrî IV. (M.X) yüzyıla gelindiğinde ise klasik dönem dil âlimleri arasından ses ve harf kavramlarını birbirinden iki ayrı olgu olarak değerlendiren ve ilk kez Arapçanın seslerini nahiv konularından bağımsız bir biçimde *Sırru Şinâ 'ati'l İ 'râb* adlı müstakil bir kitapta ele alan İbn Cinnî (300/913 ? - 392/1002) öne çıkmaktadır. Hicrî V.(M.XI) yüzyılda yaşamış dil âlimi ez-Zemaĥşerî'nin (467/1075 - 538/1144) Araplarda fonetik çalışmalarının ilkleri

⁵⁶ el-Maĥzûmî, *Medresetu'l-Kûfe*, s.19.

⁵⁷ el-Maĥzûmî, *a.g.e*, s.19.

bağlamında değerlendirilen eseri, nahiv alanında yazmış olduğu *el-Mufaşşal fi Şan'ati'l-İ'râb*'dir. ez-Zemaşerî, bu kitabında Arapçanın seslerini Sîbeveyh ile aynı yöntemi kullanarak ele almıştır.

Bu bilgilerden hareketle Hicrî I. (M.VII) ve Hicrî V. (M.XI) yüzyıllar arasında dil âlimleri tarafından gerçekleştirilen ve fonetikle ilişkilendirilen çalışmaların üç temel konu etrafında toplandığı sonucuna ulaşılabilmektedir:

1.Arap alfabe harflerinin sayısı, neler oldukları ve bunların alfabedeki diziliş sırası. Buna ek olarak aynı yazı birimlerle gösterilmelerine rağmen ses değerleri bakımından farklılık gösteren ve ses birimlik karşılıkları dikkate alındığında Arap alfabesinde bulunmayan Arapçanın alt ses birimleri – klasik ifade ile hoş görülen ve hoş görülmeyen harfleri – .

2.Arap alfabesinde bulunan harflerin çıkış yerlerinin -klasik ifade ile mahreçlerinin- tespit edilmesi.

3.Çıkış biçimine göre alfabe harflerinin kazandığı bazı özelliklerin tespit edilmesi. Bu özellikler, klasik dönem dil âlimleri tarafından harflerin sıfatları olarak nitelendirilmektedir.

Hicrî III. (M.IX) ve Hicrî V. (M.XI) yüzyıllar arasında felsefe ve tıp alanındaki çalışmaları ile tanınan el-Kindî (? - 252/866?) ve İbn Sînâ (370/980 - 428/1037) ile yaşadığı dönemde daha çok filozof olarak kabul gören el-Fârâbî'nin (258/871 - 339/950) fiziksel ses ve dil sesi tanımlamaları ile el-Kindî ve İbn Sînâ'nın sesin meydana gelmesinde aktif rol oynayan sesletim bölgelerinin ayrıntılı anatomisine dair sunduğu bilgiler, fonetik bilimine katkı sağlayan çalışmaların ilkleri bağlamında değerlendirilmektedir. Yine bu yüzyıllar arasında fonolojik bozukluklara değinen el-Câhız (150/767 ? - 255/869) ile Arapçanın seslerini, dil âlimleri ile benzer şekilde inceleyen edebiyat ve belâgat âlimi İbn Sinân el-Ḥafâcî'nin (422/1031 - 366/976) çalışmaları fonetik ile ilişkilendirilen çalışmalar arasında görülmektedir. Her ne kadar fonetik ve fonoloji, araştırma konuları ve kullandıkları bilimsel yöntemler bakımından birbirilerinden

farklı iki bilimsel alan olarak görölse de Arapçanın seslerini fonetik bağlamında inceleyen modern dönemde yazılmış *‘İlmu'l-Eşvâti'l-Luğavî: el-Fûnûtika* ve *Muğaddime fi ‘İlmi'l-Eşvâti'l-Luğati'l-‘Arabî* gibi kitaplarda Araplarda fonetik tarihine dair bilgiler verilirken zikredilen isimler arasında Câhız da yer almaktadır.⁵⁸

Araplarda fonetik çalışmalarının ilkleri arasında görülen diğer isimler kıraat âlimleridir. Bu bağlamda ilk kez Hicrî V. (M.XI) yüzyılda Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî'nin (355/966 - 437/1045) klasik dönem dil âlimlerinin sesleri incelemedeki yöntemini kullanarak tecvîd ilmine ait konuları ele aldığı görölmektedir. Bu alanda yine Ebû ‘Amr ed-Dânî (371/981 - 444/1053) ile Şihâbuddîn Kaşallânî (851/1448 - 923/1517) gibi isimler zikredilebilmektedir.

Sonuç olarak çalışmanın bu bölümünde klasik dönem Araplarda fonetik çalışmaları, “Dil ve Gramer Âlimleri”, “Sözlükçüler”, “Edebiyat ve Belâgat Âlimleri”, “Felsefe ve Tıp Âlimleri” ve son olarak “Kıraat ve Tecvit Âlimleri” şeklinde uzmanlık alanlarına göre belirlenen başlıklar altında ve her bir başlık altında yer alan isimler, ölüm yıllarına göre eskiden yeniye doğru sıralanarak, fonetik çalışmaları kapsamında görülen eserlerinin içeriklerine kısaca değinilecektir.

⁵⁸ ‘İşâm Nüreddîn, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-Luğavî: el-Fûnûtika* , 1.Bs., Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Lubnâniyyi, 1992, s.6-7;

Halil, *Muğaddime fi ‘İlmi'l-Eşvât*, s.18-19.

1.1.1.Dil ve Gramer Âlimleri

1.1.1.1.Ebu'l-Esved ed-Düelî

Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin, ⁵⁹ Fars ⁶⁰ ve Kirman ⁶¹ valisi Ziyâd b. Ebîh'in (h.622 - 53/673) yönlendirmesi ile Hicrî I.(M.VII) yüzyılın ikinci yarısında ilk kez Kur'ân-ı Kerîm'i noktalamak sûreti ile harekelediği, bunu yaparken de kırmızı bir mürekkep kullandığı rivayet edilir. Aynı rivayete göre Ebu'l- Esved, kâtibine şöyle demektedir: “Dudaklarımı açarsam harfin üzerine bir nokta koy, dudaklarımı büzersem harfin yanına bir nokta koy, şayet dudaklarımla ince bir [i] sesi veririm harfin altına bir nokta koy. Eğer bu hareketlerden herhangi birini genizden okursam iki nokta koy.” ⁶² [a], [u], [i] seslerinin noktalar ile simgelendiği bu sistem Hicrî II. (M.VIII) yüzyılın sonlarına kadar kullanılır. Daha sonra el-Ḥalîl b. Aḥmed, [u] sesi için harfin üzerine küçük bir vâv (و), [a] sesi için yine harfin üzerine küçük bir elif (ل) ve son olarak [i]

⁵⁹ Ebu'l-Esved Zâlim b. 'Amr b. Sufyân b. Cendel b. Ya'amer b. Huleys, Basralı bir gramer âlimi olup Arap nahvinin kurucusu kabul edilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ḥassên ez-Zubeydî el-Endelusî, **Ṭabaḳâtu'n-Naḥviyyîn ve'l-Luġaviyyîn**, 2.Bs., (thk. Muhammed Ebû Faḍl İbrâhîm), Kahire, Dâru'l-Me'ârif,1984, s.21-26; İbnü'l-İmâd el-Ḥanbelî, **Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zehab**, (thk. 'Abdulḳâdir el-Arnâvût, Maḥmûd el- Arnâvût), Beyrut, Dâru İbn Keşîr, 1986, c.I, s.396; İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve's-Şu'arâ**, (thk.Aḥmed Muhammed Şâkir), Kahire, Dâru'l-Me'ârif, ts., c.II, s.729; Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Aḥmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân**, (thk. İḥsân 'Abbâs), Dâr Şâdir, Beyrut, 1972, c.III, s. 535-539; Tevfik Rüştü Topuzoġlu, “Ebü'l-Esved ed-Düelî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, c.X, s.311-313.

⁶⁰ İran'da bulunan bir eyaletin adıdır; Fars Eyaleti. bk. Javad Heyat, “Fars”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, c.XII, s.174-175.

⁶¹ İran'da bulunan Kirman Eyaleti'nin merkezi olan ve aynı adı taşıyan şehir. Marcel Bazın, “Kirman”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2002, c.XXVI, s.62-63.

⁶² Ebî Sa'îd el- Ḥassên b. 'Abdillâh es-Sirâfî, **Aḥbâru'n-Naḥviyyîn el-Başriyyîn**, (thk. Ṭahâ Muhammed ez-Zinî, Muhammed 'Abdulmun'im Ḥafâcî), Mısır, Mektebetu Muştafâ el-Bâbî el-Ḥalebî, ts., s.10.

sesi için harfin altına küçük bir yâ (ي) koyarak yeni bir sistem geliştirir.⁶³ [a], [u], [i] seslerini simgeleyen bu küçük harfler zamanla damme (◌), fetha (◌) ve kesra (◌) adlarını alır. Başka bir rivayette Ebu'l-Esved'in gramer çalışmalarını, “Müminlerin Emîri” lakabı ile de bilinen Hz. ‘Alî’ nin (k.v.) emri ile başlattığı aktarılmaktadır. Bu rivayete göre Hz. ‘Alî (k.v.), dil hataları yapıldığını iştir ve bunun üzerine merfu, mansûb ve mecrûr kavramlarını kullanarak temel nahiv konularını Ebu'l-Esved'e anlatır.⁶⁴ Ebu'l-Esved de bunları fâil, mefûlun bih, muzâf, harf-i cer, nasb ve cezm edatları şeklinde ayrıntılandırarak yeniden ele alır. Böylelikle nahiv ilminin temelleri atılmış olur.⁶⁵ Ebu'l-Esved'in nahiv ilminin kurucusu olduğu bilgisinin yer aldığı rivayetlerin bazılarında, onun yukarıda zikredilen kavramları değil, yalnızca fâil ve mefûlun bihi bu ilim dalına kazandırdığı iddiası yer almaktadır.⁶⁶ Bu rivayetlerden birinde Ebu'l-Esved'in şöyle söylediği aktarılır:

Bir gün Müminlerin Emîri ‘Alî b. Ebî Tâlib'in (k.v.) huzuruna çıktım. Elinde bir kâğıt parçası tutuyordu. Ona bunun ne olduğunu sordum. O da bana “Arap olmayanların konuşmalarını dinledim ve onların dilde hata yaptıklarına şahit oldum. Arapçanın dil kurallarına dair ihtiyaç duyduklarında dönüp bakabilecekleri bir şeyler yazmak istedim” dedi. Sonra üzerinde şunların yazılı olduğu o kâğıt parçasını bana uzattı: “Söz: isim, fiil ve harften oluşur. İsim, isimlendirilenden haber verendir. Fiil, kendisiyle haber

⁶³ el-Maḥzûmî, **Medresetu'l-Kûfe**, s.19.

⁶⁴ Ebû Tayyib ‘Abdulvâhid b. ‘Alî el-Luġavî el-Ḥalebî, **Merâtibu'n-Naḥviyyîn**, (thk. Muḥammed Ebû Faḍl İbrâhîm), Kahire, Mektebetu Nahḍa, ts., s.6; Şevkî Dayf, **Medârisu'n-Naḥviyye**, 7.Bs., Kahire, Dâru'l-Me‘ârif, ts., s.13; Kenan Demirayak, **Abbasi Edebiyatı Tarihi**, Erzurum, Şafak Yayınevi, 1998, s.193.

⁶⁵ ez-Zubeydî, **Ṭabaḳâtu'n-Naḥviyyîn**, s.21.

⁶⁶ İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, Lübnan, Dâru'l-Ma‘rife, ts., s.61

verilendir. Harf ise anlam ifade eden şeydir.” Ardından yazdıklarını kastederek bana “Bu yolu izle ve devam ettir.” dedi.⁶⁷

Ebu'l-Esved'in gramer çalışmalarına başlamasıyla ilgili bir başka rivayette ise onun, dil hatası (lahn) yapıldığını duyduğu, bunun üzerine hiç kimseden emir veya talimat almadan tek başına gramer çalışmalarına başladığı aktarılmaktadır. Bu rivayete göre Ebu'l-Esved, “إِنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ” رَسُوْلُهُ مِنْ الْمُشْرِكِيْنَ وَرَسُوْلُهُ ” Muhakkak ki Allah ve Resul'ü müşriklerden uzaktır.⁶⁸ âyetinde geçen رَسُوْلُهُ ifadesinin رَسُوْلُهُ şeklinde lâm (ل) harfinin kesralı (ـ) okunarak anlamının “Muhakkak ki Allah Resul'ünden ve müşriklerden uzaktır” şeklinde değiştirildiğini duyunca “Benim bu dil hatalarımı muhakkak düzeltecek bir şeyler ortaya koymam gerek” der. Bunun üzerine de nahiv çalışmalarını başlatır.⁶⁹ Bu konudaki bir başka rivayet ise şu şekildedir: Ebu'l-Esved'in kızı babasına bir gün gökyüzünün güzelliğine dikkat çekmek maksadı ile “gökyüzü ne kadar da güzel!” demek ister ancak bunu “gökyüzünün en güzel şeyi nedir?” anlamına gelen “مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ” cümlesi ile ifade eder. Bunun üzerine babası Ebu'l-Esved, “Yıldızları (نُجُومَهَا)” şeklinde karşılık verir. Kızı babasına soru sormadığını aksine gökyüzünün güzelliğine dikkat çekmek için “ne kadar da güzel! ” demek istediğini söyler. Ancak Ebu'l-Esved, bunun için “مَا أَحْسَنُ

⁶⁷ Ebû'l-Berekât Kemâleddîn ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, (thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî), 3.Bs, Ürdün, Mektebetu'l-Menâr, 1985, s.18; Dayf, **Medârisu'n-Nahviyye**, s.14; ‘Abdulbâki b. ‘Abdulmecîd el-Yemânî, **İşâretu't-Ta'yîn fî Teracimi'n-Nuḥât ve'l-Luġaviyyîn**, (thk. ‘Abdulmecîd Diyâb), 1.Bs., Riyad, Merkezu'l-Melik Fayşal, 1986, s.7; Kenan Demirayak, Selami Bakırcı, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001, s.22.

⁶⁸ **Kur’ân-ı Kerîm Meâli**, (çev. Elmalılı M.Hamdi Yazır, sad. Hamdi Döndüren), İstanbul, Çelik Yayınevi, 2012, Tevbe 9/3.

⁶⁹ el-Luġavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s.8; Dayf, **Medârisu'n-Nahviyye**, s.15; es-Sîrâfî, **Aḥbâru'n-Nahviyyîn el-Baṣriyyîn**, s.12.

”السَّمَاء” ifadesini kullanması gerektiği konusunda kızını uyarır. Baba kız arasında geçen bu diyalog sonucunda Ebu'l-Esved, gramer çalışmalarını başlatmaya karar verir.⁷⁰

Ebu'l-Esved'in gramer çalışmalarını nasıl başlattığı ve bu çalışmalara ne şekilde katkı sağladığı konusunda birbirinden farklı rivayetler mevcuttur. Ancak tarihçilerin ve dil âlimlerinin görüş birliğine vardıkları iki nokta vardır ki bunlardan ilki Ebu'l-Esved'in hareket sistemini bulduğu ve bununla birlikte Arapçanın kısa ünlülerini tespit ettiğidir. İkincisi ise; fâil, mefûlun bih, muzâf, harf-i cer, nasb ve cezm edatları gibi nahve dair bazı terimleri geliştirdiği yönündedir.⁷¹

1.1.1.2.Sîbeveyh

Sîbeveyh lakabı ile bilinen ‘Amr b. ‘Uşmân,⁷² dönemin en önde gelen dil âlimlerindedir. Onun Arap gramerine dair kaleme aldığı *el-Kitâb* (الْكِتَابُ) adlı eseri, ilk kapsamlı gramer kitabı olarak nitelendirilir.⁷³ Ünlü Arap gramercisi el-Halîl b. Aḥmed'in de öğrencisi olan Sîbeveyh, bu eserin son cildi olan IV. cildinde, “Bu İdgâm Bölümüdür (هَذَا

⁷⁰ Dayf, *Medârisu'n-Nahviyye*, s.15; es-Sîrâfî, *Aḥbâru'n-Nahviyyîn el-Baṣriyyîn*, s.14; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, c.XXXII, s.301.

⁷¹ es-Sîrâfî, *a.g.e*, s.10; ez-Zubeydî, *Ṭabaḳâtu'n-Nahviyyîn*, s.21.

⁷² Sîbeveyh lakaplı Ebû Bişr ‘Amr b. ‘Uşmân b. Ḳanber el-Ḥârîşî, 135-140 / 752-757 yılları arasında bir tarihte İran'da bulunan Beydâ köyünde dünyaya gelmiş ve Basra'da yetişmiştir. el-Halîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî ve Yûnus b. Ḥabîb (80/699? - 182/798) gibi dönemin önde gelen dil âlimlerinden ders almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ḥâfız Celâluddîn ‘Abdurrahmân es-Suyûfî, *Buḡyetu'l-Vu‘ât fî Ṭabaḳâti'l-Luḡaviyyîn ve'n-Nuḥât*, (thk. Muḥammed Ebû Faḍl İbrâhîm), Kahire, ‘Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1964, c.II, s. 229; İbnu'l- Enbâri, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s.54; Ebû Bişr ‘Amr b. ‘Uşmân b. Ḳanber el-Ḥârîşî Sîbeveyh, *el-Kitâb*, (thk. ‘Abdusselâm Muḥammed Hârûn), 5. Bs., Kahire, Mektebetu'l-Ḥâncî, 2009, c. I, s.3; ez-Zubeydî, *a.g.e*, s.66-72; Mehmet Reşit Özbalkıç, “*Sîbeveyhi*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, c.XXXVII, s.130-134.

⁷³ el-Yemânî, *İşâretu't-Ta‘yîn*, s.244; İbnu'l-Enbâri, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, s.55; es-Suyûfî, *Buḡyetu'l-Vu‘ât*, c.II, s. 229-230.

” (بَابُ الْإِدْغَامِ) başlığı altında, Arap alfabesinde bulunan harflerin sayısına, seslerin çıkış noktalarına (mahreç) ve bu seslerin ötümlü (الْمَجْهُورَةُ) - ötümsüz (الْمَهْمُوسَةُ), sert (السَّيِّدَةُ) - gevşek (الرَّخْوَةُ), sert ve gevşek arası (بَيْنَ السَّيِّدَةِ وَالرَّخَاوَةِ)⁷⁴, yanal (الْمُنْحَرَفُ)⁷⁵, tekrarlı (الْمُكْرَّرُ)⁷⁶, yumuşak

⁷⁴ Sibeveyh'in kullandığı sert ve gevşek arası ses anlamına gelen بَيْنَ السَّيِّدَةِ وَالرَّخَاوَةِ Arapça terkibinin modern ses bilgisinde karşılığı yarı patlamalı ünsüzdür. Bk. Hişâm Hâlidî, *Şmâ'atu'l-Muştalâhi's-Şavtî fî Lisâni'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2012, s.221; Peter Matthews, *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, 3.Bs., İngiltere, Oxford University Press, 2014, s.12.

⁷⁵ مُنْحَرَف ifadesi, yönelmek, meyletmek, sapmak, bozulmak, eğilmek gibi çok sayıda anlama gelen اِنْحَرَف fiilinin, ism-i fâilidir. Morfolojik yapısı göz önünde bulundurulduğunda meyilli, eğimli, yana yatık, yamuksu vb. gibi anlamlara gelebilmektedir. Bk. Ebu'l-Fağl Cemâleddîn Muḥammed b. Mukerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut, Dâr Sâdır, ts., c.IX, s.43. Sibeveyh'in مُنْحَرَف terimi ile ifade etmek istediği özellik, sesletimi esnasında dilin sağa ve sola hareketi sebebiyle hava akımının dil yanlarından sağlanması olduğu için, bu ifadenin Türkçe karşılığı olarak kelimenin sözlük anlamı genişletilerek yanal ifadesi kullanılmıştır. مُنْحَرَف ifadesinin Türkçeye yanal olarak aktarılmasının bir başka sebebi ise modern dönem dil bilimcilerinden Maḥmûd es-Sa'rân (1922 - 1963) tarafından bu ifadenin İngilizce karşılığı olarak lateral kelimesinin kullanılmış olmasıdır. Lateral İngilizce ifadesinin Türkçe karşılığı yan veya yanaldır. Bk. Maḥmûd es-Sa'rân, *'İlmu'l-Luğa: Muḥaddime li'l-Ḳâri'i'l-'Arabî*, Beyrut, Dâru'n-Nahđati'l-'Ârabiyye, ts., s.153; Matthews, *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, s.218; Günay Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul, Kesit Yayınları, 2018, s.40; Kâmile İmer vd. , *Dilbilim Sözlüğü*, s.277.

⁷⁶ مُكْرَّر, tekrarlamak, yinlemek gibi anlamlara gelen كَرَّر fiilinin ism-i mefûlüdür. Sözlükte tekrarlı, tekrar edilen, yinlenen gibi anlamlara gelmektedir. Bk. Muḥammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *Ḳâmûsu'l-Muḥîṭ*, (thk. Muḥammed Na'im el-'Arkasûsi), 4.Bs., Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, 2010, s.469. Sibeveyh, مُكْرَّر adını verdiği ses özelliğine sesin tekrarlanması şeklinde bir açıklama getirdiği için söz konusu kelimenin Türkçe karşılığı olarak sözlük anlamı ile de bağdaşan tekrarlı ifadesi kullanılmıştır. Modern döneme gelindiğinde dilin sesletim yerine çarpması sonucunda oluşan ünsüzlerin yine مُكْرَّر ifadesi ile adlandırıldığı görülmektedir. Kendisine yüklenen bu yeni anlam sebebi ile çalışmanın “Arapçada Sesler ve Sınıflandırılması” başlığı altında bu ifadenin Türkçe karşılığı olarak tekrarlı yerine bu kez çarpmalı kavramı kullanılmıştır. Bk. es-Sa'rân, *a.g.e*, s.170-171.

(الَّيِّنَةُ), hevâî veya havalı (الْهَوِي), kapalı (الْمُطَبَّقَةُ) - açık (الْمُنْفِخَةُ) gibi özelliklerine değinmektedir.⁷⁷

İdgâm, mahreç noktaları ve ses özellikleri birbirleriyle aynı olan veya mahreç noktaları aynı olmasına rağmen, farklı ses özellikleri taşıyan ya da birbirine yakın mahreç ve ses özelliklerine sahip iki sestten ilkin, ikinciye katarak telaffuz etmek anlamına gelmektedir.⁷⁸ Telaffuza kolaylık ve akıcılık kazandırmayı amaçlayan bu ses olayında, seslerin birbirini etkilemesi söz konusu olduğu için Sîbeveyh, bu bölümde ilk olarak Arap alfabesinde bulunan harflerin sayısına ve ses özelliklerine dair bilgiler verir. Bu bağlamda o, Arap alfabesinin⁷⁹ yirmi dokuz aslî harften oluştuğunu ifade eder ve bu harfleri şu şekilde sıralar: hemze (ء)⁸⁰, elif

⁷⁷ Ebû Bişr ‘Amr b. ‘Uşmân b. Kânber el-Hârisî Sîbeveyh, **el-Kitâb**, (thk. ‘Abdusselâm Muḥammed Hârûn), 5. Bs., Kahire, Mektebetu'l-Hâncî, 2009, c.IV, s.431-436.

⁷⁸ ‘Abdulganî ed-Deḳḳâr, **Mu‘cemu'l-Ḳavâ‘idi'l-‘Arabiyyi fi'n-Naḥv ve'ş-Şarf**, Şam, Dâru'l-Ḳalem, 1986, s.22-23; Mehmet Ali Sarı, “İdgam”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, c.XXI, s.471.

⁷⁹ Herhangi bir dildeki ses birimlerin yazılı simgeleri, harf kavramı ile ifade edilir. Alfabe ise bu harflerden oluşan bir dizgedir. Yazı dilinde her sesin harf karşılığı yoktur. Bu nedenle alfabeler bir yazılı dildeki seslerin tamamını yansıtamaz. Bununla birlikte yazılı simgeleri bulunan seslerden farklı söyleyiş özelliklerine sahip olanları da vardır. Dolayısıyla denilebilir ki; konuşma esnasında kullanılan pek çok sesin yazı dilinde karşılığı bulunmadığından alfabe, söyleyişi eksiksiz olarak yansıtamaz. Bk. Nurettin Demir, Emine Yılmaz, **Türkçe Ses Bilgisi**, (ed. Hülya Pilancı), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2016, s.15; Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s.88; Huber, **Dilbilime Giriş**, s.121. Bu sebeple el-Halîl b. Aḥmed, Sîbeveyh, el-Muberrred ve ez-Zemaḥşerî gibi birçok dil âlimi Arap alfabesinin 29 harften oluştuğunu ifade etmekle birlikte bu harfler dışında yazılı simgesi olmayan söyleyişlerinde bulunduğunu belirtmektedir.

⁸⁰ Çalışmanın, “Araplarda Klasik Dönem Fonetik Çalışmaları” başlığını taşıyan bölümünde, Arap alfabe harflerinin yalnızca ilk geçtikleri yerde okunuşlarına yer verilmiştir: hemze (ء) , elif (ا), he (هـ), ‘ayn (ع), ḥa (ح) gibi. Arap alfabesinde bir harfin kendisine benzeyen birden fazla çeşidi bulunmaktadır: /z/; zây (ز), zâ (ظ), zêl (ذ), /t/; tâ (ط), te (ت), /s/; şâd (ص), sîn (س), se (ث) gibi. Bu nedenle olası bir karışıklığın önüne geçilmesi için harflerin

(ل), he (هـ), ‘ayn (ع), ḥa (ح), ḡayn (غ), ḥa (خ), kef (ك), ḳaf (ق), dâd(ض), cîm(ج), šîn(ش), yâ(ي), lâm(ل), râ(ر), nûn(ن), tâ(ط), dâl(د), te(ت), šâd(ص), zây(ز), sîn(س), zâ (ظ), zêl (ذ), se(ث), fe(ف), be(ب), mîm(م) ve vâv(و).⁸¹

Sîbeveyh'e göre, Arapçada bu aslî alfabe harflerine ek olarak kulağa hoş geldiği için özellikle Kur'ân kıraatı ve şiir serdi esnasında kullanılan ve bu özelliklerinden ötürü hoşgörülen harfler (حُرُوفٌ مُسْتَحْسَنَةٌ)⁸² olarak adlandırılan bazı sesler de bulunur. Bunlar:

1. Hafif nûn (الْأُونُ الْخَفِيفَةُ)
2. Ne hafif ne sert, orta yumuşaklıktaki ء (الْهَمْزَةُ بَيْنَ بَيْنٍ)
3. [i] sesine yakın bir telaffuzla, ince okunan ا (الْأَلْفُ الْإِمَالَةُ)
4. ش harfî gibi okunan ج
5. ز harfine benzeyen ص
6. Hicaz ehline has olan ve kalın telaffuz edilen ا (أَلْفُ النَّفْخِيمِ) 'dir.

adları, transkripsiyon işaretleri ile birlikte verilmiştir. Bu harflerin geçtiği diğer yerlerde ise yalnızca yazı dilindeki Arapça karşılıklarına yer verilmiştir: هـ, ا, ع, ح gibi.

⁸¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.431; ‘Abdulğaffâr Hâmid Hilâl, *Eşvâtu'l-Luğati'l-'Arabî*, 3.Bs., Kahire, Mektebetu Vehbe, 1996, s.84.

⁸² Tercümenin doğruluğu açısından حرف ifadesi, Türkçeye sözlük anlamı dikkate alınarak harf olarak aktarılmıştır. Ancak bilinmelidir ki ses yolunun durumuna göre kazanılan özellikler, sesletim bölgeleri ve oynaklanma biçimleri gibi fonetik değerlendirmeler harfin değil, o harfin ses değeri üzerinden yapılmaktadır. Bununla birlikte harf olgusu yazı dili ile ilgilidir. Sîbeveyh'in hoş görülen harfler (حُرُوفٌ مُسْتَحْسَنَةٌ) olarak adlandırdığı ses grubu, alfabede bulunmaz aksine konuşma dilinin bir parçasıdır. Dolayısıyla bu ses grubu, hoş görülen harfler (حُرُوفٌ مُسْتَحْسَنَةٌ) terkîbi yerine hoş görülen sesler (أَصْوَاتٌ مُسْتَحْسَنَةٌ) terkîbi ile ifade edilmelidir. Ancak başta da belirtildiği gibi doğru bir tercüme yapılabilmesi için özellikle de isimlendirme konusunda müellifin diline sadık kalınmıştır. Bu sebeple başta Sîbeveyh olmak üzere klasik dönem dil âlimlerinin bu gruptan sesleri isimlendirmede kullandıkları حرف ifadesi Türkçeye ses yerine harf olarak aktarılmıştır. Ancak bu ifadenin isimlendirme dışında kullanıldığı yerlerde metnin aslına bağlı kalınmaksızın bu ifade Türkçeye ses şeklinde tercüme edilmiştir.

Yazılı simgesi bulunmayan bu altı ses, yazılı simgeleri bulunan aslî seslere eklendiği takdirde, Arap dilindeki seslerin sayısı otuz beşi bulmaktadır. Fasih Arapçanın aslî alfabe harflerinden sayılmadığı halde halk dilinde (Ammice) kullanılan ve söyleyiş farklılıklarına dayanan sesler, Sîbeveyh tarafından hoşgörülmeven harfler (حُرُوفٌ غَيْرٌ مُسْتَحْسَنَةٌ) olarak adlandırılır. Bu seslerin sayıları sekizdir:

1. ك ve ج arasında bir telaffuzla okunan ك
2. ج gibi okunan ك
3. ج gibi okunan ش⁸³
4. Zayıf dâd (الضَّادُ الضَّعِيفَةُ)⁸⁴
5. ص gibi okunan س
6. ط gibi okunan ت
7. ظ gibi okunan ث
8. ب gibi okunan ف

Arap alfabesinde bulunan harflere yazı dilinde karşılıkları bulunmayan bu sesler de eklendiğinde sayı kırk üçe ulaşmaktadır.⁸⁵

Sîbeveyh, Arap dilindeki seslerin sayısını belirledikten sonra bu seslerin mahreçlerine yani çıkış noktalarına değinir. Bu bağlamda onun, Arap dilindeki seslerin, mahreç noktalarını, boğaz (الْحَلْقُ), dil (اللِّسَانُ), dudak (الشَّفَّةُ) ve geniz (الْحَيْثُومُ) olmak üzere başlıca dört gruba ayırdığı görülmektedir. Her bir mahreç grubu kendi içerisinde farklı bölümler ihtiva etmekte ve bu

⁸³ Sîbeveyh burada aslında iki aynı ج sesinden bahsetmektedir: ج gibi okunan ش . Bk. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.432.

⁸⁴ Dilin sağ tarafa vurması ile çıkarılan ض sesidir. Bk. Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.432.

⁸⁵ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.432.

bölümlerden de farklı sesler husule gelmektedir. Nitekim onun boğaz sesleri olarak adlandırdığı sesler, kendi içerisinde üç mahrece ayrılır:

1. أدنى الحلق (أدنى الحلق) 'in çıkış noktalarını temsil eden boğaz dibi (أدنى الحلق) ve ه, ع
2. أوْسطُ الحلق (أوْسطُ الحلق) 'nin çıkış noktalarını temsil eden boğaz ortası (أوْسطُ الحلق) ve ح
3. أدناها مُخرجا (أدناها مُخرجا) 'nin çıkış noktalarını temsil eden, boğazın ağıza yakın olan kısmı (أدناها مُخرجا) (من الفم).⁸⁶

Sîbeveyh, dil adını verdiği ikinci mahreci de kendi içerisinde farklı bölümlere ayırmaktadır:

1. Dil kökü (أقصى اللسان) ve onun üzerinde bulunan üst damak (أحناك الأعلى). Dilin bu bölümünden ق ve ك sesleri çıkmaktadır. Ancak ك, ق ile aynı mahreç bölgesinde bulunmasına rağmen ك 'in mahreç bölgesi, ق 'in biraz ilerisindedir.
2. Dil ortası (وسط اللسان) ve üst damak ortasıdır (وسط الحناك الأعلى). ج, ش ve ي, dilin bu bölümünde husule gelir.
3. Dil kenarının (حافة اللسان)⁸⁷ başlangıcı ve azı dişleri (الأضراس) arasından ض sesi çıkmaktadır.
4. Dil kenarı ve dil önünün (طرف اللسان)⁸⁸ başlangıcından bitimine kadar olan mahreç bölgesi ile üst damak ve ön kesici dişler (السنابيا) arasından ن sesi çıkmaktadır.

⁸⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.433.

⁸⁷ Dilin dişlerele temas eden yanları veya dil kenarı olarak adlandırılan bu sesletim bölgesi, seslerin oluşumunda en etkili organdır. Bk. İmer vd., **Dilbilim Sözlüğü**, s.90.

⁸⁸ Modern dönem dil bilimcilerinden Kemâl Bişr, طَرَفُ اللِّسَانِ Arapça ifadesinin İngilizce karşılığı olarak blade of tongue ifadesini kullanmıştır. Bk. Bişr, **‘İlmü'l-Eşvât**, s.131-145. Blade of tongue ifadesi dil önü anlamına gelmekte olup bu ifade ile kastedilen dil ortasından başlayıp dil ucuna kadar uzanan bölgedir. Bk. Matthews, **The Concise Oxford Dictionary of Linguistics**, s.42. Dil bilim terimleri sözlüğünde bu bölge şu şekilde tarif

5. Dil kenarı, dil sırtı (ظَهْرُ اللِّسَانِ), üst damak ve ön kesici dişler bir araya gelerek ل ve ر seslerinin mahreç noktasını oluşturmaktadır.
6. Dil önü ve ön kesici dişlerin dibi (أَصُولُ النَّيَا) , د, ط ve ت seslerinin meydana geldiği mahreç noktalarıdır.
7. Dil önü ve ön kesici dişlerin biraz üstü (فَوْقَ النَّيَا) de Sîbeveyh tarafından dilin bölümlerinden biri olarak kabul edilir ve buradan ز, س ve ص sesleri çıkar.
8. Dil önü ve ön kesici dişlerin yanları (أَطْرَافُ النَّيَا) arasından ط, ذ ve ث sesleri çıkar.⁸⁹

Aslında dil, - Sîbeveyh'in belirlediği sıraya göre- dil kökü, dil ortası, dil önü ve dil yanları olmak üzere dört bölüme ayrılır. Ancak Sîbeveyh, dilin bu dört bölümünden herhangi birinin, diğer mahreç noktaları ile birleşerek oluşturduğu düzeni de dilin bölümlerinden biri olarak kabul etmekte dilin tek başına değil, diğer mahreç noktaları ile birleşerek oluşturduğu sesleri de dil sesleri olarak niteler.

Görüldüğü üzere Sîbeveyh, boğaz ve dil adını verdiği mahreç noktalarını, kendi içerisinde çeşitli bölümlere ayırmıştır. Bu bölümlerden her birinde hangi seslerin husule geldiğini belirledikten sonra dudak adını verdiği mahreç noktasına, bu mahrecin ihtiva ettiği bölümlere ve husule getirdiği seslere dair bilgiler verir. Ona göre; dudak, alt ve üst olmak üzere iki kısma ayrılır. Bunlardan alt dudak (الشَّفَةُ السُّفْلَى) ve üst kesici dişlerin yanları (أَطْرَافُ النَّيَا الْعُلْيَا), ف sesinin mahrecini oluşturur. Alt ve üst dudak (الشَّفَتَانِ) arasından çıkan sesler ise çift dudak sesleri olup, bunlar ب, م ve و 'dır. Son olarak genizden, genizcil nûn (الْوَنُ الْخَفِيفَةُ) adı verilen ن sesi çıkar.⁹⁰ Bütün mahreç bölgeleri bir araya geldiğinde sayı on dokuzu bulmaktadır.

edilmektedir: “Dil gevşek durumda iken ucu ile ortası arasında kalan ve dişlerle dişetine karşılık gelen kısım.” Bk. İmer vd., **Dilbilim Sözlüğü**, s.91.

⁸⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.433.

⁹⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.433- 434; Halil, **Muqaddime fi 'İlmi'l Eşvât**, s.16

Sîbeveyh, Arap dilindeki seslerin sayısını belirledikten ve seslerin çıkış noktalarına dair bilgiler verdikten sonra bu seslerin özelliklerine değinir.⁹¹ Çıkışı esnasında, dayandığı bölgenin şiddetini arttıran sesler, Sîbeveyh tarafından ötümlülük özelliği ile nitelendirilir.⁹² O, dayandığı bölge (الأغتماد) tâbiri ile aslında ses tellerini kastetmektedir.⁹³ Sesin, dayanak noktasındaki baskısı bittiğinde meydana geldiğini ve bu süreçte nefes akışının mümkün olmadığını da sözlerine ekleyerek bu baskı durumunun boğaz ve ağızda gerçekleşebileceğini ifade eder. Ancak dayanak noktaları ağız ve geniz olup genizden telaffuz edilen ن ve م sesleri gibi ötümlü sesler de bulunmaktadır. Sîbeveyh, ciğerlerden gelen havanın ses tellerinin titreşmesine sebep olması ile ortaya çıkan boğumlanma hâlini de “nefesin ses ile birlikte akmasının mümkün olmaması” şeklinde açıklamaktadır. Bu bilgilerin ardından ötümlü sesleri şu şekilde sıralamaktadır: و, م, ب, ذ, ظ, ز, د, ط, ر, ن, ل, ض, ي, ج, ق, غ, ع, ا, ء.⁹⁴

Modern dönem fonetikçilerince “ciğerlerden gelen havanın ses tellerinde titreşime uğramadan bir fısıltı veya gürültü biçiminde boğumlanması ile oluşan ünsüzler”⁹⁵, ötümsüz ünsüzler olarak ifade edilir. Sîbeveyh ise çıkışı esnasında dayandığı bölgeye şiddet veya baskı uygulamayan sesleri, ötümsüz sesler olarak nitelendirmektedir. Ona göre; bu özelliğe sahip seslerin telaffuzları ile birlikte nefes akışı da mümkündür. Ancak sesin nefes akışı ile birlikte

⁹¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.434- 436.

⁹² Ebî Sa‘îd es-Sîrâfî el-Ḥassên b. ‘Abdillâh b. el-Merzubân, **Şerḥu Kitâbi Sîbeveyh** (thk.Aḥmed Ḥassên Mehdelî, ‘Alî Seyyid ‘Alî), 1.Bs., Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2008, c.V, s.393.

⁹³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.434; ‘Abdulmun‘im en-Nâsır, **Şerḥu Şavtiyyât Sîbeveyh**, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2012, s. 98; Hâdî Nehr, **‘İlmu'l-Eşvâti'n-Nuṭkî**, 1.Bs., Ürdün, ‘Âlemu'l-Kutubi'l-Ḥadîs, 2011, s.41.

⁹⁴ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.434.

⁹⁵ Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s.627.

telaffuz edilmesi, ötümlü seslerde mümkün olmamaktadır. O, bu bilgilerin ardından Arapçanın ötümsüz seslerini şu şekilde sıralamaktadır: هـ, ح, خ, ك, ش, س, ت, ص, ث ve ف'dir.⁹⁶

Sîbeveyh, telaffuzu sırasında sesin mahreç noktasından akamama durumunu, o sesin sahip olduğu sertlik özelliği ile ilişkilendirir. Ona göre; Arapçanın sert sesleri şunlardır: ق, ء, ك, ج, ط, د, ت ve ب. el- ħac / الْحَجْ kelimesinin telaffuzu esnasında ج'in uzatılmasının mümkün olamayacağını belirterek bu durumu örneklendirir.⁹⁷

Sîbeveyh, sesin herhangi bir engelle karşılaşmadan telaffuz edilmesini gevşeklik özelliği ile açıklamaktadır. Bu özelliğe sahip sesler ise şunlardır: هـ, ح, غ, خ, ش, ص, ض, ز, ف, ذ, ث, ظ, س. O, eṭ-ṭas / أَلطَّسْ ve enḳaḍ / انْقَضْ kelimelerini bu duruma emsal göstererek bu kelimelerde bulunan س ve ض seslerinin telaffuzları esnasında sesin nefes ile birlikte akabildiğine dikkat çeken Sîbeveyh, ع sesini ayrıca ele alır. Ona göre bu ses, hem sert hem de gevşek sesler arasında değerlendirilebilir. Bir başka deyişle onun nezdinde ع, her iki özelliği de taşımaktadır.⁹⁸

Sîbeveyh, dilin ses ile birlikte hareket etmesi yani oynaklanması nedeniyle çıkışı esnasında sesin nefes ile birlikte aktığı sert sesleri, yanal terimiyle adlandırmaktadır. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Sîbeveyh, sesletimi esnasında sesin mahreç noktasından akamadığı seslerin bu özelliğini sertlik olarak adlandırmıştır. Yanal sesler ise bu özelliğe sahip seslerin yani sert seslerin, dilin ses ile birlikte şekil almasıyla yani oynaklanmasıyla akar hâle gelmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Ona göre; yanal seslerin çıkışı esnasında sert seslerde olduğu gibi sesin nefes ile birlikte akışı engellenmez. Nitekim bu özelliğe sahip olan ط, kelimenin neresinde bulunursa bulunsun uzatılabilir. Ses akışının herhangi bir engel ile karşılaşılardan sağlanması

⁹⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.434.

⁹⁷ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.434.

⁹⁸ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.434- 435.

durumu, hem gevşeklik özelliğine sahip seslerde hem de yanal olarak nitelendirilen seslerde mümkün olabilmektedir. Buna dikkat çeken Sîbeveyh, ses akışı konusunda benzerliklerinin bulunmasına rağmen telaffuza dâhil olan dil faktörü sebebi ile bu iki özelliğin birbirinden farklı olduğunu vurgular. Yanal seslerin telaffuzu esnasında dil önü, sesin çıkış noktasında, hangi konumda bulunuyorsa o konumda kalmaya devam eder. Bir başka deyişle yanal seslerden ل'in telaffuzu sırasında dil önü, ses akışını engeller gibi mahreç noktasında kalmaya devam eder ancak ses akışı, dil ucunun her iki yanından sağlanır.⁹⁹

Sîbeveyh, telaffuzu esnasında sesin ağızdan değil de burundan çıktığı yani ses akışının burun vasıtası ile sağlandığı sert sesleri de yanal sesler başlığı altında ele almaktadır. Bunlara örnek olarak ن ve م seslerini vererek bu seslerin telaffuzları sırasında ortaya çıkan ses türünü de geniz sesi (صَوْتُ الْعُنَّةِ) olarak adlandırır.¹⁰⁰

Sîbeveyh, sertlik özelliği göstermelerine rağmen ses akışının tekrarlanma ile sağlandığı sesleri, tekrarlı sözcüğü ile adlandırmaktadır. Bu sesler, bu yönüyle yanal seslerden ل 'a benzemektedir. Ancak ل 'da ses akışı dilin oynaklanması ile sağlanırken tekrarlı seslerde bu akış, sesin tekrarlanması ile sağlanır. Arapçada bu özelliğe sahip tek bir ses bulunmaktadır o da ر'dır.¹⁰¹

Sîbeveyh'e göre Arapçanın yumuşak sesleri و ve ې 'dır. Bu iki sesin telaffuzu esnasında ses, ağızdan yayılarak ve genişleyerek çıkar. Eğer bu iki sestten biri telaffuz edilmek istenirse sesin aktığı ve uzadığı fark edilir. Bu özellik yalnızca yukarıda zikredilen و ve ې seslerine hastır. Diğer seslerin telaffuzu esnasında bu ikisinde olduğu gibi ses yayılarak genişlememektedir.¹⁰²

⁹⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.435.

¹⁰⁰ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.435.

¹⁰¹ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.435.

¹⁰² Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.435.

Sîbeveyh, ا, و ve ي seslerini hevâî veya havalı sesler¹⁰³ olarak nitelendirmektedir. Hevâî kavramını ise telaffuz sırasında sesin hava ile birlikte genişlemesi olarak açıklamaktadır.¹⁰⁴ Sîbeveyh, söz konusu genişliğin ا sesinde, و ve ي seslerine nispeten çok daha fazla olduğunu belirterek bu durumu, و sesinin telaffuzu esnasında dudakların büzülmesiyle ve ي sesinin telaffuzu esnasında ise dilin damağa doğru kabarmasıyla açıklar.¹⁰⁵ Sîbeveyh'in yaptığı bu açıklamalardan hareketle hevâî kavramının ünlüler arasında görülen ve uzun okunan [a:], [i:] ve [u:] seslerine karşılık geldiği sonucuna ulaşılabilir.

Sîbeveyh'e göre ص, ض, ط ve ظ sesleri, kapalılık özelliğine sahip seslerdendir. Bu seslerin telaffuzları esnasında dil, üst damağa yapışmaktadır ve ses bu iki bölge yani üst damak ve dil arasında hapsolmektedir. Dil ve üst damak arasında boşluk bırakılarak ط sesi telaffuz edilmek istenirse bu mümkün olmamakta bu durumda ط yerine د sesi çıkmaktadır.¹⁰⁶

ص, ض, ط ve ظ 'nın dışında kalan seslerin hepsini açık sesler olarak nitelendiren Sîbeveyh'e göre; yukarıda zikredilen sesler dışında kalanlarının telaffuzları sırasında dil, kabarak üst damağa yapışmadığından dil ve damak arasında açıklık bulunmaktadır.¹⁰⁷

Sîbeveyh, Arap alfabesinde bulunan harflere, alfabe harfleri içerisinde zikredilmeyen farklı söyleyişe sahip seslere, alfabe harflerinin ses karşılıklarının mahreçlerine ve özelliklerine

¹⁰³ Bu kavram, ilk kez el-Ḥalîl b. Aḥmed tarafından kullanılmıştır. Bk. el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, **Kitâbu'l-'Ayn**, (thk. 'Abdulḥamîd Hindâvî), 1.Bs., Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003, c.I, s.41. Bu konuya “Ḥalîl b.Aḥmed el-Ferâhîdî” başlığı altında ayrıntılı olarak değinilecektir.

¹⁰⁴Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.435-436; en-Nâşır, **Şerḥu Şavtiyyât Sîbeveyh**, s.141.

¹⁰⁵ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.435-436.

¹⁰⁶ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.436; en-Nâşır, **a.g.e**, s. 203.

¹⁰⁷ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.436.

değindikten sonra idğâm¹⁰⁸ ve idğâm çeşitlerine dair bilgiler vermektedir. O, ses olaylarından idğâmı birbirinin aynı veya mahreç ve özellik bakımından türdaş olan iki sesin yan yana geldiği durumlarda ilkinin sükûn (ـ) ile harekelenip diğerine katılarak okunması şeklinde niteler.¹⁰⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb* adlı eserinin ilgili başlığı altında idğâm çeşitlerinden birbirine yakın iki sesin benzeşmesi anlamına gelen idğâm-ı mutekâribeyne (إِدْغَامُ الْمُتَقَارِبَيْنِ) de değinmektedir. İdğâm-ı mutekâribeyni mahreç noktaları aynı olan seslerden ilkinin sükûn ile harekelenip ikincisine katılarak okunması şeklinde betimleyen Sîbeveyh, mahreç noktaları aynı olmasına rağmen birbirleri ile idğâm edilemeyen seslerin varlığına da dikkat çeker. Kendilerinden önce fetha (ـَ) harekesi bulunan ي ve و sesleri م, ر, ف ve ش ile idğâm edilemediğinden bu türden sesler arasında gösterilmektedir.¹¹⁰ Bunun gibi م ve ف de ب ile idğâm edilemez. O, bu duruma م 'in ب ile idğâm edilemediği ekrim bihi / أَكْرَمُ بِهِ ifadesini ve ف sesinin ب ile idğâm edilemediği a' rifu bedren / أَعْرَفُ بَدْرًا ifadesini örnek olarak vermektedir.¹¹¹

1.1.1.3.el-Mubberred

Ebu'l-‘Abbâs Muḥammed b. Yezîd el-Mubberred'in¹¹² nahiv alanında yazmış olduğu *el-Muḫteḏab* (المُخْتَصَّبُ) adlı eserinde, bu alanda telif edilmiş diğer eserler gibi Arapçanın seslerini, bu seslerin sayısını, mahreçlerini ve özelliklerini nahiv konuları ile birlikte, “İdğâm (أَبْوَابُ)

¹⁰⁸ İdğâm (إِدْغَامُ), sözlükte kaplamak, örtmek anlamlarına karşılık gelen dgm (دَعَمَ) kökünden türemiş bir kelimedir. Nahiv terimi olarak bir sesin başka bir sese katılarak okunması anlamına gelmektedir. Bk.Ebu'l-Faḏl Cemâleddîn Muḥammed b. Mukerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, Beyrut, Dâr Sâdır,ts., c. XII, s.202-203.

¹⁰⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.437.

¹¹⁰ Sîbeveyh, *a.g.e*, c.IV, s.446-447.

¹¹¹ Sîbeveyh, *a.g.e*, c.IV, s.447-448.

¹¹² Muḥammed b. Yezîd el-Ezdî el-Başrî, Basra'da dünyaya gelmiştir. Arap dili ve Arap edebiyatı gibi çeşitli ilim dallarında bilgi sahibi olup döneminin önde gelen dil âlimlerindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zubeydî, *Ṭabaḳâtu'n-Nahviyyîn*, s.101-110; İbnu'l-‘Îmâd, *Şezzerâtu'z-Zehab*, c.III, s.356; İsmail Durmuş, “*Mubberred*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2006, c.XXXI, s.432.

الإدغام” isimli bölüm içerisinde “Seslerin Mahreçleri (بَابُ مَخَارِجِ الْحُرُوفِ)” başlığıyla ele aldığı görülmektedir.¹¹³ el-Muberred, ilgili başlık altında Arap alfabe harflerinin sayısını, Arapçanın seslerinden med (حُرُوفُ الْمَدِّ) ve lîn (الْحُرُوفُ اللَّيِّنَةُ) olarak isimlendirilenlerini, seslerin çıkış noktalarını ve ötümlü - ötümsüz, sert - gevşek, sert ve gevşek arasında ve kalkale (الْفُكْلَةُ) gibi bazı özelliklerini inceler. Onun, idgâm konusunu tek bir başlık altında değil de idgâm-ı mişleyn, fiillerde idgâm-ı mişleyn, mâzi ve muzâri siygalarda illetli harflerin idgâmı gibi birden fazla başlık altında ele alması dikkat çekmektedir.¹¹⁴

el-Muberred'e göre Arapçada otuz beş adet ses bulunur. Bu seslerden yirmi sekiz tanesinin yazılı simgesi mevcut olduğu için bunlar Arap alfabe harfleri olarak adlandırılırlar. Ona göre; yazılı simgesi bulunan bu yirmi sekiz sestən geriye kalan yedi tanesinin yalnızca konuşma dilinde karşılığı bulunmaktadır.¹¹⁵ el-Muberred yazılı simgesi olan seslerden harf olarak isimlendirilenlerinin neler olduklarını belirtmez. Ancak yazılı simgesi bulunmadığını ifade ettiği altı sesi, Sîbeveyh'in yaptığı gibi hoşgörülen harfler veya hoşgörülmeyen harfler şeklinde gruplandırmayarak şu şekilde sıralar:

1. Ne çok kalın ne çok ince, orta hemze
2. [i] sesine yakın bir telaffuzla ince okunan ¹
3. Kalın okunan ¹

¹¹³ Doğan Fırıncı, **Arap Dili Morfolojisi**, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2016. Kullanılan nüsha için bk. Doğan Fırıncı, **Arap Dili Morfolojisi**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2018, s.16-17.

¹¹⁴ Ebu'l-‘Abbâs Muḥammed b. Yezîd el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, (thk. Ḥassên Hamid, Râhîl Ya‘kûb), 1.Bs., Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l- ‘İlmiyye, 1999, c.I, s. 223-250.

¹¹⁵ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.223, 225.

4. ج ve ش arasında telaffuz edilen ses - bunun ne olduğu veya hangisine daha çok benzediği hakkında bilgi vermez -

5. ص ve ز arasında telaffuz edilen ses - bunun ne olduğu veya hangisine daha çok benzediği hakkında bilgi vermez -

6. Hafif nûn tabiri ile Türkçeye aktarılabilen sükûn (◌ْ) ile harekeli genizcil nûn .¹¹⁶

el-Muberred, sesleri oynaklanma yerlerine göre çeşitli mahreçlere ayırdıktan sonra Sîbeveyh'den farklı olarak bu mahreçlere ağız (الْفَمُّ) mahrecini de ekleyerek onları şu şekilde sıralamaktadır: boğaz, ağız, dil, dudak ve geniz. el-Muberred, ilk mahreç olarak belirlediği boğazı üç ayrı bölüm olarak inceler. Bu bölümlerden ilki boğaz dibi olup bu bölgeden sırasıyla ء , هـ , ع sesleri ile hevâî özelliğe sahip ا sesleri çıkar. Boğazın ikinci kısmında ح ve ع , üçüncü ve ağza en yakın olan kısmında ise خ ve غ sesleri meydana gelir.¹¹⁷

el-Muberred, boğazdan hemen sonra gelen ağız diğer bir mahreç noktası olarak belirleyerek bu mahreç bölgesinden çıkan ilk sesin ق olduğu bilgisini vermektedir. Ona göre; bu sesi ك takip etmekte ق ve ك seslerinin ardından ise sırasıyla ش ve ج sesleri gelmektedir. Ağızın mahreç bölgelerinden biri olan ve avurt (الْتِدْقُ) adı verilen iç yanağın sağ ve sol yanından ise ض çıkar. el-Muberred, bu sesin iç yanağın hangi tarafıyla telaffuz edileceği konusunu sesletimi yapan kişinin tercihine bırakmaktadır.¹¹⁸

el-Muberred, boğaz ve ağız mahreçlerine dair değerlendirmelerde bulunduktan sonra dil mahrecine geçer. Dilin ön kesici dişlerin ve ağızın ön tarafında bulunan dört dişin dibine (أَصُولُ الرَّبَاعِيَّاتِ) değdirilmesi suretiyle telaffuz edilen ل sesini, dil sesi olarak betimler. el-

¹¹⁶ el-Muberred, **el-Mukteḍab**, c.I, s.225; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.432.

¹¹⁷ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.223.

¹¹⁸ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.223.

Muberred, bu sözlerine dilin telaffuza aktif olarak eşlik etmesi sebebiyle ل sesinin yanal bir ses olduğu bilgisini de eklemektedir.¹¹⁹ el-Muberred, ل 'dan sonra harekeli nûn (النُّونُ الْمُتَحَرِّكَةُ) ve sâkin nûn (النُّونُ السَّاكِنَةُ) adlarını verdiği iki ayrı ن sesini de dil sesleri arasında zikretmektedir. O, bu seslerden harekeli nûnu mahreç olarak ل 'a daha yakın bulmaktadır. Bu yakınlığı, harekeli nûnun yalnızca ل sesine ulanmasının (idgâm) mümkün olmasıyla örneklendirmektedir. el-Muberred, sâkin nûnun harekeli nûndan tamamen farklı bir mahreç bölgesine sahip olduğunu belirterek bu farklılığı, sâkin nûnun genizden çıkması ile ilişkilendirmektedir. Bu duruma miñke / مَيْكَة kelimesinde geçen ن sesini örnek olarak vermekte ve bu kelimenin telaffuzu sırasında burun kapatılırsa ن 'un düzgün çıkarılamayacağına dikkat çekmektedir.¹²⁰ el-Muberred'in yukarıda ifade ettiği sâkin nûn sesine ilişkin görüşlerinden yola çıkılarak bu sesin genizcil nûn adı verilen ن sesi olduğu sonucuna ulaşılabilir.

el-Muberred, dilin oynaklanma biçimine göre harekeli nûna en yakın sesin ل, ي sesine en yakın olanın ise ج olduğunu ifade etmektedir. Bu bilgiye ek olarak el-Muberred, ل, ن ve ر seslerinin de sesletim özellikleri bakımından birbirilerine benzediği bilgisini vermektedir. Ona göre; bu üç sesin telaffuzu esnasında dil oynaklanmakta bu bakımdan dil ve üst damak arasında bir ilişki bulunmaktadır.¹²¹

el-Muberred, dil önü ve ön kesici dişlerin yanlarından dilin damağa doğru kabarmasıyla çıkarılan sesleri sırasıyla şu şekilde sıralamaktadır: ط, ت ve د. Mahreç noktaları dil önü olmakla beraber telaffuzları esnasında dil önünün ön kesici dişler ile kesişmesi sonucunda meydana gelen sesleri, ıslıklı sesler (حُرُفُ الصَّفِيرِ) olarak adlandıran el-Muberred, bu sesleri ز, ص, س ve ن olarak adlandırmıştır.

¹¹⁹ el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.223.

¹²⁰ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.224.

¹²¹ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.224.

olarak belirlemektedir. el-Mubberred, son olarak dil önü ve üst ön kesici dişlerin yanlarından sırasıyla ط, ث ve ذ seslerinin çıktığı bilgisini vererek başka bir mahreç bölgesine geçmektedir.¹²²

el-Mubberred, alt dudak ve üst kesici dişlerin yanlarını, ف sesinin mahreç noktası olarak belirlemektedir. O, mahreç noktalarının yalnızca dudaklar olduğu sesleri ise şu şekilde sıralamaktadır: و, ب ve م . Bu sesler arasında bulunan و 'ın telaffuzu sırasında sesin, ağız içerisinde yükselerek genişlediğini ve bu genişleme durumunun و 'ın mahreç noktasının ط ve ض seslerinin mahreçleri ile birleşene dek devam ettiğini de sözlerine eklemektedir. و 'ın telaffuzu sırasında sesin ağız içerisinde yayılmasına da dikkat çeken el-Mubberred, bu yayılma durumunun و 'ın mahreç noktası, ل sesinin mahreç noktası ile birleşene kadar devam ettiğini ifade etmektedir. el-Mubberred'in birleşme noktası olarak nitelediği mahreç noktaları, sesleri birbirine yaklaştıran bağlantı noktalarıdır. Bu noktalar bir sesi diğerine yaklaştırmakla aynı zamanda bir sesin bitip başka bir sesin meydana geldiğinin de göstergesidir.¹²³

el-Mubberred, م 'i genizden gelen gunneli (الْغَنَّة)¹²⁴ bir ses olarak nitelemektedir. Bu sesin genizden gelmesi sebebi ile işitildiğinde ن sesi ile karıştırılabileceğine dikkat çeken el-Mubberred, bu durumun harekeli nûn olarak adlandırılan ن 'un, tıpkı م 'de olduğu gibi genizden telaffuz edilmesinin bir sonucu olarak meydana geldiğini ifade etmektedir. Sakin nûn veya hafif nûn isimleriyle adlandırılan ن sesinin de tıpkı harekeli nûn gibi genizden telaffuz edildiği bilgisini veren el-Mubberred, bu iki tür ن sesi arasında yalnızca mahreç bakımından farklılık bulunduğunu da belirtmektedir.¹²⁵

¹²² el-Mubberred, **el-Muḫteḏab**, c.I, s.224.

¹²³ el-Mubberred, **a.g.e.**, c.I, s.224.

¹²⁴ Sözlük anlamı genizden gelen sesdir. Bk. İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c. XIII, s.315; Mehmet Ali Sarı, “*Gunne*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1996, c.XIV, s.195-196.

¹²⁵ el-Mubberred, **el-Muḫteḏab**, c.I, s.224.

el-Muberred, seslerin sayılarını ve mahreçlerini belirledikten sonra bu seslerin özelliklerine değinmektedir. O, sesin dilde tekrar edilmesiyle ses akışının herhangi bir engelle karşılaşılmeden sağlandığı seslerin bu özelliklerini ötümsüzlük olarak adlandırmakta ötümsüzlük özelliği taşıyan seslerin sayısını on olarak belirledikten sonra bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: هـ, ح, خ, ك, ص, ف, س, ش, ت ve ث.¹²⁶ el-Muberred'in, ötümsüzlük özelliğine dair yaptığı açıklama incelendiğinde onun Sîbeveyh'den farklı olarak titreşim yerine tekrarlama anlamına gelen reddede / رَدَّدَ¹²⁷ ve ses telleri yerine ise dil anlamına gelen el-lisân / اللِّسَان¹²⁸ ifadesini kullandığı görülmektedir.¹²⁹

el-Muberred, dilde tekrarlanmaları mümkün olmadığından telaffuzları ile birlikte ses akışının sağlanmadığı seslerin bu özelliğini ötümlülük özelliği ile açıklamaktadır. O, ötümlülük özelliğine sahip seslerin ne olduklarına ilişkin herhangi bir bilgi vermemektedir.¹³⁰

Telaffuzları sırasında nefes akışının sağlandığı sesleri gevşeklik kavramı ile ele alan el-Muberred, bu seslerin oluşum süreçlerine dair bilgi verirken Sîbeveyh'den farklı olarak nefes (النَّفْسُ) ifadesini kullanmaktadır.¹³¹ Nefes akışının sağlandığı seslerin bu özelliğine gevşeklik adını vermektedir. Ona göre; gevşeklik özelliğine sahip seslerde nefes akışı, ötümsüz seslerde olduğu gibi sesin dilde tekrarı ile sağlanmamaktadır. el-Muberred, Arapçanın gevşeklik özelliği taşıyan seslerini şu şekilde sıralamaktadır: ض, ص, ز, ش, س.¹³²

¹²⁶ el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.225.

¹²⁷ İbn Manzûr, **Lisânu'l- Arab**, c.III, s.174-175.

¹²⁸ İbn Manzûr, **a.g.e**, c.XIII, s.385.

¹²⁹ el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.225.

¹³⁰ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.225.

¹³¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.434.

¹³² el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.225.

el-Mubberred, sesletim esnasında nefes akışının engellendiği sesleri, sert sesler kavramı ile betimlemektedir.¹³³ Ona göre; sertlik özelliği taşıyan sesler, gevşeklik özelliği taşıyan seslerden nefes akışının engellenmesi yönüyle farklılık arz etmektedir. Sertlik özelliği taşıyan seslerin telaffuzları sırasında nefesin genişleyerek yayılmadığı bilgisini de veren Mubberred, bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: ت , ك , ق , ء.¹³⁴

el-Mubberred, sertlik özelliği taşımalarına rağmen telaffuzları sırasında nefes akışının sağlandığı bu yönleriyle de hem sertlik hem de gevşeklik özelliği taşıyan seslerin bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu durumu, söz konusu seslerin telaffuzları esnasında mahreç bölgelerine yakın bulunan ve gevşeklik özelliği taşıyan diğer seslerden yardım almalarıyla açıklamaktadır. el-Mubberred, ع sesini her iki özelliği de taşıyan sesler arasında göstermektedir. Ona göre; ع sesi, sertlik özelliği taşıyan seslerden olduğu halde bu sesin telaffuzu esnasında konuşucu, gevşeklik özelliği taşıyan ح sesinden yardım almaktadır. Bu yardımın sonucunda ise ع 'ın telaffuzu sırasında nefes akış mümkün hâle gelebilmektedir. el-Mubberred, her iki özelliği taşıyan sesler arasında ن ve و seslerini de zikretmektedir. O, sertlik özelliğine sahip bir ses olan ن 'un telaffuzu sırasında geniz sesinden yardım alınarak nefes akışının sağlandığını belirtmektedir. و sesinde durumun diğer seslerden biraz daha farklı olduğuna dikkat çeken el-Mubberred, bu sesin telaffuzu sırasında nefes akışının sağlanma sebebini başka bir sestten yardım alma ile değil de sesin dilde tekrarlanması ile ilişkilendirmektedir.¹³⁵

el-Mubberred, okunuşları esnasında üzerlerinde durulduğu vakit yani sükûn hallerinde kendilerinden vurgulu bir ses işitilen seslerin bu özelliğini kalkale (الْقَلَالَة) kavramı ile ifade

¹³³ el-Mubberred, **el-Mukteḏab**, c.I, s.224.

¹³⁴ el-Mubberred, **a.g.e**, c.I, s.225-226.

¹³⁵ el-Mubberred, **a.g.e**, c.I, s.226.

etmektedir. Sükûn hallerinde kendilerinden vurgulu bir sesin hâsıl olması durumunu, bu seslerin mahreçlerine uygulanan baskı ile ilişkilendirmektedir.¹³⁶

el-Muberred'in, kapalılık olarak ifade ettiği ses özelliğini diğer ses özelliklerinde olduğu gibi “İdgâm (أَبْوَابُ الْإِدْغَامِ)” başlığı altında değil de “İbdâl Harfleri Bölümü (هَذَا بَابُ حُرُوفِ الْبَدَلِ)” başlığı altında ele aldığı görülmektedir. el-Muberred, mufta‘il / مُفْتَعِلْ vezninden gelen isimlerde ط sesinin, kendisinden önce kapalılık özelliği taşıyan seslerden herhangi birinin geldiği durumlarda ت 'ye ibdâl edildiği bir diğer deyişle bu gibi durumlarda ط 'nın, ت ile yer değiştirdiği bilgisini vermektedir. O, bahsi geçen kapalılık özelliğine ve bu özellik ile ilişkili olan açıklık özelliğine dair herhangi bir açıklamada bulunmamakta yalnızca kapalılık özelliği taşıyan seslerin ne olduklarının bilgisini vermektedir. Ona göre bu sesler şu şekilde sıralanmaktadır: ص, ط, ض ve ظ.¹³⁷

el-Muberred, Arap alfabesinde bulunan harflere, seslerin mahreçlerine ve bazı özelliklerine değindikten sonra ses olaylarından idgâma ve idgâm çeşitlerine dair bilgiler vermekte ve Sîbeveyh'in yaptığı gibi bu kavramı, birbirinin aynı veya mahreç ve özellik bakımından aynı türde olan iki sesin yan yana geldiği durumlarda ilkinin sükûn (ـ) ile harekelenip diğerine katılarak okunması şeklinde açıklamaktadır. Sîbeveyh'den farklı olarak idgâma dair ayrıntılı açıklamalarda bulunan ve konu ile ilgili çok sayıda örneğe yer veren el-Muberred, mahreç noktaları ve ses özellikleri birbiriyle aynı olan seslerin yan yana gelmesi durumunda yapılan idgâmı, birbirinin aynı iki sesin kaynaşması anlamına gelen idgâm-ı mişleyn (إِدْغَامٌ مِشْلَيْنِ) terkihi ile adlandırmaktadır. Bu türdeki idgâma, كَطَّطْ / كَطَّطْ ← (كَطَّطْ / كَطَّطْ) kelimesinde ط üzerinde gerçekleşen ses olayını örnek olarak vermektedir.¹³⁸ İdgâm

¹³⁶ el-Muberred, **el-Mukteḍab**, c.I, s.226.

¹³⁷ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.103.

¹³⁸ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.227.

sondan bir önceki sesin harekesinin ise fetha (ـَ) olduğu bir kelimedede, bu kelime üzerinde durulduğu zaman son seste bulunan tenvin (ـِ) veya sakin nûn yerine getirildiğini ifade etmektedir. «لَنْسَفَعَنَّ بِالنَّاصِيَةِ» *Perçeminden tutup sürükleriz*¹⁴³ ayetinde geçen lenesfe‘an / لَنْسَفَعَنَّ kelimesinin üzerinde durulduğunda yani vakf hâlinde bu kelimenin sonundaki ن 'un yerine ا getirilerek lenesfe‘a: / لَنْسَفَعَا şeklinde okunmasını bu türden ibdâle örnek olarak vermektedir.¹⁴⁴ Söz konusu kelime incelendiğinde son sesinin sakin nûn, son sestten bir önceki sesinin ise fetha harekesi alan bir ses olduğu görülmektedir.

el-Mubberred, fâ‘il / فَاعِلٌ ve fâ‘ile / فَاعِلَةٌ gibi ism-i fâil¹⁴⁵ vezinlerinde bulunan zâid (fazla) ا yerine bu vezinlerden gelen kelimelerin ism-i tasgîr¹⁴⁶ ve çoğullarında bulunan و 'ın getirildiğini ifade etmektedir. Bu duruma örnek olarak ism-i fâil konumundaki ða:ribu / ضَارِبٌ kelimesinin ism-i tasgîri olan ðuveyribu / ضَوَيْرِبٌ kelimesini örnek olarak vermektedir. ضَوَيْرِبٌ örneği incelendiğinde bu kelimedede bulunan و 'ın, ضَارِبٌ kelimesinde bulunan zâid ا yerine getirildiği görülür. el-Mubberred, ism-i fâil vezinlerinde bulunan zâid ا yerine bu vezinlerden gelen kelimelerin çoğullarında bulunan و sesinin getirilerek ibdâlin gerçekleştirilmesi durumuna, çoğul formdaki ðava:ribu / ضَوَارِبٌ kelimesinde bulunan و sesini örnek göstermektedir. O, söz konusu و 'ın, ضَارِبٌ kelimesinde bulunan zâid ا yerine geldiğini de

¹⁴³ Kur‘ân-ı Kerîm Meâli, ‘Alağ 96/15.

¹⁴⁴ el-Mubberred, **el-Mukteðab**, c.I, s. 101.

¹⁴⁵ Fiilden türemiş bir isim olup, işi yapan kişiye işaret etmektedir. Üç harften oluşan sülasi fiillerin ism-i fâilleri فَاعِلٌ vezninden gelmektedir. Sülasi fiil, ikinci harfi ا olan ecvef bir fiil ise, bu fiil فَاعِلٌ veznine girdiğinde ا, ء 'ye dönüştürülür. Ayrıntılı bilgi için bk. Emîl Bedî‘i Ya‘kûb, **Mevsû‘atu'n-Nahv ve'ş-Şarf ve'l-İ‘râb**, Lübnan, Dâru'l-‘İlmi li'l-Melâyîn, 1988, s.67-70.

¹⁴⁶ Miktar olarak azlığı veya hacim olarak küçüklüğü ifade eden isme, ism-i tasgîr adı verilir. İsm-i tasgîrin üç temel vezni bulunmaktadır; فُعَيْعِلٌ فُعَيْلٌ, فُعَيْعِلٌ فُعَيْلٌ. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l- Kâsım Cârullâh Maḥmûd b. ‘Umer ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaşşal fi Şan‘ati'l-İ‘râb**, (haz. Emîl Bedî‘i Y‘akûb), Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1999, s.250-254.

sözlerine eklemektedir.¹⁴⁷ el-Mubberred, zikrettiği durumlar dışında ء 'nin sâkin olarak geldiği, ء 'den önceki sesin ise dammeli olduğu durumlarda, و 'ın ء 'ye bedel olarak gelebileceği bilgisini de vermektedir. O, bu durumu cu:netun / جُونَةٌ ← cu'netun / جُونَةٌ ifadesi ile örneklendirmektedir. el-Mubberred, Arapçada iki hemzenin yan yana geldiği durumlarda, telaffuzda kolaylık sağlanması için bu iki hemzenin uzun bir َ sesine dönüşmesini de ibdâl olarak değerlendirmektedir. O, bu duruma iki hemzenin, uzun َ sesine dönüştüğü a:demun / أَدَمٌ ← 'e'edemun / أَدَمٌ ismini örnek olarak vermektedir. Söz konusu kelimelerin, ism-i tasgîr ve çoğulları yapıldığında و sesinin uzun َ 'e karşılık olarak geldiği bilgisini veren el-Mubberred, bu durumu şu şekilde örneklendirmektedir: ['uveydimu / أُوَيْدِمُ / 'uva:dimu / أُوَادِمُ ← a:demun / أَدَمٌ]¹⁴⁸

el-Mubberred, ي sesinin kendisinden önceki sesin kesralı olduğu sâkin و sesine karşılık olarak geldiğini ifade etmektedir. Ona göre; mi:za:nu / مِيزَانٌ ← mivza:nun / مِوزَانٌ / وَرَنْتٌ ← مِوزَانٌ / مِيزَانٌ. el-Mubberred, bir kelimenin dördüncü sırada veya dördüncü sıradan sonra gelen seslerinden birinin و olması durumunda, bu ses yerine ي 'nın bedel olarak geldiğini ifade ettikten sonra bu türdeki ibdâle şu örneği vermektedir: isteğzeytu / ← 'agzvetu / أَغْرَوْتُ / أَغْرَيْتُ ← 'agzeytu / أَغْرَوْتُ / أَغْرَيْتُ isteğzvetu / استَغْرَوْتُ / استَغْرَيْتُ¹⁴⁹

el-Mubberred, zâid ا 'ten sonra gelen ve kelime sonunda bulunan bütün ي ve و sesleri yerine ء sesinin bedel olarak gelebileceğini ifade etmektedir. O, ي sesi yerine gelen ء sesine

¹⁴⁷ el-Mubberred, **el-Mukteḏab**, c.I, s. 101.

¹⁴⁸ el-Mubberred, **a.g.e**, c.I, s.101.

¹⁴⁹ el-Mubberred, **a.g.e**, c.I, s.102.

sekka:'un / سَقَاءٌ ← saqqa:yun / سَقَائِي kelimesini ve و yerine gelen ء sesine gázze:'un / غَزَاءٌ ← gázza:un / غَزَاؤُ kelimesini örnek olarak vermektedir. el-Muberred'e göre; kelime başında yan yana gelen و seslerinden ilki yerine ء sesi bedel olarak gelebilmektedir. O, bu durumu 'uveyšilun / أُوَيْصِلُ ← (vuveysilun / وَوَيْصِلُ) ← وَاَصِلُ / va:şilun kelimesi ile örneklendirmektedir.¹⁵⁰

el-Muberred, ت sesinin mufta' il / مُفْتَعِلُ vezni ve türevlerinde bulunan و ve ي seslerinin yerine bedel olarak getirilebileceğini ifade ettikten sonra bu duruma mutte'idun / مُتَعِدٌ ← mu:te'idun / مُتَعِدٌ kelimesini örnek olarak vermektedir.¹⁵¹

el-Muberred'e göre; vaqf hâlinde nahle / نَحْلَةٌ ve temra / تَمْرَةٌ şeklinde okunan nahletun / نَحْلَةٌ ve temratun / تَمْرَةٌ kelimelerinde olduğu gibi müenneslik (dişillik) alâmeti olarak kelimedede bulunan kapalı te (ة) yerine هـ sesi bedel olarak getirilebilmektedir.¹⁵²

el-Muberred, sâkin nûndan sonra ب sesinin geldiği durumlarda, م sesinin ن'a ibdâl edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu türden ibdâle 'amberun / عَمْبَرٌ ← 'anberun / عَنْبَرٌ ifadesinde gerçekleşen م sesinin ن yerine getirilmesini örnek göstermektedir.¹⁵³

el-Muberred, ن'un 'atşa:nu / عَطْشَانُ ve gâdba:nu / غَضْبَانُ örneklerinde görüldüğü üzere müenneslik alâmetlerinden ء yerine bedel olarak getirildiğini ifade etmektedir. Ona göre; söz konusu iki örnekteki (عَطْشَانُ - غَضْبَانُ) ن-ا sesleri, hamra:'u / حَمْرَاءُ kelimesindeki ء-ا sesleri ile benzerlik göstermektedir. el-Muberred, müennesliğe işaret eden sesler yerine bedel olarak gelen seslerden sonra tekrar müennesliğe delalet eden seslerin getirilmemesi gerektiğine de dikkat çekmektedir. el-Muberred'in aktardığı bu görüşe göre عَطْشَانُ ve غَضْبَانُ kelimelerinin

¹⁵⁰ el-Muberred, **el-Muḫteḏab**, c.I, s.102.

¹⁵¹ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.102.

¹⁵² el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.103.

¹⁵³ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.103.

'atşā:ne / عَطْشَانَةٌ ve gāḍba:ne / غَضْبَانَةٌ şeklinde dişil yapılamayacakları sonucuna ulaşılmaktadır.¹⁵⁴

el-Muberred'e göre; ط sesi, muftē'il / مُفْتَعِلٌ ve bu vezinden türemiş vezinlerde bulunan ت yerine bedel olarak gelmektedir. Ancak bu türden bir ibdâlin gerçekleşebilmesi için muḍtehidu / مُضْطَهْدٌ ← muḍtehidun / مُضْتَهْدٌ kelimesindeki gibi ط sesinden önce kapalılık özelliği taşıyan seslerden herhangi birinin gelmesi gerekmektedir.¹⁵⁵

el-Muberred, muftē'il ve muftē'il 'den türemiş vezinlerden gelen isimlerde kendisinden önce ötümlülük özelliğine sahip bir ses bulunan ت yerine د 'ın bedel olarak geldiği bilgisini vermektedir. O, bu duruma muddekirun / مُدَكِّرٌ kelimesini örnek olarak vermektedir. Söz konusu örnek incelendiğinde şu süreçlerden geçtiği görülmektedir: ez-zikru / الذِّكْرُ kelimesi muftē'il veznine girdiğinde muztekirun / مُذْتَكِرٌ olur. مُذْتَكِرٌ kelimesinde bulunan ت sesinden önceki ses, ذ olup bu ses ötümlülük özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla ذ yerine د sesi getirilir ve kelime مُذْتَكِرٌ 'dan مُدَكِّرٌ 'a dönüşür.¹⁵⁶

el-Muberred, ج sesinin şeddeli ي yerine bedel olarak geldiğini ifade etmektedir. Bu durumun yalnızca bu ses üzerinde durulduğunda yani vakf hâlinde gerçekleşebileceğini vurgulayan el-Muberred, ج 'in şeddeli ي 'ya ibdâl edilmesinin isteğe bağlı olduğunu da sözlerine eklemektedir. O, ج sesinin şeddeli ي 'ya karşılık olarak getirildiği ibdâl türüne 'aliccun / عَلِجٌ ← 'aliyyun / عَلِيٌّ ismini örnek olarak vermektedir.¹⁵⁷

¹⁵⁴ el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.103.

¹⁵⁵ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.103.

¹⁵⁶ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.103-104.

¹⁵⁷ el-Muberred, **a.g.e**, c.I, s.103-104; Fırıncı, **Arap Dili Morfolojisi**, s.91-109.

el-Muberred'in, ses olaylarından i'lâl¹⁵⁸ konusunu tek bir başlık altında incelemek yerine farklı adlar taşıyan birden fazla başlık altında incelemeyi tercih ettiği görülmektedir.¹⁵⁹ el-Muberred, konuya dair değerlendirmelerde bulunurken i'lâl ifadesini kullanmamaktadır. O, bunun yerine sesin düşürülmesi ile yapılan i'lâli ifade etmek için düşme anlamına gelen سُفُوط / sukûṭ¹⁶⁰ kavramını, sesin başka bir sese dönüştürülmesi veya bir sesin başka bir ses ile yer değiştirilmesi sûreti ile yapılan i'lâli ifade etmek için ise çevirme, döndürme vb. gibi anlamlara gelen قَلْب / ḳalb¹⁶¹ kavramını kullanmaktadır.¹⁶² el-Muberred, bir sesin ḳalb veya sıkṭ ile yapılan i'lâlinin yalnızca و, ي ve ا illetli seslerini¹⁶³ kapsadığını belirtmektedir.¹⁶⁴

el-Muberred, yef'il / يَفْعِلُ vezninden gelen ve ilk sesi illetli seslerden و olan sülasi (üç kök harfinden oluşan) fiillerin muzari siygalarında, bu و sesinin düşürülerek başka bir deyişle ḥazf edilerek i'lâlinin yapıldığına dikkat çekmektedir. O, و sesinin düşürülmesiyle yapılan i'lâli

¹⁵⁸ İ'lâl (إغلال), hastalanmak anlamına gelen عَلَّ kökünden türemiş bir isimdir. Arapça dil bilgisinde و, ي ve ا gibi illetli sesleri barındıran kelimelerde, bu seslerin kendileri gibi illetli seslerden başka bir tanesine dönüştürülmesi yani ḳalb edilmesi ile bu seslerden herhangi birinin düşürülmesi veya silinmesi yani ḥazfedilmesi ile yapılan veya illetli seslerin değiştirilmeden öylece bırakılması şeklinde meydana gelen bir ses olayının adıdır. İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.XI, s.471; Ya'kûb, **Mevsû'atu'n-Naḥv**, s.621.

¹⁵⁹ "هَذَا بَابٌ مَا كَانَ فَاوُءٌ وَأَوْأُ مِنَ الثَّلَاثَةِ" (Üç Harften Oluşan Fiillerden Fâ'ul- Fiili ve Olanlar Bölümü) Bk. el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.126. "هَذَا بَابٌ مَا كَانَتْ الْوَاوُ أَوْ الْيَاءُ مِنْهُ فِي مَوْضِعِ الْعَيْنِ مِنَ الْفِعْلِ" ('Ayne'l Fiili ve veya ي Olan Fiiller Bölümü) Bk. el-Muberred, **a.g.e.**, c.I, s.133. "هَذَا بَابٌ مَا كَانَ عَلَى ثَلَاثَةِ أَحْرَفٍ مِمَّا عَيْنُهُ وَوَاوُ أَوْ يَاءٌ" (İkinci harfî ve veya ي Olan İsimler Bölümü) Bk. el-Muberred, **a.g.e.**, c.I, s.146.

¹⁶⁰ Bk. İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.VII, s.316.

¹⁶¹ Bk. İbn Manzûr, **a.g.e.**, c.I, s.685.

¹⁶² el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.126,133.

¹⁶³ İletli sesler (حُرُوفُ الْعَلَّةِ) tabiri ile ünlüler, sahih ses (حُرُوفُ الصَّحِيحَةِ) tabiri ile ünsüzler ifade edilmektedir. Bk. Dâvud 'Abduh, **Dirâsât fi 'İlmi'l-Eşvâti'l-'Arabî**,1.Bs., Amman, Dâru'l-Cerîr, 2010, c.II, s.39. İlerleyen bölümlerde bu konuya ayrıntılı şekilde değinilecektir.

¹⁶⁴ el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.126, 133, 146.

yecidu / يَجِدُ ← vecede / وَجَدَ fiili ile örneklendirmektedir. el-Muberred, fi'le / فَعْلَة vezninden gelen mastarların başlarında bulunan و sesinin düşürülerek i'lâl yapıldığını ifade ettikten sonra عِدَّة / 'idetun ← ve'detun / وَعْدَةٌ ← ve'ade / وَعَدَ fiilinde meydana gelen değişikliği bu duruma örnek olarak vermektedir.¹⁶⁵

el-Muberred, 'ayne'l fiili yani ikinci sesi و veya ي olup fe'ale / فَعَلْ vezninden gelen fiillerin mazilerinde, bu sesler yerine ا sesinin kalb edildiği bilgisini vermektedir. Bu durumu, قَال:le / قَالَ ← قَا:le / قَا:le kelimesindeki و sesinin ا'e dönüştürülmesiyle ve با:ع / بَاع ← beye'a / بَاع ifadesinde yer alan ي sesinin ا sesine dönüştürülmesiyle örneklendirmektedir.¹⁶⁶

el-Muberred, *el-Muḫteḏab* adlı eserinde Arapçanın seslerine ve bu seslerin sahip oldukları özelliklere değinmekle birlikte seslerin bir gramer birliği içerisinde belli ölçütlere göre diziliş kurallarını esas alan ve temelde telaffuza akıcılık kazandırmayı amaçlayan ses olaylarını, sistemli ve sıralı bir şekilde ayrıntılı bir biçimde incelemiştir. Bu yönüyle Sîbeveyh'den farklı bir yol izlediği söylenebilir. Bununla birlikte her ne kadar modern fonetikte idgâm, i'lâl ve ibdâl adı verilen ses olaylarının benzeşme, aykırılışma, göçüşme vb. gibi ses olaylarından hangisine karşılık geldiği konusu hâlen daha netliğe kavuşturulamamış olsa da klasik dönem dil âlimleri arasında görülen el-Muberred'in yukarıda özet olarak değinilen görüşlerinin fonetiğin ses olaylarını ilgilendiren kısmının şekillendirilmesine büyük oranda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

el-Muberred'in Araplarda ilk fonetik çalışmalar bağlamında değerlendirilen diğer bir eseri ise genel edebiyat ansiklopedisi mesabesindeki *el-Kâmil fi'l-Luġa ve'l-Edeb* (الْكَامِلُ فِي اللُّغَةِ) (والأدب) dir. O, bu eserde modern dönemde fonoloji adlı bilim dalının araştırma konuları arasında görülen bazı konuşma bozukluklarına değinmektedir. Bu bağlamda ilk olarak hızlı

¹⁶⁵ el-Muberred, *el-Muḫteḏab*, c.I, s.126.

¹⁶⁶ el-Muberred, *a.g.e*, c.I, s.133.

konuşmayı, konuşma bozukluklarından biri olarak değerlendiren el-Muberred, söz konusu durumu ruttetun / رُتَّةٌ¹⁶⁷ kavramı ile açıklamaktadır. O, ت sesinin telaffuzu esnasında yaşanan bocalamaya karşılık olarak et-temteme / التَّمْتَمَةُ ifadesini kullanılmaktadır. el-Muberred'in kullandığı kavramlardan bir diğeri ise el-fe'fe'e / الْفَفَاءُ olup bu kavram, ف sesinin telaffuzu esnasında yaşanan probleme karşılık gelmektedir.¹⁶⁸

el-Muberred, konuşma esnasında seslerin birbirine girmesini el-lefufu / الْفَفُ kavramı ile açıklamaktadır. el-Ğamğama / الْغَمْغَمَةُ adını verdiği bir başka konuşma bozukluğu ise sesleri belli belirsiz mırıldanma veya sözleri duyulamayacak şekilde konuşma anlamına gelmektedir. O, ana dilin, yabancı bir dilmiş gibi konuşulmasını eṭ-ṭamṭama / الطَّمْطَمَةُ ifadesi ile açıklamaktadır. el-Muberred, yabancı dile ait kelimelerin doğru şekilde telaffuz edilememesinden doğan aksan farkını el-lukne / الْلُكْنَةُ kavramı ile ifade etmektedir. el-Muberred, konuşma esnasında bir sesin yerine başka bir sesin konulması durumunu el-luṣṣa / الْلُصُّعَةُ kavramı ile nitelemektedir. Onun, *el- Muḳteḳab* adlı eserinde bir ses özelliği olarak değerlendirdiği el-ğunne / الْغُنَّةُ 'yi, *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l- Edeb* adlı eserinde konuşma bozukluklarından bir telaffuz bozukluğu olarak ele aldığı görülmektedir. Ona göre; الْغُنَّةُ adını verdiği bu telaffuz bozukluğu bir sesin genizden çıkarılması anlamına gelmektedir. el-Muberred, aynı şekilde bir sesin genizden çıkarılması anlamına gelen ancak gunneye göre daha şiddetli sayılan telaffuz bozukluğuna ise el-ḥunne / الْحُنَّةُ adını vermektedir. Son olarak kelime

¹⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. II, s.33. el-Muberred'in metin içerisinde açıklamadığı tek kavram رُتَّةٌ kavramıdır. Dolayısıyla söz konusu kelimenin anlamına dair bilgi, orjinal metinden bağımsız bir şekilde bu kavramın geçtiği yere eklenmiştir.

¹⁶⁸ Ebu'l-'Abbâs Muḳammed b. Yezîd el-Muberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, (thk. 'Abduḳhamîd Hindâvi), 1.Bs., Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003, c.I, s.470.

sonundaki sesin düşürülmesini de bir telaffuz bozukluğu olarak değerlendiren el-Mubberred, bu durumu et-terhi:m / التَّرْخِيمُ kavramı ile açıklamaktadır.¹⁶⁹

1.1.1.4.İbn Cinnî

Ebu'l-Feth 'Usmân b. Cinnî¹⁷⁰ Hicrî IV.(M.X) yüzyılda Arapçanın sesleri hakkında müstakil bir kitap yazan ilk dil âlimidir. O, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb* (سِرُّ صِنَاعَةِ الْإِعْرَابِ) adını verdiği eserinde, ses olgusunu sarf ve nahiv konularından bağımsız olarak ele almaktadır. Onun söz konusu eseri, bu yönüyle fonetik ilmi açısından önemli bir yere sahiptir.¹⁷¹

İbn Cinnî, eserinin giriş kısmında ses ve harfin ayrıntılı tanımlarını yaptıktan sonra Arap alfabe harflerinin sayısına, yazılı simgesi bulunmayan ve hoş görülen sesler ve hoş görülmeyen sesler olarak ifade edilen seslere, seslerin çıkış noktalarına, bu seslerin ötümlü - ötümsüz, sert - gevşek, açık - kapalı, yükselme (اِسْتِغْلَاءٌ) - alçalma (اِنْخِفَاضٌ), yanal, tekrarlı, kalkale, net

¹⁶⁹ el-Mubberred, **el-Muḳteḍab**, c. I, s.470.

¹⁷⁰ Nahiv ve özellikle de sarf alanında tanınmış bir dil âlimidir. Dil ilimlerine dair çok sayıda eseri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yâkût el-Ḥamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, (thk. İhsân 'Abbâs), 1.Bs., Lübnan, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî,1993, c. IV, s.1585; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-Zehab**, c.IV, s.494; Mehmet Yavuz, “*İbn Cinnî*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1999, c.XIX, s.397-400.

¹⁷¹ Hâlidî, **Şinâ'atu'l-Muḫṭalaḫi'ş-Şavt**, s.187.

(المَهْتُوت)¹⁷², dil önü (حُرُوفُ الدَّلَاقَةِ), sessiz (المُصَمَّمَة) gibi bazı özelliklerine değinmektedir.¹⁷³ O, giriş kısmının ardından mu'cem harfleri (حُرُوفُ الإِعْجَام) olarak isimlendirdiği Arapçanın alfabe harflerine ayrı ayrı bölümler açarak her harfin zâid harf olarak gelme, edat olarak gelme gibi cümle içerisindeki farklı kullanımlarını ve söz konusu harfleri ilgilendiren idgâm, ibdâl ve i'lâl gibi ses olaylarını ele almaktadır.¹⁷⁴

İbn Cinnî, eserinin giriş kısmında ilk olarak ses ve harf kavramlarına değinmektedir. Bu bağlamda, onun ses ve harfi birbirinden farklı iki kavram olarak incelediği ve betimlediği görülmektedir. İbn Cinnî, sesi nefesle birlikte uzun ve kesintisiz bir biçimde ağızdan çıkan bir olgu olarak tanımlamaktadır. Ona göre; ses, devamlılık gösteren bir sürece işaret etmektedir. Harf ise sesin uzun ve kesintisiz bir biçimde ağızdan çıkışının boğaz, ağız ve dudak gibi ses organlarında kesintiye uğraması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu kesinti sonucunda ses

¹⁷² Bir şeye şiddet uygulamak, parçalamak gibi anlamlara gelen هَتَّ fiilinden türemiştir. مَهْتُوت kelimesi ilk kez Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî tarafından herhangi bir sesi nitelemek için kullanılmış olup net ve vurgulu anlamlarına gelebilmektedir. Bk. el-Halil b. Ahmed, **Kitâbu'l-'Ayn**, c.IV, s.289; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c. II, s.103. Halil üzerine Türkeyede yapılan bilimsel çalışmalarda ise مَهْتُوت ifadesinin Türkçeye vurgulu ve mehtût şeklinde aktarıldığı görülmektedir. Bk.Rıdvan Yeşilyurt, **Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî: İlmî Hayatı, Eserleri, İlmî ve Edebî Kişiliği**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Erzurum, 2015, s.61; Ahmet Yüksel, İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî Örneği, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007,c. XXIV, S.24, s.139. Konuyla ilgili sözlük gibi referans kaynaklardan ve dil âlimlerinin kelimeye ilişkin yaptığı açıklamalardan yararlanılarak مَهْتُوت kavramının Türkçeye net ifadesiyle aktarılması uygun görülmüştür.

¹⁷³ Ebû'l-Feth 'Uşmân b. Cinnî, **Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb**, (thk. Muhammed Hâssên İsmâ'îl, Ahmed Ruşdî 'Âmir), Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012, c.I, s.3-81.

¹⁷⁴ Hemze Bölümü (بَابُ الْهَمْزَةِ), Be Bölümü (بَابُ الْبَاءِ), Te Bölümü (بَابُ التَّاءِ) gibi. Ayrıntılı bilgi için bk.İbn Cinnî, **a.g.e**, c. I, s.83-328., c.II, s.5-332; İsmail Temiz, **İbn Cinnî'nin Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb Adlı Eserinde Mu'cem Harflerine Dair Görüşleri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Samsun, 2020, s.39.

parçaları meydana gelmekte ve her bir ses parçası bir harfi karşılamaktadır. Her ses, kesintiye uğradığı ses organına göre farklı bir ton almaktadır. Tonlardaki farklılık sebebiyle de birbirinden farklı ses tonuna sahip harfler meydana gelmektedir. İbn Cinnî, söz konusu kesintilerin boğaz dibinden başlayarak ses yolunda bulunan diğer ses organlarının herhangi birinde meydana gelebileceğini de sözlerine eklemektedir.¹⁷⁵

İbn Cinnî, herhangi bir harfin sesini tespit etmek için onu sükûn halde söylemek gerektiğini ifade etmekte sükûn ile harekelenmiş, sâkin bir harf ile kelimeye başlanılamayacağına da dikkat çekmektedir. Bu sebeple İbn Cinnî, sesini tespit etmek istediği harfi, sükûn ile harekeledikten sonra başına harekeli bir ʾ getirerek hecelemeyi anımsatan ائج, ائج gibi birleştirmelerle harflerin seslerini tespit etmektedir.¹⁷⁶

İbn Cinnî, Arap alfabesinin yirmi dokuz aslî harften oluştuğu görüşündedir. Ona göre; alfabenin ilk harfi ا olup son harfi ise ي 'dır. Alfabenin ilk harfi olan ا , ء şeklindedir.¹⁷⁷ Arapçanın seslerini mahreç noktalarını esas olarak şu şekilde sıralamaktadır: ع, ه, ا, ء, خ, غ, ح, ع, ه, ا, ء, و.¹⁷⁸

İbn Cinnî, yukarıda zikredilen aslî alfabe harflerine ek olarak Kur'ân-ı Kerîm'de ve fasih Arapçada kullanılan, hoş görülen harfler olarak adlandırdığı bazı seslere de yer vermektedir. O, bu seslerin sayısını altı olarak belirledikten sonra onları şu şekilde sıralamaktadır:

1. gizli nûn (أَلْتُونُ الْخَفِيَّةِ) adı da verilen hafif nûn
2. hafif hemze (أَلْهَمْزَةُ الْمُخَفَّفَةُ)
3. [i] sesine yakın bir telaffuzla ince okunan ا

¹⁷⁵ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.19.

¹⁷⁶ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.19-20.

¹⁷⁷ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.55.

¹⁷⁸ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.59.

4. kalın okunan ا
5. ش gibi okunan ج
6. ص gibi telaffuz edilen ز.¹⁷⁹

İbn Cinnî, hafif hemzenin Sîbeveyh ve el-Mubered'in tâbiri ile ne hafif ne sert, orta yumuşaklıktaki hemzenin, kendisi ile harekesini temsil ettiği ses arasında telaffuz edilen hemze anlamına geldiğini ifade etmektedir. Ona göre; bu hemze fetha harekesi almış şekilde gelirse ء ve ا arasında bir ses ile telaffuz edilmelidir. İbn Cinnî, bu duruma se'ele / سَأَلَ fiilindeki hemzenin sa:le / سَالَ şeklinde okunmasını örnek olarak vermektedir. Hemzenin kesra harekesi aldığı durumlarda ise bu ses, hemze ve ي sesi arasında bir ses ile telaffuz edilmelidir. Örneğin, se'ime / سَيِّمَ fiilinin orta harfi olan hemzenin seyime / سَيِّمَ şeklinde okunması gibi. O, son olarak hemzenin damme harekesi almış ise hemze ve و arasında bir ses ile telaffuz edilmesi gerektiğini ifade ederek bu duruma le'ume / لُؤْمَ fiilindeki hemzenin leu:me / لُؤْمَ şeklinde okunmasını örnek olarak vermektedir.¹⁸⁰

İbn Cinnî, ince elif adını verdiği ا'in, ا ve ي arasında bir ses ile telaffuz edildiğini belirtmektedir. O, bu türden telaffuza 'a:limun / عَالِمٌ ve ha:timun / خَاتِمٌ sözcüklerinde bulunan ا seslerinin telaffuzunu örnek göstermektedir.¹⁸¹

İbn Cinnî, kalın elif kavramı ile nitelendirdiği ا'in, ا ve و sesleri arasında bir ses ile telaffuz edildiğini ifade etmektedir. O, bu durumu қа:me / قَامٌ ve sela:mun / سَلَامٌ kelimelerinde bulunan ا ile örneklendirmektedir. İbn Cinnî, söz konusu ا sesinin و'a benzer şekilde telaffuz

¹⁷⁹ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.59.

¹⁸⁰ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.61.

¹⁸¹ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.64.

edilmesi sebebiyle ez-zeka:tu / الزَّكَاةُ ve eş-şala:tu / الصَّلَاةُ kelimelerinde bulunan ا yerine و sesini temsil eden harfin yazıldığına da dikkat çekmektedir.¹⁸²

İbn Cinnî, ج gibi okunan ش adını verdiği ش'in telaffuzu sırasında yayılma ve uzama özelliklerinin azaldığını belirtmektedir. O, söz konusu sesin bulunduğu mahreç noktasının, kendisinden önce gelen ج'in mahrecine doğru biraz gerileyerek telaffuz edildiği bilgisini de sözlerine eklemektedir.¹⁸³

İbn Cinnî'ye göre; ص sesi ötümsüzlük özelliğini bir miktar kaybettiğinde ز gibi telaffuz edilen ص ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni ise ötümsüzlük özelliğini kaybetmesi sebebiyle ötümlülüğe doğru meyleden ص'ın bu yönüyle ز ile benzerlik göstermesinden kaynaklanmaktadır. İbn Cinnî, bu türdeki sesi, yeşduru / يَصْدُرُ ve şadrun / صَدْرٌ kelimelerinde yer alan ص ile örneklendirmektedir.¹⁸⁴

İbn Cinnî, Arapçada, fasih Arapçanın aslî alfabe harflerinden sayılmayan ve hoş görülen seslerin aksine Kur'ân-ı Kerîm'de ve Arap şiirinde kullanılmayan bazı sesler bulunduğunu ifade etmektedir. O, hoş görülmeyen harfler¹⁸⁵ olarak adlandırdığı bu seslerin sayısını sekiz olarak belirledikten sonra onları aşağıdaki gibi sıralamaktadır:

1. ك ve ج arasında bir telaffuzla okunan ك
2. ج gibi okunan ك
3. ج gibi okunan ش

¹⁸² İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.64.

¹⁸³ İbn Cinnî, *a.g.e.*, c.I, s.64.

¹⁸⁴ İbn Cinnî, *a.g.e.*, c.I, s.65.

¹⁸⁵ Sîbeveyh'in hürûf ğayr mustahsen / حُرُوفٌ غَيْرٌ مُسْتَحْسَنَةٌ / Arapça terkibi ile adlandırdığı hoş görülmeyen sesler, İbn Cinnî tarafından hürûf mustakbah / حُرُوفٌ مُسْتَقْبَحَةٌ / Arapça terkibi ile ifade edilmiştir. Bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.432.

4. ض zayıf
5. ص gibi okunan س
6. ط gibi okuna ت
7. ظ gibi okunan ث
8. ب gibi okunan م

İbn Cinnî, hoş görülmeven seslerin, sesletim özelliklerine dair herhangi bir bilgi vermeyerek Arapçanın aslî alfabe harflerine farklı söyleyişe sahip bu seslerin eklenmesiyle sayının kırk üçe ulaştığını belirtmektedir.¹⁸⁶

İbn Cinnî, Arap dilindeki seslerin sayısına dair değerlendirmelerde bulduktan sonra bu seslerin mahreçlerine değinmektedir. O, Arap dilindeki seslerin mahreçlerini on altı olarak belirlemektedir. Ona göre; bu mahreçlerin ilki boğaz olup bu mahreç kendi içerisinde üç ayrı mahreç noktası bulundurmaktadır. Bunlardan ilki boğaz dibidir. Mahreç noktası boğaz dibi olan sesler hemze ء, ا ve ه 'dir. İbn Cinnî, bu sıralamanın Sîbeveyh'e göre¹⁸⁷ olduğu bilgisini verdikten sonra boğazın ikinci mahreç noktası olan boğaz ortasına geçmektedir. O, mahreç noktası boğaz ortası olan sesleri ع ve ح olarak belirlemektedir. İbn Cinnî'ye göre boğazın üçüncü mahreç noktası boğazın ağıza yakın olan kısmı olup bu bölgede غ ve خ seslerinin mahreçleri bulunmaktadır.¹⁸⁸

İbn Cinnî, boğazdan sonra dil mahrecinin geldiğini ve dilin de kendi içerisinde farklı mahreç noktalarına ayrıldığını ifade etmektedir. Ona göre; bu mahreç noktalarından ilki dil kökü olup bu bölgeden ilk olarak ق ardından da ك sesleri çıkmaktadır. Dil kökünden sonra dil

¹⁸⁶ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.59, 66.

¹⁸⁷ Sîbeveyh, mahreçleri boğaz dibi olan sesleri hemze ء, ه ve ا şeklinde sıralamaktadır. Dolayısıyla İbn Cinnî'nin aktardığı bilgide bir yanlışlık söz konusudur. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.433.

¹⁸⁸ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.60.

ortası ve üst damak ortasına geçen İbn Cinnî, bu mahreç noktalarından çıkan sesleri ج, ش ve ي olarak belirlemektedir. Ona göre; dilin mahreç noktalarından bir diğeri dil kenarı olup bu bölgeden ve azı dişlerinden ض sesi çıkmaktadır. Bu ses, dil kenarının istenirse azı dişlerinin sağına istenirse de soluna değdirilmesi sureti ile telaffuz edilebilmektedir. Yine dil kenarı ve dil önü ile küçük azı dişlerinin, köpek dişinin, ön orta kesici diş ile köpek dişleri arasında kalan dişlerin ve ön dişlerin biraz yukarısı ile üst damaktan ل sesi çıkmaktadır.¹⁸⁹

İbn Cinnî, dil kenarından sonra dil önü ve ön kesici dişlerin geldiğini ve bu mahreç noktalarından da ن 'un meydana geldiğini ifade etmektedir. O, ن sesinin mahreç noktalarına dil sırtı eklendiğinde ر sesinin mahrecine ulaşıldığını da sözlerine eklemektedir. Diğer bir mahreç noktasının dil önü ve ön kesici dişlerin dipleri olduğunu belirten İbn Cinnî, söz konusu mahreç noktalarından ط, د ve ت seslerinin çıktığı bilgisini vermektedir. İbn Cinnî, ön kesici dişlerin biraz yukarısının ve dilin ön kısmının, ص, ز ve س seslerinin mahreç noktalarını temsil ettiğini ifade etmektedir. İbn Cinnî, bir diğer mahreç noktasının dil önü ve ön kesici dişlerin yanları olduğunu belirttikten sonra bu mahreç noktalarında ظ, ذ, ve ث seslerinin üretildikleri bilgisini vermektedir.¹⁹⁰

İbn Cinnî' nin belirlediği diğer bir mahreç ise alt dudağın iç kısmı ve üst ön dişlerin yanları olup bu noktalarda ف sesi meydana gelmektedir. İbn Cinnî, م, ب ve و seslerini, çift dudak sesleri olarak nitelendirdikten sonra bu seslerin mahreç noktalarının alt ve üst dudak arası olduğu bilgisini vermektedir. O, son mahreci geniz olarak belirledikten sonra bu mahreç noktasından gizli nûn adı da verilen sakîn veya hafif nûn bir diğer deyişle genizcil nûn sesinin çıktığını ifade etmektedir.¹⁹¹

¹⁸⁹ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ râb*, c.I, s.60.

¹⁹⁰ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.60-61.

¹⁹¹ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.61.

İbn Cinnî, Arap dilinde bulunan seslere ve bu seslerin mahreçlerine dair değerlendirmelerde bulunduktan sonra söz konusu seslerin özelliklerine değinmektedir. Bu bağlamda onun, Sîbeveyh'in yaptığı gibi telaffuzu esnasında dayandığı bölgenin şiddetini arttıran seslerin bu özelliğini ötümlülük ifadesi ile nitelendirdiği görülmektedir. Ona göre; bu özelliği taşıyan seslerin telaffuzu esnasında ses ile birlikte nefes akışı mümkün olmamaktadır. İbn Cinnî, ötümlülük özelliği taşıyan seslerde şiddetin arttığı dayanak noktasının genellikle boğaz ve ağız olduğunu ifade etmekle birlikte dayanak noktaları ağız ve geniz olup gunneli (genizden) telaffuz edilen ن ve م gibi ötümlü seslerin de var olduğunu sözlerine eklemektedir. Ona göre; gunne sesinin eşlik ettiği telaffuz biçimi ötümlülük sıfatı taşıyan seslere özel bir durumdur. İbn Cinnî'nin ötümlülük özelliğine sahip sesleri teker teker zikretmediği görülmektedir.¹⁹²

İbn Cinnî, çıkışı esnasında dayandığı bölgeye herhangi bir şiddet veya baskı uygulamayan sesleri, ötümsüz sesler olarak nitelendirmektedir. Ona göre; söz konusu özelliğe sahip seslerin telaffuzları sırasında ses ile birlikte nefes akışı da mümkündür. Bu durum, nefes akışı ile birlikte sesin telaffuz edilmesinden anlaşılmaktadır. Sesin nefes akışı ile birlikte telaffuz edilmesinin ötümlü seslerde mümkün olmadığı bilgisini tekrar vurgulayan İbn Cinnî, Arapçanın ötümsüz seslerinin sayısını on olarak belirledikten sonra bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: هـ, ح, خ, ك, ش, ص, ت, س, ث ve ف 'dir. O, bu seslerin سَتَشْحَاتُكَ خَصْفَةَ terkibindeki harflere karşılık geldiğini de sözlerine eklemektedir.¹⁹³

İbn Cinnî, telaffuz sırasında sesin mahreç noktasından akamama durumunu sertlik özelliği ile açıklamakta Arapçanın sert seslerinin sayısını ise sekiz olarak belirledikten sonra bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: ب, ت, د, ط, ج, ك, ق, ع. O, bu seslerin أُجْدْتُ طَبَقَكَ terkibindeki

¹⁹² İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.75.

¹⁹³ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.75.

harflere karşılık geldiğini ifade etmektedir. İbn Cinnî, sertlik özelliğine sahip seslerin, mahreç noktalarından akamama durumunu el-ḥaḫḫu / الْحَقُّ kelimesinin telaffuzu esnasında ق harfi ile gösterilen [k] sesin yükseltilmesinin veya uzatılmaya çalışılmasının mümkün olamayacağını belirterek örneklendirmektedir.¹⁹⁴

İbn Cinnî, sesin herhangi bir engelle karşılaşmadan telaffuz edilmesini gevşeklik terimi ile açıklamaktadır. Gevşeklik özelliğine sahip sesleri teker teker zikretmez ancak o, bu durumu eş-şehḥu / الشَّحُّ , er-reşşu / الرَّشُّ , el-messu / الْمَسُّ kelimerinde bulunan sırasıyla ح , ش ve س harflerinin telaffuzları esnasında sesin akıcı olduğuna dikkat çekerek örneklendirmektedir.¹⁹⁵

İbn Cinnî, hem sertlik hem de gevşeklik özelliklerini taşıyan seslerin sayısını sekiz olarak belirledikten sonra onları şu şekilde sıralamaktadır: ا , ع , ي , ل , ن , ر , م ve و . O, her iki özelliği taşıyan bu seslerin لَمْ يُرَوِّعْنَا terkibinde geçen harflere karşılık geldiği bilgisini vermektedir.¹⁹⁶

İbn Cinnî, dil-damak arasındaki açıklığa göre seslerin özelliklerini kapalı ve açık olarak belirlemektedir. Telaffuz sırasında dil sırtının üst damağa doğru yükselip yapıştığı bunun neticesinde de ses yolunun kapandığı sesleri kapalı sesler olarak nitelendirmektedir. Kapalı seslerin telaffuzları esnasında dil ve üst damak arasında açıklık bulunmamaktadır. İbn Cinnî, bu özelliği taşıyan seslerin sayısını dört olarak belirledikten sonra onları şu şekilde sıralamaktadır: ض , ط , ص , ve ظ . O, bu sesler dışında kalanlarını açık sesler olarak nitelendirmektedir. Açıklık özelliğine dair herhangi bir bilgi vermeyen İbn Cinnî, bu seslerin

¹⁹⁴ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.75.

¹⁹⁵ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.76.

¹⁹⁶ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.75.

neler olduklarını ve sayılarını da belirtmemektedir. Yalnızca kapalı sesler dışında kalanlarının açık sesler olduğunu ifade ederek bu bahsi nihayetlendirmektedir.¹⁹⁷

İbn Cinnî, Sîbeveyh ve el-Mubberred'de bulunmayan yeni bir özellik belirleyerek telaffuzları esnasında dilin kabarak, üst damağa doğru yükseldiği seslerin bu özelliklerini yükselme (استِغْلَاء), bu özelliği taşıyan sesleri de yükselen sesler (الْحُرُوفُ الْمُسْتَعْلِيَّة) olarak nitelendirmektedir. O, yükselme özelliği taşıyan seslerin sayısını yedi olarak belirledikten sonra bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: ح, غ, ق, ض, ط, ص, ve ظ. İbn Cinnî, teker teker zikrettiği yükselme özelliği taşıyan sesler dışında kalan seslerin alçalma (الْإِنْجِافُ) özelliği taşıdığını ifade etmektedir. Yükselen sesler ile kapalı sesler arasında dilin damağa olan mesafesi bakımından bağlantı kuran İbn Cinnî, bazı yükselen seslerin aynı zamanda kapalılık özelliği taşıdığını da ifade etmektedir. Ona göre; dilin kabarıp, üst damağa doğru yükseldiği, yükselme özelliği taşıyan seslerde bu yükselme dilin üst damağa yapışması ile neticelenmekte ve bunun sonucunda ses yolu kapandığından kapalılık özelliği ortaya çıkmaktadır. O, yükselme ve kapalılık özelliklerinin her ikisini de taşıyan sesleri ض, ط, ص, ve ظ olarak belirlemektedir. Yalnızca yükselme özelliği taşıyan sesleri ise ح, غ ve ق şeklinde sıralamaktadır.¹⁹⁸

İbn Cinnî, dilin ses ile birlikte hareket etmesi yani oynaklanması nedeniyle telaffuzu sırasında dilin her iki kenarından veya yanından ses akışının sağlandığı sesleri yanal terimiyle açıklamakta bu özelliği taşıyan sesin ُ olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁹

¹⁹⁷ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.76.

¹⁹⁸ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.76.

¹⁹⁹ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.77.

İbn Cinnî, telaffuzları sırasında dilin, sesin mahreç bölgesinde kalmaya devam ederek sürçer gibi titrediği sesleri tekrarlı tabiri ile ifade etmektedir. Ona göre; söz konusu özelliğe sahip ses ر sesidir.²⁰⁰

İbn Cinnî, Arapçanın sesleri arasında muşrabe (مُشْرَبَةٌ)²⁰¹ özelliği taşıyanlarının olduğu bilgisini vermektedir. O, söz konusu özelliği taşıyan seslerden, sâkin halde bulduklarında mahreç noktasına baskı uygulayanlarının kalkale sesleri olduğunu belirterek bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: ب, د, ط, ج, ق. İbn Cinnî, kalkale seslerinin telaffuzları esnasında, mahreç noktalarına uyguladıkları baskının güçlü olması sebebiyle, söz konusu sesler üzerinde durulduğunda şiddetli bir ses işitileceğini belirtmektedir. Bu duruma el-ḥaḳّ ve `izheb / اذْهَبْ kelimelerinde bulunan ve kalkale özelliği taşıyan ق ve ب seslerini örnek olarak vermektedir. İbn Cinnî, muşrabe özelliği taşıyan sesleri ز, ظ, ذ ve ض olarak belirlemektedir. Ona göre; söz konusu sesler üzerinde durulduğunda, kalkale seslerindeki gibi bir ses ortaya çıkmaktadır. Ancak bu ses kalkale seslerinde olduğu gibi şiddetli olmayıp üfleme anımsatmaktadır. İbn Cinnî, bunun sebebini muşrabe özelliği taşıyan seslerin mahreç noktalarına herhangi bir baskı uygulamalarına bağlamaktadır.²⁰²

İbn Cinnî, yapısında bulundurduğu zayıflık ve gizlilikten ötürü ه sesini net bir ses olarak nitelendirmektedir. Onun zayıflık ve gizlilik ile kastettiği şey aslında ه sesinin telaffuzu sırasında herhangi bir boğumlanmanın söz konusu olmaması dolayısıyla da bu sesin kolaylıkla telaffuz edilebilmesidir.²⁰³

²⁰⁰ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.77.

²⁰¹ مُشْرَبَةٌ kelimesi, üzerinde durulduğunda mahreç noktalarına herhangi bir baskı uygulanmadığından vaḳf hâlinde mahreç noktalarından üfleme anımsatan bir sesin çıkması anlamına gelmektedir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.I, s.492.

²⁰² İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.77.

²⁰³ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.78.

İbn Cinnî, sesletimi esnasında dayandığı noktanın dil önü ²⁰⁴ olduğu sesleri dil önü sesleri olarak nitelemektedir. Burada dil önü, mahreç noktası olarak değil telaffuz edilme biçimine bağlı olarak sesin kazandığı ötümlülük-ötümsüzlük vb. gibi bir özellik olarak kabul edilmiştir. Bu özelliği taşıyan seslerin sayısı altı olup şu şekilde sıralanmaktadır: ل, ر, ن, ف, ب ve م. Bu sesler dışında kalanları ise sessiz harfler (الْحُرُوفُ الْمُصَمَّتَةُ) şeklinde adlandırılır. ²⁰⁵

İbn Cinnî, Arapçadaki seslerin bazı diziliş özelliklerine değinmektedir. Bu bağlamda, O, sesleri hafif (خَفِيفٌ) ve ağır (ثَقِيلٌ) olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Her bir grubun hafiflik ve ağırlık derecesine göre kendi içerisinde farklı gruplar oluşturabileceğine de dikkat çeken İbn Cinnî, hafif olarak nitelediği seslerin kelimenin aslında bulunmayan zâid sesler olduğu bilgisini vererek bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: ا, ي, و, م, ن, ه, ت, س ve ل. İbn Cinni'ye göre; hafif olarak nitelenen zâid sesler, سَأَلْتُمُونِيهَا cümlesindeki harflere karşılık gelmektedir. ²⁰⁶

İbn Cinnî'nin, ء 'yi hem hafif hem de ağır sesler arasında zikrettiği görülmektedir. ء sesi, herhangi bir ses yerine bedel olarak gelemediği ve hâzıf edilemediği için Araplar tarafından ağır kabul edilmektedir. Buna rağmen ء 'nin, ڤalb ile i' lâlî mümkün olabilmektedir. İbn Cinnî, ء 'nin hem bu yönüyle hem de hafif seslerin mahreçlerine yakın bir mahrece sahip olması yönüyle hafif seslerden sayılabileceğini de ifade etmektedir. Bu bilgilere ek olarak ء , bazı durumlarda telaffuza kolaylık ve akıcılık kazandırmak amacıyla mahreç noktaları birbirine yakın olan iki ses arasına kaynaştırma harfi gibi girebilmektedir. Bu duruma de'ebe / دَابْ kelimesi örnek

²⁰⁴ طَرْفُ اللِّسَانِ ve دَلْقُ اللِّسَانِ ifadeleri, dil önü anlamında birbirleri yerine kullanılmıştır. Bk. İbn Cinnî, **Sırru Şimâ'ati'l-İ'râb**, c.I, s.78.

²⁰⁵ İbn Cinnî, **a.g.e**, c.I, s.78.

²⁰⁶ İbn Cinnî, **a.g.e**, c.II, s.427.

olarak verilebilir.²⁰⁷ Bu örnek incelendiğinde ء 'nin, mahreç noktaları birbirine yakın olan ب ve د arasına tıpkı bir yardımcı ses gibi girdiği görülmektedir.

İbn Cinnî, Arapça kelimelerde ء, ه, ع, ح, غ, خ gibi boğaz seslerinin bazı istisnâi durumlar dışında genel olarak yan yana gelmedikleri bilgisini vermektedir. Ona göre; Arapça kelime kökünde iki boğaz sesi yan yana geldiği zaman bu iki ses arasına yardımcı bir sesin girmesi gerekmektedir. O, bu duruma خ ve ع ile غ ve ه boğaz seslerinin arasına ي 'nın girdiği hay'un / عِبَاءُ / خَيْبٌ ve gayhebutun / غَيْبٌ kelimeleri ile ع ve ء seslerinin arasına ب 'nin girdiği 'ib'un / عِبَاءُ kelimelerini misal göstermektedir. İbn Cinnî, iki boğaz sesinin aralarında herhangi bir yardımcı ses bulundurmada yan yana geldiği istisnâi durumları şu şekilde detaylandırmaktadır:

1.Arapça bir kelime, boğaz seslerinden ء ile başlarsa bu sestem sonra ه, ح ve خ boğaz sesleri doğrudan gelebilmektedir: 'ehlun / أَهْلٌ ve 'eħadun / أَحَدٌ kelimelerinde olduğu gibi.

2.Arapça bir kelime, boğaz seslerinden ع ile başlarsa aralarındaki ses uyumu sebebiyle bu sestem sonra ه sesi herhangi bir yardımcı sese ihtiyaç duyulmaksızın getirilebilmektedir: 'ahdun / عَهْدٌ ve 'ihnun / عَيْنٌ kelimelerindeki gibi.

3.Arapça bir kelimedede خ, ع ' dan önce gelirse bu iki boğaz sesinin aralarında herhangi bir yardımcı ses bulunmaksızın yan yana gelmelerinden bir sakınca yoktur: baħa'un / بَخْعٌ ve naħa'un / نَخْعٌ kelimelerinde olduğu gibi.²⁰⁸

İbn Cinnî, Arapçada mahreç bakımından benzer veya yakın olan seslerin aynı hecede bulunmamaları gerektiğini belirtmektedir. Ona göre; bu durum telaffuzu zorlaştırmaktadır. İbn Cinnî, mahreç bakımından benzer iki sesin yan yana gelmesi söz konusu olduğunda Arapların, bu iki sestem en güçlü olanını ilk önce getirdiklerini ifade etmektedir. O, bu ses değişikliğine

²⁰⁷ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.II, s.427.

²⁰⁸ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.II, s.428.

'urulun / أُرُلٌ ve vetidun / وَتِدٌ kelimelerini örnek olarak vermektedir. أُرُلٌ örneği incelendiğinde ر sesinin güçlü bir ses olduğu düşünülerek, ل sesinden önce getirildiği, وَتِدٌ örneği incelendiğinde ise ت sesinin, aynı amaçla د sesinden önce getirildiği görülmektedir. İbn Cinnî'ye göre ت, sâkin halde telaffuz edildiğinde ortaya çıkan ses, د sesine nispeten daha belirgin ve güçlü bir tona sahiptir. ر 'nın, sâkin halde telaffuz edildiği durumlarda ise ses, dilde tekrarlanarak sürçer gibi titremektedir. ل sesi ise daha akıcı ve yumuşak bir sestir. Dolayısıyla ر 'nın dilde tekrarlanma ile kazandığı tekrarlı özelliği ل 'ın sahip olduğu akıcılık ve yumuşaklık özelliklerinden daha baskındır. Bu nedenle ر sesi güçlü bir ses olarak görülerek ل sesinden önce getirilmiştir.²⁰⁹

İbn Cinnî, Arapça kelime kökünde, boğaz seslerinden sonra dil kökü seslerinin gelemeyeceği bilgisini verdikten sonra mahreç noktası dil kökü olan sesleri şu şekilde sırlamaktadır: ق, ك ve ج. Ona göre; boğaz seslerinden sonra mahreç noktası dil kökü olan seslerin yan yana geldiği kaç / فَجٌ ve cağ / جَقٌ gibi kelimeler Arapçada bulunmamaktadır.²¹⁰

İbn Cinnî, Arapça kelime kökünde mahreçleri birbirine yakın olan ve telaffuzları sırasında uzatılan ش ve ض seslerinin yan yana gelemedikleri bilgisini vermektedir. Ona göre; ش ile mahreç noktaları ağız ortası olan olan ص, ز ve س sesleri yan yana gelebilmektedir. Bu durum ise şezera / شَزَرَ ve şeşabe / شَصَبَ örneklerinde olduğu gibi ش 'in kelime başında kullanılması şartı ile mümkün olmaktadır.²¹¹

İbn Cinnî, seslerin özellikleri bahsinde ele almadığı ıslıklı olarak nitelendirilen seslerin de aynı hecede yan yana gelemeyeceğini ifade etmektedir. Onun ıslıklı sesler (حُرُوفُ الصَّفِيرِ) ifadesi ile nitelendirdiği bu sesleri, ص, س ve ز olarak belirlediği görülmektedir. O, söz konusu

²⁰⁹ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.II, s.429.

²¹⁰ İbn Cinnî, *a.g.e.*, c.II, s.428.

²¹¹ İbn Cinnî, *a.g.e.*, c.II, s.432.

kural sebebiyle Arapçada seṣṣa / سَصَّ, ṣasse / صَسَّ ve sezze / سَزَّ gibi kelimelerin var olmadığını belirtmektedir.²¹²

İbn Cinnî'nin Arapçanın fonetik dizilişine dair belirlediği kurallardan bir diğeri ise د, ط ve ت seslerinin aynı hecede yan yana gelememesidir. O, söz konusu durumun د sesinin, ط ve ت 'den önce gelmesi şartıyla mümkün olabileceğini de belirterek د sesinin, ط ve ت 'den önce gelmesini vetidun / وَتِدٌ ve meḥtidun / مَحْتِدٌ kelimeleri ile örneklendirmektedir. İbn Cinnî, yukarıda bahsi geçen seslerde olduğu gibi ذ, ظ ve ث seslerinin de aynı hecede yan yana gelemeyecekleri bilgisini de sözlerine eklemektedir.²¹³

İbn Cinnî, Arapçanın alfabe harflerine ayrı ayrı bölümler açarak söz konusu harfleri ilgilendiren ses olaylarından ibdâle değinmektedir. Bu bağlamda onun ilk olarak ب sesinin ibdâline dair bazı değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. İbn Cinnî, basmuke / بَاسْمُكُ ifadesinde bulunan ب'in, ma: ismuke / مَا إِسْمُكُ ifadesinde bulunan م yerine bedel olarak geldiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde bu'ku:ke / بُعْكَوَكَةَ ifadesindeki ب sesinin de mu'ku:ke / مُعْكَوَكَةَ ifadesindeki م yerine bedel olarak geldiği bilgisini de sözlerine eklemektedir.²¹⁴

İbn Cinnî'ye göre; و, ي, س, ط ve د sesleri bedel olarak gelebilmektedir. Buna göre fu'a:l / فُعَالٌ vezninden gelen kelimelerde و, ي yerine bedel olarak gelmiştir: تُرَاتٌ / تुरا:şun ← verişe / وَرِثٌ²¹⁵. Tevra:tun / تَوْرَةَ kelimesinde geçen ت de, و 'a bedel olarak gelmiştir. Aynı şekilde تَوْرَةَ kelimesinin, veriye'z-zendu / وَرِي الرُّنْدُ ifadesinde geçen veriye / وَرِي fiilinden türediği bilgisini veren İbn Cinnî'ye göre; bu fiil, fev'ale / فَوْعَلَةٌ veznine girdiğinde vevriyetun / وَوْرِيَةٌ olmaktadır. Bu durumda وَوْرِيَةٌ kelimesinin birinci sesi olan و yerine ت'nin

²¹² İbn Cinnî, *Sırru Şimâ'ati'l-İ'râb*, c.II, s.432.

²¹³ İbn Cinnî, *a.g.e.*, c.II, s.432.

²¹⁴ İbn Cinnî, *a.g.e.*, c.I, s.131.

²¹⁵ İbn Cinnî, *a.g.e.*, c.I, s.155.

bedel olarak geldiği görülmektedir. İbn Cinnî'ye göre; kelime başında iki و yan yana geldiğinde örnekteki gibi ilki yerine ت bedel olarak gelmelidir. ت 'nin, و 'a bedel olmadığı durumlarda ise و yerine ء bedel olarak getirilmelidir.²¹⁶

İbn Cinnî, ت yerine ي 'nın bedel olarak gelmesi durumuna شِنتَانُ / شِنتَانُ kelimesini örnek göstermektedir. O, bu türden bir ibdâlin gerçekleşebilmesini ي 'nın kelimenin üçüncü sesi olarak gelmesi şartına bağlamaktadır. Ona göre; شِنتَانُ ifadesi, شِنتَانُ / شِنتَانُ fiilinden gelmektedir. Kelime kökü incelendiğinde üçüncü sesinin ي olduğu dolayısıyla da شِنتَانُ ifadesindeki ت 'nin, söz konusu kelimenin kökünde bulunan ي yerine bedel olarak geldiği görülmektedir.²¹⁷

İbn Cinnî, ت yerine س 'in bedel olarak gelmesi durumuna سِنتَانُ / سِنتَانُ kelimesini örnek olarak vermektedir. O, سِنتَانُ kelimesinin aslının سِنتَانُ / سِنتَانُ olduğunu bunun da et-tesdi:s / السُّنْدِيسِ kelimesinden türediğini sözlerine eklemektedir.²¹⁸

İbn Cinnî, Arapların لِشُّنُ / لِشُّنُ ifadesini لِشْتُنُ / لِشْتُنُ şeklinde kullanmalarını ت yerine ص 'ın getirilmesiyle yapılan ibdâle örnek olarak vermektedir.²¹⁹

İbn Cinni, Arap alfabe harfleri arasında yer alan harfleri, bu harflerin mahreçlerine, ses özelliklerine ve fonetik dizilişlerine dair bilgiler vererek incelemiştir. Bununla birlikte onun bu harfleri, nahiv konuları arasında görülen idgâm, ibdâl ve i'lâl gibi ses olayları ile ilişkilendirdiği ve bunu yaparken de konunun daha iyi bir şekilde anlaşılması için örneklendirme yoluna gittiği görülmektedir. Bu başlık altında İbn Cinnî'nin ses olaylarına getirdiği ayrıntılı açıklamalar ve yaptığı örneklendirmeler özet bir şekilde sunulmaya çalışılmış; idgâm ve i'lâl konuları

²¹⁶ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.155.

²¹⁷ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.163.

²¹⁸ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.165.

²¹⁹ İbn Cinnî, *a.g.e*, c.I, s.166.

“Sibeveyh” ve “el-Mubberred” başlıkları altında incelendiğinden ses olaylarından yalnızca ibdâle dair yaptığı değerlendirmelere yer verilmiştir.

1.1.1.5. ez-Zemaḥşerî

Ebu'l-Ḳâsım Cârullah ez- Zemaḥşerî,²²⁰ *el-Mufaşşal fî Şan'ati'l-İ'râb (المُفَصَّلُ فِي صَنْعَةِ الإِعْرَاب)* adlı kitabını Arap dilini en ince ayrıntılarına kadar öğretme amacıyla telif ettiğini ifade etmektedir.²²¹ Söz konusu kitap, bu yönüyle dönemin nahiv kitapları arasında önemli bir yer işgal etmektedir.²²² ez-Zemaḥşerî'nin, yukarıda adı geçen kitabını dört bölüme ayırdığı görülmektedir. Bu bölümlerden ilki “İsimler (فِي الْأَسْمَاءِ)”, ikincisi “Fiiller (فِي الْأَفْعَالِ)”, üçüncüsü “Harfler (فِي الْحُرُوفِ)”, dördüncü ve son bölümü ise “Fiiler ve Harfler Arasındaki Ortak Konular (فِي الْمُشْتَرَكِ بَيْنَ الْأَسْمَاءِ وَالْأَفْعَالِ وَالْحُرُوفِ)” adlarını taşımaktadır.²²³ ez-Zemaḥşerî, kitabının “Fiiler ve Harfler Arasındaki Ortak Konular (فِي الْمُشْتَرَكِ بَيْنَ الْأَسْمَاءِ وَالْأَفْعَالِ وَالْحُرُوفِ)” başlığını taşıyan bölümünün “İdgâm (الإِدْغَام)” bahsinde Arapçanın seslerine, bu seslerin neler olduklarına ve sayılarına, sahip oldukları bazı ses özelliklerine dair bilgiler vermektedir.²²⁴ Bu bilgilere ek

²²⁰ Hârizm bölgesinde bulunan Zemaḥşer'de doğmuştur. Döneminin önde gelen dil âlimlerinden olup onun, nahiv konularına dair telif ettiği *el-Mufaşşal fî Şan'ati'l-İ'râb* adlı kitabında Sibeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserinde geçen bütün nahiv konularını ele aldığı iddia edilmektedir. Bk. İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s.290; İbn Ḥallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, c.V, s. 168-174; Fâdıl Şâlih es-Sâmerrâî, **Dirâsâtu'n-Nahv ve'l-Luğa 'İnde'z- Zemaḥşerî**, 1.Bs., Beyrut, Dâru İbn Keşîr, 2016, s.12-25.

²²¹ Ebû Ḳâsım Cârullah Maḥmûd b. 'Umer ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaşşal fî Şan'ati'l-İ'râb**, (thk. Emîl Bedî'i Y'akûb), Lübnan, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye,1999, s.21.

²²² ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.23.

²²³ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.22; Mehmet Sami Benli, “*el-Mufaşşal*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2005, c.XXX, s.368-369.

²²⁴ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.520-522.

olarak onun, ses olaylarından idgâm, i'lâl ve ibdâlin hangi şartlarda ve ne şekilde gerçekleştiğine dair ayrıntılı açıklamalarda bulunduğu da görülmektedir.²²⁵

ez-Zemaḥşerî, Arap alfabe harflerinin sayısını kırk üç olarak belirlemektedir. O, bu harflerden yirmi dokuzunun aslî harflerden olduğunu geriye kalanlarının ise aslî harflerden türeyen ve Kur'ân-ı Kerîm ve fasih Arapçada kullanılan seslerden oluştuğunu ifade etmektedir. ez-Zemaḥşerî, söz konusu seslerin sayısını altı olarak belirledikten sonra bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır:

1. ne hafif ne sert, orta yumuşaklıktaki ء
2. genizden okunan ve hafif nûn (النُّونُ الْخَفِيفَةُ) olarak da adlandırılan sakîn ن
3. [i] sesine yakın bir telaffuzla ince ve kalın okunan ا 'ler
4. ج gibi telaffuz edilen ش
5. ز sesine benzeyen ص

ez-Zemaḥşerî'nin, geriye kalan seslerin hatalı okunuşa sahip olduklarını ifade ederek bu sesleri, hoş görülmeven harfler²²⁶ olarak adlandırmakta ve bunları şu şekilde sıralamaktadır:

1. ك gibi telaffuz edilen ج
2. ك okunan ج
3. ج gibi telaffuz edilen ش

²²⁵ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.520-522, s.495-519, s. 476-494.

²²⁶ Sîbeveyh'in ḥurûf ğayr mustahsene / حُرُوفٌ مُسْتَحْسَنَةٌ Arapça terkibi ile nitediği, İbn Cinnî tarafından ḥurûf mustakbaha / حُرُوفٌ مُسْتَقْبَحَةٌ şeklinde adlandırılan hoş görülmeven sesler, ez-Zemaḥşerî tarafından ḥurûf mustahcene / حُرُوفٌ مُسْتَهْجَنَةٌ Arapça terkibi ile ifade edilmiştir.

4.zayıf dâd ²²⁷

5. ص gibi okunan س

6. ط gibi okunan ت

7. ظ gibi okunan ث

8. ب gibi telaffuz edilen ف. ²²⁸

ez-Zemaḥşerî, Arapçanın seslerine dair yapmış olduğu bu değerlendirmelerden sonra, bu seslerin mahreçlerine değinmekte; Arap dilindeki seslerin mahreçlerini on altı mahreç olarak belirlemektedir. Ona göre; ء, ه ve ا seslerinin mahreçleri boğaz dibi, ع ve ح seslerinin boğaz ortası, غ ve خ seslerinin mahreçleri ise boğazın ağıza en yakın olan yeridir. ez-Zemaḥşerî, ق sesinin dil kökünden yani dilin boğaza en yakın olan yerinden çıktığını ifade etmektedir. Ayrıca O, ق sesinin mahreci olan bölgenin hemen üstünde damağın bulunduğu dikkat çekmektedir. Ona göre; bir diğer mahreç ك sesinin mahreci olup söz konusu mahreç ق sesinin mahreç noktası ile aynıdır. Ancak sıra itibari ile evvela ق ardından da ك sesi gelmektedir. ez-Zemaḥşerî, ش, ج ve ي seslerinin mahreç noktalarının dil ortası olduğunu belirtmektedir. Bu bilgiye ek olarak dil ortasının paralelinde bulunan konuşma organının damak ortası olduğunu da ifade etmektedir.²²⁹

ez-Zemaḥşerî, ض sesinin ilk mahrecini dil kenarı olarak belirledikten sonra ardından gelen mahrecin azı dişleri olduğu bilgisini vermektedir. Ona göre; ل sesinin ilk mahreci dil kenarı olup söz konusu sesin diğer mahreç noktaları dil önünün başlangıç noktasından bitişine

²²⁷ Çalışma içerisinde “Sîbeveyh” başlığı altında bahsi geçmiş olup dilin sağ tarafa vurması ile çıkarılan ض sesidir.

Bk.Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.432.

²²⁸ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.521

²²⁹ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.520.

kadar uzanan kısmı²³⁰ ile bu mahreç noktasının paralelinde bulunan üst damak ve küçük azı dişleri, köpek dişi, ön orta kesici diş ile köpek dişleri arasında kalan dişler ve ön dişlerin biraz yukarısidir.²³¹

ez-Zemaḥşerî, ن sesinin mahrecinin dil önü ve ön dişlerin biraz yukarısı arasında olduğunu belirtmektedir. ر sesinin mahreç noktasının ن ile benzerlik gösterdiğine dikkat çeken Zemaḥşerî, ر sesinin mahreç noktaları arasında ن sesininkinden farklı olarak dil sırtı bulunduğunu belirtmektedir. O, ط, د ve ت seslerinin mahreçlerinin dil önü ve ön dişlerin dipleri arasında bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre bir başka mahreç noktası ön dişler ve dil önü arasındaki bölge olup söz konusu bölgeden ص, ز ve س sesleri çıkmaktadır. ez-Zemaḥşerî, ظ, ذ, ve ث seslerinin mahreçlerinin dil önü ve ön dişlerin yanları arasında olduğu bilgisini vermektedir. Alt dudanın iç kısmı ile üst ön dişlerin yanlarını ف sesinin mahreç noktası olarak belirleyen ez-Zemaḥşerî, ب, م ve و seslerinin mahreçlerinin alt ve üst dudak arası olduğu bilgisini de vererek “seslerin mahreçleri” bahsini nihayetlendirmektedir.²³²

ez-Zemaḥşerî, Arapçanın dil seslerine ve mahreçlerine dair bilgiler verdikten sonra bu seslerin ötümlülük - ötümsüzlük, sertlik - gevşeklik, sert ve gevşek arasında, kapalılık - açıklık, yükselen - alçalan, kalkale, ıslıklı, dil önü, sessizlik, yumuşak, yanal, tekrarlı, hevâî, net gibi bazı özelliklerine değinmektedir.²³³

ez-Zemaḥşerî, telaffuzu esnasında dayandığı bölgenin şiddetini arttıran seslerin bu özelliğini ötümlülük ifadesi ile nitelendirmektedir. Ona göre; bu özelliği taşıyan seslerin telaffuzu esnasında ses ile birlikte nefes akışı mümkün olmamaktadır. ez-Zemaḥşerî, ötümlülük

²³⁰ Dil ucu ve dil ortasını içeren bölge kastedilmektedir.

²³¹ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaḥḥsal**, s.520.

²³² ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.520-521.

²³³ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.521-522.

özelliği taşıyan sesleri teker teker zikretmemektedir. O, سَتَشْحُوكَ حَصْفَهُ terkininde bulunan sesler dışında kalanlarının ötümlü olduklarını belirtmektedir. Ötümlülük özelliğine sahip seslerin telaffuzları sırasında dayandıkları bölgenin şiddetini arttırma durumlarını ise قَفَقُ / قَفَقُ kelimesinde bulunan ق sesinin telaffuzu esnasında nefesin hapsolduğu ve ses ile birlikte nefes akışının sağlanmadığını belirterek örneklendirmektedir. Ötümsüzlük özelliğine dair herhangi bir açıklamada bulunmayan ez-Zemaḥşerî, söz konusu özelliğe sahip seslerin telaffuzları sırasında ötümlülük özelliği taşıyan seslerin tam tersine bir durumun meydana geldiği bilgisini vermektedir. Buna göre ötümsüzlük özelliği, telaffuzu esnasında dayandığı bölgeye herhangi bir şiddet veya baskı uygulamama şeklinde yorumlanabilir. O, سَتَشْحُوكَ حَصْفَهُ terkininde bulunan س, ش, ت, ح, ث, ك, خ, ص, ف ve هـ seslerinin ötümsüz olduğunu ifade etmektedir.²³⁴

ez-Zemaḥşerî, telaffuzu esnasında sesin mahreç noktasında sıkışıp kalma durumunu sertlik özelliği ile nitelendirmektedir. Bu sebeple sert seslerin telaffuzu esnasında ses akışı mümkün olmamaktadır. Ona göre; أَجْدَتْ طَبَقًا veya أَجْدَاكَ قَطَبًا cümlelerinde bulunan أ, ج, د, ك, ق, ط, ت, ب ve ث, Arapçanın sert seslerini oluşturmaktadır. ez-Zemaḥşerî, sertlik özelliğine sahip seslerin tam tersine telaffuzları esnasında ses akışının sağlandığı sesleri gevşeklik özelliğine sahip sesler olarak adlandırmaktadır. O, söz konusu özelliğe sahip seslerin ne olduklarına dair bilgi vermemekte ancak sertlik özelliğine sahip sesler dışında kalanlarının gevşek sesler olduğunu belirtmektedir. ez-Zemaḥşerî, sert ve gevşek sesler arasındaki farkın el-ḥaḥ / الْحَجُّ ve et-ṭaş / الطَّشُّ kelimelerinin telaffuz edilmesiyle anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. O, الْحَجُّ kelimesinde bulunan ج sesini sert seslere emsal göstererek söz konusu sesin telaffuzu esnasında uzatılmamasına ve sesin mahreç noktasında sıkışıp kalmasına dikkat çekmektedir. Ona göre; الطَّشُّ kelimesinde bulunan ش, gevşeklik özelliğine sahiptir ve bu yönüyle ج sesinden farklılık arz etmektedir. Zira söz konusu sesin telaffuzu esnasında ses akıcıdır ve istenildiği takdirde

²³⁴ ez-Zemaḥşerî, el-Mufaṣṣal, s.521.

uzatılabilir. ez-Zemaḥşerî, hem sertlik hem de gevşeklik özelliği taşıyan seslerin bulunduğu bilgisini vererek söz konusu seslerin لَمْ يَزْعَوْنَ terkinde geçen ل, م, ي, ر, ع, و ve ن seslerine karşılık geldiğini ifade etmektedir.²³⁵

ez-Zemaḥşerî, Arapçanın kapalılık özelliğine sahip seslerini ص, ض, ط ve ظ olarak belirlemektedir. Ona göre; bu seslerin telaffuzu esnasında dil ve dilin paralelinde bulunan damak, sesin mahreci üzerinde birbirlerine bitişmektedir. ez-Zemaḥşerî, açıklık özelliğinin kapalılık özelliğinin tam tersi olduğu bilgisini vermektedir. O, açıklık özelliğine dair başka bir açıklamada bulunmamaktadır. Kapalılık özelliğine sahip ص, ض, ط ve ظ sesleri dışında kalanlarının açıklık özelliğine sahip sesler olduğu bilgisini vererek sözlerini sonlandırmaktadır.²³⁶

ez-Zemaḥşerî, telaffuzları sırasında dilin kabarak damağa doğru yükseldiği sesleri yükselen sesler olarak adlandırmaktadır. Söz konusu sesleri ise ص, ض, ط, ظ, خ, غ ve ق olarak belirlemektedir. O, yükselen seslerin telaffuzları esnasında dilin damağa bitişmesi gerekmediğini dilin kabarak damağa doğru yükselmesinin yeterli olduğunu ifade etmektedir.

ez-Zemaḥşerî, alçalan sesler adını verdiği seslerin yükselen seslerin tam tersi olduğunu ifade etmektedir. O, ص, ض, ط, ظ, خ, غ ve ق sesleri dışındaki sesleri de alçalan sesler olarak nitelendirmektedir.²³⁷

ez-Zemaḥşerî, kalkale seslerinin, فَذُّ طَبَّحٍ terkinde bulunan ق, د, ط, ب ve ج seslerine karşılık geldiğini ifade etmektedir. Ona göre; bu sesler üzerinde durulduğu zaman, seslerin

²³⁵ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaḥşal**, s.521.

²³⁶ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.521.

²³⁷ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.521-522.

mahreç noktalarından baskı ve hareketle birlikte göğüsten geliyormuşçasına şiddetli bir ses yükselmektedir.²³⁸

ez-Zemaḥşerî, ıslıklı sesler adını verdiği sesleri ص, ز ve س olarak belirlemektedir. O, bu seslerin telaffuzu esnasında ıslığa benzer bir ses çıktığı bilgisini de sözlerine eklemektedir.²³⁹

ez-Zemaḥşerî, telaffuzu esnasında dayandığı noktanın dil önü²⁴⁰ olduğu sesleri dil önü sesleri olarak nitelendirmektedir. Bu özelliği taşıyan seslerin مُرْبَعٌ terkinde bulunan م, ر, ب, ن, ف ve ل seslerine karşılık geldiğini belirtmektedir. O, telaffuzları esnasında kendilerinden belirgin bir sesin hâsıl olmadığı seslerin bu özelliğini sessizlik kavramıyla adlandırmaktadır. ez-Zemaḥşerî, dil önü özelliği taşıdıklarını ifade ettiği م, ر, ب, ن, ف, ل sesleri dışında kalanlarının sessizlik özelliği taşıdıklarını ifade etmektedir.²⁴¹

ez-Zemaḥşerî, yumuşak sesler olarak adlandırdığı ses grubunun lîn sesleri olduğunu ifade etmektedir. Onun yumuşaklık özelliğine dair herhangi bir açıklamada bulunmadığı ve söz konusu özelliğe sahip seslerin ne olduklarına dair de herhangi bir bilgi vermediği dikkat çekmektedir.²⁴²

ez-Zemaḥşerî, ل sesinin yanal olduğunu ifade etmektedir. Sîbeveyh'den aktardığına göre yanal sesler, aslında telaffuzları esnasında nefes akışının mümkün olmadığı sert seslerdendir. Ancak bu seslerin telaffuzu esnasında dil, ses ile birlikte hareket etmektedir. Dilin hareketi

²³⁸ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.522.

²³⁹ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.522.

²⁴⁰ ez-Zemaḥşerî, İbn Cinnî gibi ذَلُّ اللِّسَانِ ve طَرَفُ اللِّسَانِ ifadelerini, dil önü anlamında birbirlerinin yerine kullanmıştır. Bk.İbn Cinnî, **Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb**, c.I, s.78; ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.522.

²⁴¹ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.522.

²⁴² ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.522.

sebebiyle de ses akışı sağlanmaktadır. Dildeki bu hareketlilik sebebi ile ses akışının sağlanması da yanal özelliği ile nitelendirilmektedir.²⁴³

ez-Zemaḥşerî, telaffuzu esnasında dil kenarının sesin mahreç bölgesinde kalmaya devam ederek sürçer gibi titrediği sesleri tekrarlı tabiri ile ifade etmektedir. Ona göre; söz konusu özelliğe sahip ses ر sesidir.²⁴⁴

ez-Zemaḥşerî, ا, و ve ي seslerini hevâî sesler olarak nitelendirmektedir. Hevâî kavramını ise telaffuzu esnasında sesin hava ile birlikte genişlemesi olarak açıklamaktadır.²⁴⁵

ez-Zemaḥşerî, yapısında bulundurduğu zayıflık ve gizlilikten ötürü ت sesini net bir ses olarak nitelendirmektedir.²⁴⁶

ez-Zemaḥşerî, idgâm konusunu müstakil bir bölüm altında “Ortak Türler: İdgâm (وون) (أصنافِ المُشْتَرَكِ: الإِدْغَامِ)” başlığı ile ele almaktadır. O, bu bağlamda mahreç noktaları aynı ancak ses özellikleri bakımından birbirinden farklı olan iki sesin yan yana gelmesinin dilde ağır bulunduğunu ve bu durumun telaffuz zorluğuna sebep olduğunu ifade etmektedir. O, söz konusu dile ağır gelme sorununun ortadan kaldırılması için üç farklı yola başvurulduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, ilk sesi sâkin kılıp ikinciye hareketli okumaktır. ez-Zemaḥşerî, bu eylemi idgâm-ı mutecâniseyn (إِدْغَامُ الْمُتَجَانِسِينَ) adı ile nitelendirdikten sonra bu türden idgâma lem 'ekullek / لَمْ أَقُلْ لَكَ ← lem 'eḳul leke / لَمْ أَقُلْ لَكَ cümlesini örnek olarak vermektedir. Onun aktardığı ikinci yol ise zāliltu / ظَلَّلْتُ ve rasu:lu'l-ḥaseni / رَسُولُ الْحَسَنِ örneklerinde olduğu gibi ilk sesin harekelenip ikinci sesin sâkin okunmasıdır. Ona göre; bu durumda idgâmdan

²⁴³ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.522.

²⁴⁴ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.522.

²⁴⁵ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.522.

²⁴⁶ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.522.

kaçınılmaktadır. Üçüncüsü ise, her iki sesi de harekelemek sûreti ile yapılmaktadır. Bu da aşağıdaki gibi farklı şekillerde gerçekleştirilmektedir:

1. yeruddu / يَرُدُّ ← redde / رَدَّ örneğinde olduğu gibi aynı kelimedeki yan yana gelen iki sesteki birinin diğerine katılmadan okunması

2. el-ma:lu liyezi:din / الْمَالُ لِيَزِيدَ ve sevbu Bekrin / تَوْبُ بَكْرٍ örneklerinde olduğu gibi kendilerinden önceki sesin harekeli veya med özelliğine sahip seslerden bir ses olarak geldiği iki aynı sesin birbirine katılmadan yani birbirinden ayrılarak okunması.²⁴⁷

ez-Zemaḥşerî, mahreç noktaları ve ses özellikleri bakımından birbirine yakın olan iki sesin aynı kelime içerisinde yan yana gelmesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu iki sesin aynı kelime içerisinde veya iki ayrı kelime içerisinde yan yana bulunmaları durumunda eğer birbirlerine idgâm edilmeleri bir karışıklığa sebep oluyorsa idgâm uygun görülmemektedir. Nitekim Araplar, bu sebepten ötürü vetedun / وَتَدُّ ve veṭadun / وَطَدُّ kelimelerini veṭden / وَطَدُّ ve vetden / وَتَدُّ şeklinde telaffuz etmemekte bunun yerine tıdetun / طَدَّةٌ ve tıdetun / تَدَّةٌ şeklindeki mastar hallerini kullanmaktadırlar.²⁴⁸ ez-Zemaḥşerî, bu bilgilerin ardından idgâm-ı mutekâribeyn (إِدْغَامُ الْمُتَقَارِبَيْنِ) olarak adlandırdığı idgâma konu olan seslere dair birtakım değerlendirmelerde bulunmaktadır. O, bu bağlamda ilk olarak ء ile başlamaktadır. Ona göre; iki ء sesi yan yana geldiğinde birbirine katılmadan yani idgâm edilmeksizin okunmaktadır: kara'e 'ebu:ke / قَرَأَ أَبُوكَ cümlesinde olduğu gibi. ez-Zemaḥşerî, ء sesinin idgâmına dair değerlendirmelerde bulduktan sonra ʾ sesine geçmektedir. O, ʾ sesinin tıpkı ء sesinde olduğu gibi mahreç noktaları ve ses özellikleri bakımından kendisinin aynı veya kendisine benzer herhangi bir sesle idgâm edilemeyeceği bilgisini vermektedir. O, bu bilgilerin ardından ه sesinin idgâmına dair bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre; ه,

²⁴⁷ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.520.

²⁴⁸ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.522-523.

'ezbahḥa:zihi / أُذْبَحَاهُ ← 'ezbah ha:zihi / أُذْبَحْ هَذِهِ ve 'ecbehḥa:timen / أُجْبَحَاتِمَا ← 'ecbeh ḥa:timen / أُجْبَحَاتِمَا örneklerinde olduğu gibi kendisinden önce veya sonra gelen ح sesi ile idgâm edilmektedir. ع sesinin de kendisi ile ve kendisinden önce veya sonra gelen ح sesi ile idgâm edildiğini belirten ez-Zemaḥşerî, bu duruma irfaḥḥa:timen / اِرْفَاحَاتِمَا ← irfa' ḥa:timen / اِرْفَعْ حَاتِمَا / اِرْفَعْ حَاتِمَا kelimesini örnek vermektedir.²⁴⁹

ez-Zemaḥşerî, ح 'nın kendisine bununla birlikte ه ve ع seslerine idgâm edildiğini ifade etmektedir. O, ح sesinin kendisine idgâm edilmesine ezbahḥamelen / اذْبَحْ حَمَلًا ← ezbah ḥamelen / اذْبَحْ حَمَلًا kelimesini misâl göstermektedir. ez-Zemaḥşerî, غ ve خ seslerinin kendileriyle ve birbirleriyle idgâm edildikleri bilgisini vermektedir. O, bu duruma idmaḥḥalefen / اذْمَعْ حَلْفًا ← idmağ ḥalefen / اذْمَعْ حَلْفًا kelimesini örnek olarak vermektedir. ez-Zemaḥşerî, ق ve ك seslerinin de tıpkı غ ve خ seslerinde olduğu gibi kendileriyle ve birbirleriyle idgâm edildiklerini ifade etmektedir.²⁵⁰

ez-Zemaḥşerî, ث ve ذ, ظ, ت, د, ط sesinin idgâm edildiği ش sesinin kendisi ile ve ج sesinin idgâm edildiği ل sesi ile idgâm edilebileceğini ifade etmektedir. O, ش 'nin zikredilen sesler arasında yer alan ت 'ye idgâm edildiği şu örneği vermektedir: 'esabeşşirben / اَصَابَتِشْرِبًا ← 'esā:bet şirben / اَصَابَتِشْرِبًا²⁵¹

ez-Zemaḥşerî, ي sesinin aynı hecede kendisi ile bitişik halde idgâm edilerek farklı kelimelerde ise kendisinde önce fethalı bir ses bulunması hâlinde yine kendisi ile ancak bu kez ayrı şekilde idgâm edilerek okunduğu bilgisini vermektedir. O, ي sesinin aynı hecede bitişik halde kendisi ile idgâm edilerek okunmasına ra:miyyun / رَامِيٌّ ve қа:diyyun / قَاضِيٌّ kelimelerini örnek olarak vermektedir. ez-Zemaḥşerî, ي sesinin farklı kelimeler içerisinde kendisinden önce

²⁴⁹ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaşşal**, s.523-524.

²⁵⁰ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.524.

²⁵¹ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.524.

fethalı bir ses bulunması hâlinde birleştirilerek değil iki ayrı hecede yine kendisi ile idgâm edilerek okunmasına aḥşay ya:siran / اَحْشَى يَاسِرًا ← aḥşa: ya:siran / اَحْشَى يَاسِرًا kelimesini misâl göstermektedir. O, meyya‘lem / مَنَّ مَن يَعْلَمُ / örneğinde olduğu gibi ي 'nın ن ile idgâm edilebileceği bilgisini de sözlerine eklemektedir.²⁵²

ez-Zemaḥşerî, ض sesinin hangi seslerle idgâm edilebileceği konusunda görüş farklılıklarının bulunduğuna dikkat çekmektedir. Bu görüşlerden ilki ıḳbaḍda‘ feha: / أَقْبَضَ ضَعْفَهَا / örneğinde olduğu gibi bu sesin yalnızca kendisi ile idgâm edilebileceğidir. İkinci görüş ise ض 'ın ش ile idgâm edilmesi gerektiği yönündedir. Bu görüş sahipleri, ض sesinin ش sesi ile idgâm edilmesini âyet-i kerîmede geçen liba‘diş-şe‘nihim / لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ²⁵³ ifadesi ile örneklendirmektedir. Konu ile ilgili üçüncü ve son görüş ise ض 'ın, ihfaḍda‘ neke / أَحْفَظُ ضَمَانُكَ ve ḥuḍḍama:neke / حُطَّ ضَمَانُكَ / örneklerinde olduğu gibi ش sesinin idgâm edildiği ط, د, ت, ذ, ظ, ل ve ث sesleriyle idgâm edilebileceği yönündedir.²⁵⁴

ez-Zemaḥşerî, ل sesinin belirtme edatı (أل) adı verilen ön ek içerisinde veya hel / هَلْ / ve bel / بَلْ / örneklerinde olduğu gibi kelimenin aslî bir sesi olarak geldiği durumlarda ت, د, ط, ن ve ر sesleriyle idgâm edildiğini ifade etmektedir. O, bu türden idgâma herra‘ayte / هَلْ رَأَيْتَ؟ / ve henneḥruc / هَلْ نَخْرُجُ؟ / kelimelerini örnek olarak vermektedir.²⁵⁵

ez-Zemaḥşerî, ن sesinin يَرْمُلُونَ terkindeki harflere karşılık gelen ي, ر, م, ل, و ve ن sesleri ile idgâm edilebileceğini ifade etmektedir. O, bu duruma mennukrem / مَن نُّكْرَمُ / ve meyyeḳu:lu / مَنَّ مَن يَقُولُ / kelimelerini örnek olarak vermektedir. ez-Zemaḥşerî, ن 'un yukarıdaki sesler ile idgâm edilmesinin gunneli ve gunnesiz olmak üzere iki şekilde yapılabileceğine dikkat çekmektedir.

²⁵² ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaḥşsal**, s.525.

²⁵³ **Kur’ân-ı Kerîm Meâli**, Nûr 24/62.

²⁵⁴ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaḥşsal**, s.525.

²⁵⁵ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.525-526.

Daha evvelden açıklandığı üzere gunne kavramı genizden gelen sesi karşılamaktadır. ez-Zemaḥşerî'ye göre ن sesinin gunneli idgâmı, ي, ر, م, ل, و ve ن sesleri ile gerçekleştirilmekte olup gunnesiz idgâmı ise ء, ه, ع, ح, غ ve خ sesleri ile yapılmaktadır.²⁵⁶

ez-Zemaḥşerî, ط, د, ت, ظ, ذ ve ث seslerinin birbirileri ile idgâm edildikleri bilgisini vermektedir. O, bu bilgiye ek olarak ف 'nin genel kabul gören görüşe göre ve maḥtelefeffi:hi / وَمَا اُخْتَلَفَ فِيهِ örneğinde olduğu gibi yalnızca kendisi ile idgâm edildiğini ifade etmektedir. Ona göre; ب sesi ise hem kendisine hem de ف ve م seslerine katılarak okunabilmektedir yani idgâm edilebilmektedir. O bu duruma ve yua 'zzibummen yeşa:'u / وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ²⁵⁷ âyet-i kerîmesini misâl göstermektedir. Son olarak م sesinin idgâmına dair bazı değerlendirmelerde bulunan ez-Zemaḥşerî, söz konusu sesin kendisiyle ve ن, م sesleriyle idgâm edildiği bilgisini vererek idgâm bahsini sonlandırmaktadır.²⁵⁸

ez-Zemaḥşerî'nin ses olaylarından i'lâl konusunu "Ortak Türler: İ'lâl (وَمِنْ اصْنَافِ الْمُشْتَرَكِ:) (الإعتلال)" başlığı altında ele aldığı görülmektedir. O, i'lâl konu olan sesleri, illetli seslerden و, ا ve ي olarak belirlemektedir.²⁵⁹ Ona göre; fonetik dizilişleri bakımından و ve ي büyük ölçüde birbirlerine benzemektedirler. Her iki ses de bir kelimenin va'dun / وَعْدٌ ve yusrun / يُسْرٌ örneklerinde olduğu gibi ilk, 'aynun / عَيْنٌ ve kavlun / قَوْلٌ örneklerinde olduğu gibi ikinci ve gazvun / عَزْوٌ ve ramyun / رَمِيٌّ örneklerinde olduğu gibi üçüncü harfi olarak gelebilmektedir. Bunun yanı sıra her iki ses de kuvvetun / قُوَّةٌ ve ḥayyetun / حَيَّةٌ örneklerindeki gibi aynı anda ikinci ve üçüncü hecede bulunabilmektedirler. Yine و ve ي, veylun / وَيْلٌ ve yevmun / يَوْمٌ

²⁵⁶ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.527.

²⁵⁷ **Kur'ân-ı Kerîm Meâli**, Máide 5/40.

²⁵⁸ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.528.

²⁵⁹ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.495.

örneklerinde olduğu gibi bir kelimenin ilk ve ikinci hecelerinde hangisinin önce geldiği fark etmeksizin yan yana gelebilmektedirler.²⁶⁰

ez-Zemaḥşerî, yukarıda zikrettiği illetli seslerin i'lâlinin, değiştirilmeden olduğu halde bırakılması, sesin silinmesi ve bir illetli sesin başka bir illetli sese dönüştürülmesi şeklinde üç yöntemle yapılabileceğini ifade etmektedir. O, söz konusu yöntemlerden ilkinde vece'a / وَجَعَ ve vecile / وَجَلَ kelimelerini örnek olarak vermektedir. Örnekler incelendiğinde ilk hecelerinde bulunan و sesinin herhangi bir değişikliğe uğramadan aynı kaldığı görülmektedir. ez-Zemaḥşerî, illetli sesin silinmesiyle yapılan i'lâle, yesa'u / يَسَعُ ve yeḍa'u / يَضَعُ fiillerini misâl göstermektedir. O, söz konusu fiillerin asıllarının vesi'a / وَسِعَ ve vaḍa'a / وَضَعَ olduğunu belirterek ilk hecelerinde bulunan و sesinin silinerek muzarilerinin yapıldığına dikkat çekmektedir. ez-Zemaḥşerî, و ve ي'nin ifte'ale / اَفْعَلْ vezninden gelen fiillerin muzarilerinde ا sesine dönüştürülerek i'lâlin gerçekleştirildiği bilgisini vermektedir. O, bu duruma ya:besu / يَابَسُ fiilini örnek olarak vermektedir.²⁶¹

ez-Zemaḥşerî, i'lâl konusunda olduğu gibi ibdâl konusunu da “Ortak Türler: Harflerin İbdâli (مِنْ أَصْنَافِ الْمُشْتَرَكِ: إِبْدَالُ الْحُرُوفِ)” adını taşıyan müstakil bir başlık altında incelemektedir.²⁶² Ona göre; ibdâl seslerinin sayısı on dört olup bu seslerin tamamı اسْتَنْجَدَهُ يَوْمَ صَالٍ رُطُّ terkinde bulunan ط ve ز, ل, ا, ص, م, و, ي, هـ, د, ج, ن, ت, س, ء seslerine karşılık gelmektedir. Bu bağlamda O, ilk olarak ء'nin ḥamra:'u / حَمْرَاء, ṣaḥra:'u / صَحْرَاء, ḳa:tilun / قَائِلٌ ve ba:'i'un / بَاعٌ örneklerinde olduğu gibi lîn adı ile nitelendirilen ve kendilerinden önce fetha harekesinin

²⁶⁰ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.495.

²⁶¹ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e.**, s.496.

²⁶² ez-Zemaḥşerî, **a.g.e.**, s.476.

geldiği و ve ي seslerine ibdâl edildiği bilgisini verir. ez-Zemaḥşerî, ء sesinin, ه ve ع sesleri yerine bedel olarak geldiği bilgisini de sözlerine ekler.²⁶³

ez-Zemaḥşerî, ا sesinin, kendisine benzeyen sesler, buna ek olarak ء ve ن sesleri ile ibdâl edildiğini ifade ederek bu duruma de‘a: / دَعَا, a:demu / آدم ve izen / إِذْنُ kelimelerindeki ibdâli örnek gösterir.²⁶⁴

ez-Zemaḥşerî, ي sesinin, tıpkı ا sesinde olduğu gibi benzerlerine, ء 'ye, şeddeli iki sestene birine ve ن, ع, ت, ب, س, ث seslerine ibdâl edildiğini belirterek bunlardan ي sesinin ء 'ye bedel olarak gelmesine mi' eru / مِئْرُ ← miyeru / مِئْرُ kelimesini örnek olarak vermektedir.²⁶⁵

Klasik dönem dil âlimlerinin yukarıda özet olarak değinilen görüşleri doğrultusunda onların özellikle de İbn Cinnî'ye kadar geçen süre içerisinde Arapçanın dil seslerini, nahiv konuları arasında yer alan idgâm başlığı altında ele aldıkları sonucuna ulaşılabilir. Buradan hareketle klasik dönem dil âlimlerinin dil seslerini dil bilgisi ile ilişkilendirdikleri söylenebilir. Bununla birlikte İbn Cinnî'ye kadar bu dil âlimleri tarafından ses ve harf ayrımının yapılmaması, sesin nasıl meydana geldiği konusuna da açıklık getirilmemesi dikkat çeker. Klasik dönem dil âlimlerinin, temelde Arap alfabe harfleri, bu harflerin sayısı ve neler oldukları, alfabe harfleri arasında yer almayan farklı söyleyişe sahip sesler, alfabede karşılıkları bulunan seslerin özellikleri, bu seslerin sesletim bölgeleri ve seslerin kelime içerisinde yan yana bulunuş kurallarına dayanan bazı ses olayları çerçevesinde şekillenen görüşleri, modern Arap fonetiğine büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Söz konusu katkıların modern Arap fonetiğinde ne şekilde karşılık bulduğu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde sunulacaktır.

²⁶³ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.476.

²⁶⁴ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.479.

²⁶⁵ ez-Zemaḥşerî, **a.g.e**, s.479-483.

Sibeveyh, Arapçanın alt sesbirimlerini tespit eden ilk dil âlimidir. Bu türden seslerin yazılı simgelerinin bulunmadığına dikkat çekerek onları hoş görülen harfler ve hoş görülmeyen harfler olarak adlandırmıştır. Hoş görülme ve hoş görülmemeye şeklinde nitelediği durum için bu türden seslerin Kur'ân-ı Kerîm kıraati ve şiir serdi sırasında kullanım sıklığını ölçüt almıştır. Harflerin telaffuzuna etki eden temel mahreç noktalarını aşağıdan yukarıya doğru boğaz, dil, dudak ve geniz olarak belirleyen Sibeveyh, bu mahreç noktalarının dil önü, üst damak gibi diğer mahreç noktaları ile birleşerek sesleri husule getirdiklerinin bilgisini veririr. Bu bilgi, onun daha aktif olanından daha az aktif olanına bir sıralama gözeterek seslerin mahreçlerini belirlediği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim ona göre; boğaz dibi tek başına ء , ه ve ل seslerinin mahreçlerini temsil ederken dil, tek başına sesletim işini gerçekleştiremez. Bu nedenle başka ses organlarına ihtiyaç duyar. Örneğin, dil ile birlikte üst damak ق ve ك seslerini meydana getirir. el-Muberrred, İbn Cinnî ve ez-Zemaşşerî de mahreç noktalarını benzer şekilde tanımlayarak farklı ses organlarının bir araya geldiği sesletime dair tablolar sunar. Bu tablolar incelendiğinde ise farklı sesletim organlarının yan yana zikredildiği ancak bu organların sesletim esnasında diğer sesletim organları ile birlikte çalışarak ne gibi pozisyonlar aldıklarının tarif edilmediği görülür. Örneğin İbn Cinnî, ض sesinin mahreci olarak dil kenarı ve azı dişlerini belirlerken bu sesin telaffuzu sırasında dil kenarının azı dişlerine temas edip etmediğine dair bilgi vermez.

Arapçanın dil seslerinin neler oldukları ve bu seslerin mahreçlerinin belirlenmesi konusunda aralarında ciddi görüş ayrılıkları bulunmayan klasik dönem dil âlimleri, bu konuda genellikle Sibeveyh'in ortaya koyduğu görüşleri benimsemişlerdir. Ancak aynı dil âlimleri, seslerin özelliklerinden bazılarını kimi zaman birbirlerinden farklı bakış açıları ile yeniden ele almışlar kimi zamansa kendilerinden önceki dil âliminin zikretmediği yeni ses özellikleri belirleyerek alana katkı sağlamışlardır. Örneğin el-Muberrred, dil önünün ön kesici dişler ile kesişmesi sonucunda meydana gelen sesleri kendisinden önce gelen dil âlimi Sibeveyh'te

görülmeyen şekilde ıslıklı sesler kavramı ile adlandırarak Arapçanın dil seslerine yeni bir özellik kazandırmıştır. Kronolojik olarak el-Muberrred'den sonra gelen ez-Zemaḥşerî de ıslıklı sesler adı verilen bir ses türünün varlığından bahsederek bu seslerin telaffuzları sırasında ıslığa benzer bir sesin işitildiği bilgisini eklemektedir. Benzer şekilde İbn Cinnî'de ilk kez dil – damak arasındaki açıklığa ve telaffuz sırasında dil sırtının hareket yönüne göre, Arapçanın dil seslerine yükselme ve alçalma adı verilen iki yeni özellik atfetmiştir. Buna göre; telaffuzları sırasında dil sırtının damağa doğru yükselerek dil-damak arasındaki boşluğun kapandığı sesler, yükselen sesler olarak adlandırılırken telaffuzları sırasında dil sırtı alçalma hareketi gösterdiğinden dil-damak arasındaki boşluğun kapanmadığı sesler ise alçalan sesler olarak adlandırılmıştır.

Klasik dönem dil âlimleri, ses özelliklerini belirlerken nefes akışı veya ses akışı adını verdikleri hava akımının ses yolundaki durumunu gözlemlemişlerdir. Buna göre ses akışının, dayanak noktası olarak adlandırdıkları - modern dönemde ses telleri olarak açıklanan - bölgeye temas etmesi ile ötümlülük özelliğinin, temasın söz konusu olmadığı durumda ise ötümsüzlük özelliğinin ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Kullandıkları kavramlar ve ses özelliklerine getirdikleri açıklamalardan hareketle bu dil âlimlerinin nefes veya ses adını verdikleri hava akımının kaynağına dair bilgi sahibi olmadıkları görülmektedir. Nitekim onların, ses özelliklerine dair açıklamalarda bulunurken “sesin hava ile birlikte genişlemesi”, çıkışı esnasında dayandığı bölgenin şiddetini arttıran”, “telaffuz sırasında sesin ağızdan değil burundan çıktığı sesler” gibi sıklıkla kullandıkları ifadeler bunun bir göstergesi niteliği taşımaktadır. Buna rağmen gerek Arapçanın dil seslerinin belirlenmesi gerekse bu seslerin mahreçlerine ve özelliklerine dair verdikleri bilgilerin, yaşadıkları dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda gelişigüzel değil belli bir yönteme dayandırılarak temellendirildiği söylenebilir.

1.1.2.Sözlükçüler

1.1.2.1.el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî

el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî'nin²⁶⁶ Arapçanın seslilerinin noktalarla simgelendiği ve Ebu'l-Esved ed-Dûeli'ye ait olan sistemi geliştirerek yeni bir sistem ortaya koyduğu bilinmektedir. el-Ḥalîl, bu yeni sistemde harfin üzerine [u] sesini simgeleyen küçük bir و, [a,e] sesini simgeleyen yine harfin üzerine küçük bir ا ve son olarak harfin altına [i] sesini simgeleyen küçük bir ي koymaktadır.²⁶⁷

el-Ḥalîl b. Aḥmed, hareke sistemini Arap diline kazandırmasının yanı sıra nahiv kurallarının tespitinde kullanılan kıyas sistemini, Arap şiirinde kullanılan kafiye örgüsünü ve aruz ilmini de ortaya koyan ilk âlimdir.²⁶⁸ Aruz ilminin modern dönemde sarf ilmine dair bazı konuların açıklanmasında da kullanıldığı görülmektedir.²⁶⁹ Onun fonetik alanında yapılan çalışmalara sağladığı katkıya gelince bu katkının ancak Hicrî II.(M.VIII) yüzyılın sonlarında

²⁶⁶ Umman'da doğup Basra'da yetişmiştir. Alfabetik lugatçiliğin lideri olarak görülen el-Ḥalîl b. Aḥmed, dil âlimi olmasının yanı sıra şairdir. Arap edebiyatında nazım sistemlerinden biri olan Aruz ilminin kurucusudur. Ayrıntılı bilgi için bk. ez-Zubeydî, **Ṭabaḳâtu'n-Nahviyyîn**, s.47-51; es-Sîrâfî, **Aḥbâru'n-Nahviyyîn el-Başriyyîn**, s.30-31; Ebu'l-Ferec Muḥammed b. Ebî Ya'kûb, **el-Fihrist**, (thk. Yûsuf 'Alî Ṭavîl), 3.Bs., Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010, 67-68; İbnu'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ**, s.45; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, c.XV, s.309-312.

²⁶⁷ el-Maḥzûmî, **Medresetu'l-Kûfe**, s.19.

²⁶⁸ es-Sîrâfî, **Aḥbâru'n-Nahviyyîn el-Başriyyîn**, s.30; el-Yemânî, **İşâretu't-Ta'yîn**, s.114; Ebî Ya'kûb, **el-Fihrist**, s.67.

²⁶⁹ Diziyrah, isimlerin, fiillerin, müennes-müzekker yapıların ve tekil, ikil, çoğul gibi kalıba dayalı formların fonetik dizilişini kısa-uzun hece sistemine yani aruz veznine dayandırarak açıklamıştır. Bk. Diziyrah Saḳḳâl, **eş-Şarfu ve 'Ilmu'l-Eşvât**, 1.Bs, Beyrut, Dâru's-Şadâka, 1996, s.15-206.

Kitâbu'l-'Ayn (كِتَابُ الْعَيْنِ) adlı eseri ile görünür hâle geldiği söylenebilir.²⁷⁰ Bunun sebebi ise Arap diline ait sözcükleri kayıt altına almak için kaleme aldığı *Kitâbu'l-'Ayn* adlı sözlüğünün o hayattayken tamamlanamamış olmasıdır. Bu sözlüğün, el-Ḥalîl'in ölümünden sonra öğrencisi Naḍr b. Şumeyl (122/740 - 204/820) tarafından tamamlandığı rivayet edilmektedir.²⁷¹

el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn* adlı sözlüğünde sözcüklerin farklı anlamlarına ve kullanımına değinmekte bunu yaparken de Kur'ân-ı Kerîm'den, hadîs-i şerîf, şiir ve fasih konuşan Arap kabilelerinin sözlerinden örnekler vermektedir.²⁷² O, sözlüğüne konu olan sözcükleri tasnif ederken bu sözcükleri oluşturan sesleri mahreç noktalarını göre sıralamakta ve bunun yanı sıra bir gramer birliği içerisinde yer alan seslerin yerlerini değiştirmeye dayanan kalb sistemini kullanarak anagram çiftleri oluşturmaktadır. el-Ḥalîl, *Kitâbu'l-'Ayn* da kullandığı söz konusu iki yöntem sebebiyle alfabetik lugatçiliğin lideri olarak görülmektedir.²⁷³

el-Ḥalîl b. Aḥmed, sözlüğünün girişinde seslerin sıralanışı, mahreç noktaları, bu seslerin telaffuzları sırasında konuşma organlarının durumu, sesletim biçimlerine göre seslerin kazandıkları bazı özellikler ile bu özelliklere göre seslerin kelime içerisindeki fonetik dizilişlerine değinmektedir.²⁷⁴

el-Ḥalîl b. Aḥmed, Arapçanın alfabe harflerinin sayısını yirmi dokuz olarak belirledikten sonra bu harfleri şu şekilde sıralamaktadır: ع, ح, هـ, خ, غ, ق, ك, ج, ش, ص, ض, ز, س, ص, ص, ض, ش, ج, ك, ق, غ, خ, هـ, ح, ع. Ona göre; bu harflerden yirmi beşi sahih olup her

²⁷⁰ Ya'kûb Evvel İbrâhîm, **el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî ve Eseruhu fî Dirâsâti'l-Luğa: Dirâsetun Vaşfiyyetun Taḥlîliyyetun**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cezîre Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, İslâmi Çalışmalar ve Arap Dili Bölümü, Sudan, 2017, s.11.

²⁷¹ el-Luğavî, **Merâtibu'n-Naḥviyyîn**, s.47; el-Yemânî, **İşâretu't-Ta'yîn**, s.7.

²⁷² İbrâhîm, **el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî**, s.20.

²⁷³ Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s.122-123;

²⁷⁴ el-Ḥalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-'Ayn**, c.I, s.34-44.

birinin belirgin bir mahreç noktası bulunmaktadır. Geriye kalan dördü ise hevâî'dir: و, ا, ي, ء. Bu seslerin, el-Ḥalîl tarafından belirgin bir mahreçlerinin bulunmayışı sebebi ile hevâî olarak nitelendirildiği dikkat çekmektedir. Onun, aynı sesleri boşluk sesleri veya cevfi sesler (حُرُوفُ الْجَوْفِ) kavramıyla da adlandırdığı görülmektedir. Onun boşluk ile kastettiği şey boğaz ve ağız boşluğudur. Bu seslerin, telaffuzları sırasında herhangi bir mahreç noktasına temaları bulunmaz; boşluktan çıkarlar.²⁷⁵

el-Ḥalîl b. Aḥmed, Arapçanın seslerini mahreç noktalarını esas alarak sıraladığını ifade etmektedir. Ona göre; seslerin mahreci ilk olarak boğazdan başlamaktadır. Bu bölgeden de ilk olarak ع sesi çıkmaktadır. Onun, *Kitâbu'l-'Ayn* 'da bulunan sözcükleri de aynı esasa dayanarak tasnif ettiği görülmektedir. Bu sebeple kitabına ع kitabı anlamına gelen *Kitâbu'l-'Ayn* adı verilmektedir.²⁷⁶ el-Ḥalîl, ع 'dan sonra sesleri boğazın en dibinden başlayarak yukarıya doğru sıralamaktadır. O, bu sıralamanın en sonuna illetli sesleri eklemektedir: ا, و, ي.²⁷⁷

²⁷⁵ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, c.I, s.41; İbrâhîm, *el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî*, s.11.

²⁷⁶ Ebî Ya'kûb, *el-Fihrist*, 67.

²⁷⁷ el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn* (thk.Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî), Beyrut, Dâru Mektebetu'l-Hilâl, ts., c.I, s.48. “el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî” adlı başlık altında Arapçanın seslerine dair yapılan değerlendirmelerde, daha ayrıntılı bir giriş kısmına sahip olmasından ötürü yalnızca Mehdî el-Maḥzûmî ve İbrâhîm es-Sâmerrâî tahkikli eser kullanılacaktır.

el-Ḥalîl b. Aḥmed'in, yaşadığı dönemde mevcut olan ve ا, ب, ج ... sıralamasını esas alan ebced sistemini²⁷⁸ ve yine ا ile başlayan elif-bâ sistemini²⁷⁹ incelediği ancak Arap alfabesine söz konusu iki alfabe sisteminde olduğu gibi ا ile başlamayı uygun bulmadığı rivayet edilmektedir. Ona göre; ا sesi, seslerin ilk mahreci olan boğazdan çıkmamaktadır. Bununla birlikte illetli bir ses olması sebebiyle belirgin bir mahrece sahip olmayışı alfabenin ilk harfi olmasına engel teşkil etmektedir. Tıpkı ا sesinde olduğu gibi و ve ي seslerinin de belirgin mahreçleri bulunmamaktadır. Bu üç ses (ا, و ve ي) boşluktan veya içeriden gelen bir hava ile çıkar ve çıkışı esnasında nefes yolunda diğer seslerde olduğu gibi herhangi bir engelle karşılaşmaz. Dolayısıyla da Arap alfabesindeki sıralamada öncelik bu seslere verilmemelidir.

²⁸⁰ Yine İbn Keysân'dan (? - 320/932 ?) nakledildiğine göre el-Ḥalîl şöyle demektedir:

ء ile başlamadım çünkü hemze noksanlık, değişim ve ḥazf ile karşı karşıya kalabilir. ا ile de başlamadım. Çünkü o, zâid olarak gelme ve ibdâl dışında ne isimde ne de fiilde kelime başında bulunmaz. Aynı şekilde ه ile de başlamadım. Çünkü bu harf, ötümsüz ve gizlidir; belirgin bir sesi yoktur.

Bu nedenle boğaz boşluğunun ikinci bölgesine indim. Burada da ح ve ع

²⁷⁸ Bu sistem bir rivayete göre ilk kez Mısırlılar tarafından bulunmuştur. Yazının icat edilme sürecinin ilk aşaması olan stenografi döneminde ebced sistemi kendi içerisinde üçe ayrılmaktaydı. Bunlardan ilki, tek bir sesin yine tek bir işaret ile gösterildiği tekli alfabe (الأبجدية المنفردة) , ikincisi iki ses için tek bir işaretin kullanıldığı ikili alfabe (الأبجدية الثنائية) ve son yöntem olan üçüncüsü ise üç sesin tek bir işaret ile simgelendiği üçlü alfabedir (الأبجدية الثلاثية). Stenografi döneminin ardından Mısırda firavun alfabesi (الأبجدية الفرعونية) olarak da bilinen hiyeroglif, yazının ikinci aşamasını temsil etmektedir. el-Bih, **Aḥlas**, s.40. Ebced sistemi ile ilgili bir diğer görüş ise bu sistemin Süryâniler tarafından bilindiği ve Sâmi dillerinin de tâbi olduğu bir sistem olduğu yönündedir. Bk.Yüksel, “İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Ḥalîl b. Ahmed el-Ferâhidî Örneği”, s.134.

²⁷⁹ Naşr b. ‘Asım'ın ortaya koyduğu ve harflerin noktalamasını yaparken onları şekillerine göre dizdiği bir sistemdir. Yüksel, “İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar”, s.134.

²⁸⁰ el-Ḥalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-‘Ayn**, c.I, s.47.

vardı. Bu iki harf arasında en net ve açık olanı ise ع harfiydi. Dolayısıyla ben de alfabeyle ع ile başladım.²⁸¹

Seslerin mahreçlerini mahrecun / مَخْرَجُ yerine ḥayzun / حَيْزٌ kelimesi ile ifade eden el-Ḥalîl b. Aḥmed, mahreç noktalarını boğaz, küçük dil, ağzın açıldığı yer yani dil ortası ve hemen karşısında bulunan üst damak arasındaki bölge veya çene kemiklerinin arası; ağız boşluğu (شَجْرُ), dil ucu (أَسْلَةُ اللِّسَانِ), damak, diş eti, dil önünün yan kısmı ve dudak olarak belirlemektedir.²⁸² Onun, seslerin mahreçlerini tespit etmeye yönelik ses bilimsel çözümlenmeye²⁸³ benzer bir yöntem geliştirdiği dikkat çekmektedir.²⁸⁴ Bu yöntemle göre mahreci tespit edilmek istenen sesin başına fethalı bir hemze getirilir ve söz konusu ses, sükûn halde okunur: أَب, أَث, أَح, أَع, أَعْ örneklerinde olduğu gibi.²⁸⁵

el-Ḥalîl b. Aḥmed, ع, ح, هـ, خ ve غ seslerini boğaz sesleri olarak nitelendirmekte²⁸⁶ ق ve ك seslerinin mahrecini ise küçük dil olarak belirlemektedir.²⁸⁷ O, bu iki sesin tam olarak dil

²⁸¹ ‘Abdurrahmân Celâleddîn es-Suyûfî, el- **Muzhir fî ‘Ulûmi'l-Luġa ve Envâ'ihâ**, (thk. Muḥammed Câd el-Mevlâ, Muḥammed Ebu'l Faḍl İbrâhîm, ‘Alî Muḥammed el-Becâvî), ts., c.II, s.90

²⁸² el-Ḥalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-‘Ayn**, c.I, s.58.

²⁸³ “Ses bilgisinde dil seslerin kulakla ya da makineyle tek tek niteliklerinin saptanarak seslerin çıkış yerleri ve biçimleri, değişik türleri ve akustik özelliklerinin ortaya konması işlemine verilen addır.” Bk. İmer vd., **Dilbilim Sözlüğü**, s.231.

²⁸⁴ el-Ḥalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-‘Ayn**, c.I, s.57-58.

²⁸⁵ İbrâhîm, **el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî**, s.11.

²⁸⁶ İbrâhîm, **a.g.e**, s.11; el-Ḥalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-‘Ayn**, c.I, s.52, s.58.

²⁸⁷ İbrâhîm, **a.g.e**, s.11.

kökü (عُكْدَةُ اللِّسَانِ) ve küçük dil arasından çıktığını belirtmektedir.²⁸⁸ Ona göre; sıralamada bu sesler arasında ilk olarak ك ardından da ق gelmektedir.²⁸⁹

el-Ḥalîl b. Aḥmed, ج, ش ve ض seslerinin mahreç noktalarının ağız boşluğu olduğunu ifade etmektedir. Mahreç noktalarına nispet edilerek bu seslere şecrî sesler (أَلْحُرُوفُ الشَّجَرِيَّةُ) de denmektedir. Bu seslerden ج 'in mahreci tıpkı ق ve ك seslerinde olduğu gibi dil kökü ve küçük dil arasındadır. el-Ḥalîl, ش sesinin telaffuzu esnasında dil sırtının (ظَهْرُ اللِّسَانِ), ön orta kesici dişlerin iç kısmına yakın bir yere temas ettiği bilgisini vermektedir. Ona göre; bu iki sesin telaffuzu sırasında dil sırtı, ر, ل, ن seslerinde olduğu gibi çok fazla hareket etmemektedir.²⁹⁰

el-Ḥalîl b. Aḥmed, ص, س ve ز seslerinin mahrecini dil ucu olarak belirlemektedir.²⁹¹ Ona göre; س 'nin mahreci, ص ve ز seslerinin mahreçleri arasındadır.²⁹² ط, د ve ت seslerinin mahreç noktalarını damak olarak belirleyen el-Ḥalîl, bunlardan ط sesinin sertliğini (كَزَازَةٌ) ve katılığını (صَلَابَةٌ) kaybedip yumuşaması sonucunda د sesinin ortaya çıktığını ifade etmektedir. el-Ḥalîl, ت 'yi damaksıl bir ses olarak nitelemiş olmasına rağmen bu sesin telaffuzu sırasında tıpkı ش 'de olduğu gibi dil sırtının, ön orta kesici dişlerin iç kısmına yakın bir yere temas ettiğine de dikkat çekmektedir. Ona göre; ت ve ش seslerinin telaffuzları sırasında dil sırtında ر, ل ve ن seslerinde olduğu gibi oynaklanma hareketi gözlemlenmez.²⁹³

²⁸⁸ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-‘Ayn*, c.I, s.52.

²⁸⁹ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *a.g.e.*, c.I, s.58.

²⁹⁰ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *a.g.e.*, c.I, s.52, s.58; İbrâhîm, *el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî*, s.11.

²⁹¹ İbrâhîm, *a.g.e.*, s.11; el-Ḥalîl b. Aḥmed, *a.g.e.*, c.I, s.58

²⁹² el-Ḥalîl b. Aḥmed, *a.g.e.*, c.I, s.52.

²⁹³ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *a.g.e.*, c.I, s.52, s.58; İbrâhîm, *a.g.e.*, s.11.

ظ, ذ ve ث seslerinin mahreçlerini dış eti olarak belirleyen el-Ḥalîl b. Aḥmed, ر, ل, ن seslerini ise dil önü sesleri (دَلْفِيَّة) olarak nitelendirmektedir. Ona göre bu seslerin mahreçleri dil önünün iki kenarıdır.²⁹⁴

el-Ḥalîl b. Aḥmed, ف, ب ve م seslerinin mahreç noktalarını dudak olarak belirledikten sonra bu sesleri mahreç noktalarına nispet ederek dudaksıl şeklinde nitelemektedir.²⁹⁵

el-Ḥalîl b. Aḥmed, و, ا, ي ve ء seslerinin belirgin bir mahreçleri olmadığını ifade etmektedir. Bu sebeple söz konusu seslere hevâi sesler adını verir. Ona göre; hevâi seslerden ء diğerlerinden farklı olarak boğazın ağza en yakın olan kısmından yani boğazın en uç noktasından çıkmaktadır.²⁹⁶

el-Ḥalîl b. Aḥmed'in, seslerin özelliklerine dair verdiği bilgilerde herhangi bir sıraya tâbi olmadığı görülmektedir. Onun, *Kitâbu'l-'Ayn* adını taşıyan eserinin girişinde seslerin özelliklerine dair yaptığı açıklamalar incelenerek söz konusu ses özellikleri belli bir sıra ve düzen içerisinde sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda onun ilk olarak ء sesini vurgulu (مَضْعُوطَةٌ) ve net (مَهْتُوتَةٌ) özellikleriyle nitelendirdiği bilgisi ile seslerin özellikleri bahsine başlanmıştır. Ona göre; ء, vurgu ve netlik özelliklerini kaybettiğinde yumuşayarak ا sesine dönüşmektedir. Bu ا sesi de yumuşaklık yönüyle و ve ي seslerine benzemektedir. el-Ḥalîl, ه sesini ötümsüz olarak nitelendirdikten sonra bu sesin gizli yani belirgin bir sese sahip olmadığı bilgisini de vermektedir. el-Ḥalîl, ط sesini sert ve katı kavramları ile nitelemektedir. Buna göre ط sertlik özelliği taşımaktadır. el-Ḥalîl, د sesinin, ط 'nın tam tersine yumuşaklık özelliği

²⁹⁴ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, c.I, 58; İbrâhîm, *el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî*, s.12.

²⁹⁵ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *a.g.e*, c.I, s.51, s.58; İbrâhîm, *a.g.e*, s.12.

²⁹⁶ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *a.g.e*, c.I, s.58; İbrâhîm, *a.g.e*, s.12.

taşıdığını belirtmektedir. Ona göre; م sesi kapalı seslerdendir. Telaffuzu sırasında ağız kapanıp dudaklar birbirine değdiği için bu şekilde adlandırılmaktadır.²⁹⁷

el-Ḥalîl b. Aḥmed'in fonetikle; özellikle de Arapçanın parçalı ses birimleri ile ilişkilendirilen görüşleri yukarıdaki gibi özetlenebilmektedir. Bu yönüyle el-Ḥalîl, özellikle Arapçanın dil seslerinin çıkış yerlerini tespit etmesi ve çıkış biçimlerine göre bu seslere bazı özellikler atfetmesi bakımından fonetik çalışmalarına katkı sağlamıştır denilebilir. Onun fonetik çalışmalarına katkı sağladığı bir diğer konu ise aruz veznini tespit ederek Arapçanın hece türlerine dair ilk söylemin sahibi olmasıdır. Aruz, Arap şiirlerinin vezinlerinin doğrusunu yanlışından ayırmaya yarayan kurallardan oluşmuş bir ölçü olup daha evvelden bahsi geçtiği üzere ilk kez el-Ḥalîl tarafından ortaya konmuştur. el-Ḥalîl, Arap şiiri üzerine incelemelerde bulunarak bu şiirlerde kullanılan vezinlerin sayısını on beş olarak belirlemiştir. Bu alanda telif edilmiş *Kitâbu'l- 'Arûd* (کتاب الغروض) adlı bir eser de el-Ḥalîl'e nispet edilmektedir.²⁹⁸

el-Ḥalîl b. Aḥmed'den önce de Arap şiiri belli ölçülere göre nazm edilmekteydi ancak ilk kez bu ölçüleri vezinler haline getirerek bunları hecelerin uzunluk ve kısalığına göre isimlendiren o olmuştur.²⁹⁹

1.1.3.Edebiyat ve Belâgat Âlimleri

Fesahatin konularından biri olan ve harflerin uyumsuzluğu anlamına gelen tenâfur-i ḥurûf meselesi her ne kadar belâgat ilmi ile ilişkilendiriliyor olsa da temelde seslerin kelime içerisinde, telaffuzdaki akıcılığı bozmayacak şekilde yan yana bulunma kurallarını kapsadığından fonetik ile ilişkilendirilebilir. Bu konuya değinen ilk isimler arasında ise sanılanın aksine belâgat âlimleri değil klasik dönem dil âlimlerinden İbn Cinnî

²⁹⁷ Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l- 'Ayn*, c.I, 58.

²⁹⁸ Muḥammed 'Alî el-Hâşimî, *el- 'Arûdu'l - Vâdiḥ ve 'İlmu'l-Ḥâfiye*, 1.Bs., Beyrut, Dâru'l-Ḳalem, 1991, s.9,11.

²⁹⁹ 'Abdul 'azîz 'Atîq, *'İlmu'l- 'Arûd ve'l-Ḥâfiye*, Beyrut, Dâru'n-Nahdatu'l- 'Arabî, 1987, s.9.

zikredilmektedir.³⁰⁰ Nitekim İbn Cinnî, Arapçanın dil seslerini ağır ve hafif olarak iki gruba ayırarak bunlardan ağır olarak nitelendirdiği boğaz seslerinin, aralarında hafif seslerden bir yardımcı ses bulunmadan yan yana gelemeyeceklerini, geldikleri durumda ise harf uyumsuzluğunun terimleşmiş ifade ile tenâfur-i ħurûfun meydana geleceğini belirtmektedir.³⁰¹ Bu nedenle fesahat konularından tenâfur-i ħurûfa değinen başta ‘Abdulġâhir el-Curcânî (? – 471/1078) olmak üzere es-Sekkâkî (555/1160 - 626/1229) gibi belâgat âlimleri ile bu âlimlerin *Delâ’ilu'l-İ‘câz* (دَلَائِلُ الْإِعْجَازِ) ve *Miftâhu'l-'Ulûm* (مِفْتَاحُ الْعُلُومِ) adlı eserleri Araplarda fonetik çalışmalarının ilkleri kapsamında görülerek incelenebilir. Ancak modern Arap fonetiğinin tarihsel gelişimi içerisinde Arap fonetikçileri tarafından her ne kadar belâgatçilerin fonetiğe olan katkılarına üstü kapalı olarak işaret ediliyor olsa da bu kitaplarda belâgat ilminin konuları arasına giren hangi başlıkların fonetikle doğrudan ilişkilendirilebileceği konusunda detaylandırılmış bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle yeni bir söylemin söz konusu olabilmesi için bu konunun daha ayrıntılı bir biçimde ele alınması gerekeceğinden çalışmanın bu başlığı altında modern fonetik kitaplarında Arap fonetiğine katkı sağlamaları yönüyle edebiyat ve belâgat âlimleri arasında zikredilen isimlere ve bu isimlerin eserlerinde fonetikle ilişkilendirilen görüşlerine yer verilecektir. Bu bağlamda özellikle el-Câhîz’in fonetik ile ilişkilendirilen görüşleri, dil bilgisinin alt dalı olan fonetikle değil konuşma kusurlarını ele aldığından daha çok fonolojinin araştırma konuları arasına giriyor olsa da modern Arap fonetiği alanında telif edilmiş kitaplarda el-Câhîz’in bu görüşlerine fonetik ile ilişkilendirilerek yer verildiği için çalışmada da buna bağlı kalınmıştır. Aynı gerekçeyle belâgat âlimleri arasında yer alan İbn Sinân el-Ĥafâcî’nin *Sırru'l-Feşâġa* (سِرُّ الْفِصَاحَةِ) adlı eserinde tenâfur-i ħurûf olgusu inceleme dışı bırakılarak kitabının yöntem bakımından klasik dönem dil âlimleri ile benzer bir

³⁰⁰ İsmail Durmuş, “*Tenâfur*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2011, c.XL, s.439.

³⁰¹ İbn Cinnî, **Sırru Şinâ’ati'l-İ‘râb**, c.II, s.427.

şekilde Arapçanın dil seslerini incelediği “Sesler Bölümü (فَصْلٌ فِي الْأَصْوَاتِ)” başlığı altındaki görüşleri dikkate alınmıştır.

1.1.3.1.el-Câhız

Ebû ‘Uşmân ‘Amr b. Baħr el-Câhız'ın,³⁰² *el-Beyân ve 't-Tebyîn* (الْبَيَانُ وَالتَّبْيِينُ) adlı eserini, dönemin aydın kesimine ve Arap olmayan unsurlara, hitabet, nesir ve şiir gibi alanlarda genel bilgiler vermek için telif ettiği aktarılmaktadır. Söz konusu eser bu yönüyle Arap edebiyatında önemli bir yere sahiptir.³⁰³ el-Câhız, bu eserinde konuşma akıcılığına olumsuz anlamda etki eden pelteklik, kekemelik, tutukluk, hızlı konuşma ve sesin değiştirilmesi gibi bazı telaffuz bozukluklarına değinmektedir.³⁰⁴

Konuşma bozukluklarından ilk olarak pelteklığe (اللُّغَّةُ) değinen el-Câhız, peltek telaffuz edilen seslerin sayısını dört olarak belirledikten sonra bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: ق, س, ل ve ر.³⁰⁵ Kendisinde س sesi pelteklığı bulunan bir kimsenin bu ses yerine ث 'yi getirdiğine dikkat çeken el-Câhız, bu duruma ebi: yeksu:m / أَبِي يَكْسُوم ifadesinde bulunan س 'nin, ث şeklinde

³⁰² Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından biri olan Ebû ‘Uşmân ‘Amr b. Baħr, el-Câhız lakabı ile bilinmekte Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebî Ya'kûb, **el-Fihrist**, 2010, 291; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, c.III, s. 470; İbnu'l-‘İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, c.III, s.231; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemu'l-Udebâ**, c.V, s.2101-2121; Ramazan Şeşen, “*el-Câhız*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, c.VII, s.20-24.

³⁰³ Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemu'l-Udebâ**, c.V, s.2118-2120; Ramazan Şeşen, “*el-Beyân ve 't-Tebyîn*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, c.VI, s.31.

³⁰⁴ Ebû ‘Uşmân ‘Amr b. Baħr el-Câhız, **el-Beyân ve 't-Tebyîn**, (thk. Muvaffak Şihâbuddîn) 3.Bs., Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009, c.I, s.31-59.

³⁰⁵ el-Câhız, **a.g.e**, c.I, s.31.

okunarak ebi: yekṣu:m / أَبِي يَكْتُومُ denilmesini örnek göstermektedir. Yine bu kişiler tarafından bismilla:hi / بِسْمِ اللّٰهِ yerine biṣmilla:hi / بِسْمِ اللّٰهِ denilerek س yerine ث sesi konulmaktadır.³⁰⁶

el-Câhız, peltek telaffuz edilen seslerden bir diğzerinin ل olduğunu ifade etmektedir. O, ل sesini doğru telaffuz edemeyen, konuşma bozukluğuna sahip kimselerden bu sesi, ي ile değiştirerek i‘teleltu / اِعْتَلَّتْ yerine i‘teyeytu / اِعْتَيْبْتُ olduğu gibi ل yerine ك sesini koyarak ma: ‘illetu fi: ha:za: / مَا اَلَعْتُ فِي هَذَا yerine maḳ‘iḳketu fi: ha:za: / مَا كَعَيْتُهُ فِي هَذَا diyenlerin de olduğuna dikkat çeker. Ona göre; ر sesinin diğzer seslerle karıştırılarak peltek okunması ل sesine nispeten daha fazladır. Nitekim ل yerine yalnızca iki farklı ses konularak okunurken ر yerine dört farklı ses konularak okunabilmektedir. Bu sesler ise ي, غ, ذ, ve ظ'dır. el-Câhız, bu durumu ‘Amrun / اَمْرٌ özel isminin kendisinde konuşma bozukluklarından ر sesi peltekliliği bulunan kişi tarafından ‘Amyun / اَمْيُونٌ, ‘Amğun / اَمْعُونٌ, ‘Amzun / اَمْزُونٌ ve ‘Amzun اَمْزُونٌ şeklinde dört farklı biçimde telaffuz edilebileceği bilgisini vererek örneklendirmektedir.³⁰⁷

el-Câhız, Mu‘tezile Mezhebi'nin kurucusu Vâşıl b. ‘Aṭâ'nın (80/699 - 131/748) da peltek olduğunu aktarmaktadır. Vâşıl b. ‘Aṭâ'nın, ر sesini telaffuz edemediği için bu ses yerine غ 'ı koyduğunu hatta peltekliliğinden dolayı utanç duyduğu için içinde ر sesi bulunduran kelimeler kullanmaktan kaçındığını da sözlerine eklemektedir. Vâşıl b. ‘Aṭâ'nın, pelteklik sorununu çözmek için ر sesi bulunduran kelimeler yerine bu kelimelerin ر sesi bulundurmeyen eş anlamlılarını kullandığına işaret eden el-Câhız, onun bir keresinde deniz anlamına gelen baḫrun / بَحْرٌ³⁰⁸ yerine aynı anlama gelen yemmun / يَمٌّ kelimesini kullandığının bilgisini vermektedir.³⁰⁹

³⁰⁶ el-Câhız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, c.I, s.32.

³⁰⁷ el-Câhız, **a.g.e.**, c.I, s.32.

³⁰⁸ İbn Manzûr, **Lisânu'l-‘Arab**, c. IV, s.41.

³⁰⁹ el-Câhız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, c.I, s.33.

el-Câhız, peltek okunan iki sesin aynı kelimedede yan yana gelmesi durumunu, birden fazla seste pelteklği olan kişilerin karşılaşılabilecekleri en kötü durumlardan biri olarak nitelirmektedir. ر ve ل seslerini ي olarak peltek telaffuz eden ‘Abdullâh Hâlid el-Emevî 'nin (? - 126/743) başına gelen bir olayı buna örnek vererek bu olayı şu şekilde aktarmaktadır: “‘Abdullâh Hâlid el-Emevî, bir keresinde mevla:ye veliyyi'l-reyyi / مَوْلَايَ وَوَلِيَّ الرَّيِّ ifadesini söylemek durumunda kalır, dilindeki pelteklık sebebi ile cümledeki ر ve ل seslerini ي olarak telaffuz ederek mevya:ye veyiyyiyyeyyi / مَوْيَايَ وَيِيَّيِّي der.”³¹⁰

el-Câhız, telaffuz bozukluklarından pelteklğe dair bilgiler verdikten sonra kekemeliğe (التَّعْتَع) değinir. Kekeleyerek telaffuz edilen sesleri nitelerek için bazı terimler kullanıldığını belirten el-Câhız, ت sesinin kekelenerek telaffuz edilmesini temta:m / تَمْتَام , ف sesinin kekelenerek telaffuz edilmesini ise fa'fa:'un / فَاْفَاء şeklinde adlandırmaktadır.³¹¹

el-Câhız, hızlı konuşma esnasında seslerin iç içe geçmesi ve dilin dolanması durumunu el-lefetu / اللَّفْفُ kavramıyla ifade etmektedir. Bu durumu konuşma bozukluğu olarak nitelendirmektedir.³¹²

el-Câhız, konuşma bozukluklarından telaffuz ile ilgili olan dil tutukluğunu el-ħubse / الخُبْسَةُ terimi ile ifade etmektedir. el-Câhız, ana dili Arapça olmayan yabancıların konuşma esnasında kendi dillerine ait seslerle Arapçanın seslerini birbirine karıştırmasını konuşma akıcılığını bozan bir telaffuz sorunu olarak nitelendirmektedir. Bu durum aksan farkı olarak da adlandırılabilen olup Arapça karşılığı el-lukne / اللُّكْنَةُ kelimesidir. اللُّكْنَةُ , pelteklık, kekemelik veya tutukluk gibi sesin telaffuzu esnasında dilin yanlış mahreç bölgesine kayması ile ilgili bir

³¹⁰ el-Câhız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, c.I, s.33.

³¹¹ el-Câhız, **a.g.e**, c.I, s.34.

³¹² el-Câhız, **a.g.e**, c.I, s.35.

telaffuz sorunu olmayıp ana dili Arapça olmayanlar tarafından Arapça konuşulduğu esnada kişinin âdeti olduğu üzere dilinin ana dili seslerine kayması sonucunda ortaya çıkmaktadır.³¹³

el-Câhız, dil ve toplum arasındaki ilişkiye dikkat çekerek dili toplumla bağdaşık bir dizge olarak betimlemektedir. O, bu bağlamda toplumsal özelliklerin dile yansması sonucunda telaffuz farklılıklarının ortaya çıktığı görüşünü benimsemektedir. el-Câhız'a göre; aynı dili, dil bilgisi kurallarına uyararak konuşmalarına rağmen Basralı ile Ahvazlının telaffuzları birbirinden farklıdır. Bu fark sebebiyle Basralı bedviden, bedevi de Horasanlıdan ayırt edilebilmektedir. el-Câhız, verdiği bu örneklerle bir dilin gramer özelliklerinin bireye göre değişkenlik göstermemesine rağmen o dilin sesletilme biçimlerinin bireyden bireye farklılık göstermesinin mümkün olabileceğini vurgulamaktadır.³¹⁴

1.1.3.2.İbn Sinân el-Ḥafâcî

İbn Sinân el-Ḥafâcî, Hicrî IV. (M.X) yüzyılın önde gelen belâgat âlimlerindedir.³¹⁵ O, *Sırru'l-Feşâha* (سِرُّ الْفِصَاخَةِ) adlı eserinde ses olgusuna dair açıklamalarda bulunmaktadır. Bunun yanı sıra sesin oluşumu ve ses yoluna dair bilgiler verdiği de görülmektedir. el-Ḥafâcî, bu bilgilere ek olarak³¹⁶ Arap alfabesinde bulunan harflerin sayısına, seslerin çıkış noktalarına ve bu seslerin özelliklerine değinmektedir.³¹⁷

İbn Sinân el-Ḥafâcî, “Sesler Bölümü (فَصْلٌ فِي الْأَصْوَاتِ)” adını taşıyan müstakil bir başlık altında sesin tanımını yapmaktadır. Ona göre ses kelimesi, ses veya gürültü çıkarmak

³¹³ el-Câhız, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, c.I, s.36.

³¹⁴ el-Câhız, **a.g.e**, c.I, s.56.

³¹⁵ Ebû Muḥammed 'Abdu'llâh b. Muḥammed b. Sinân el-Ḥafâcî, şair ve ediptir. Ebu'l - 'Alâ'î'l-Me'arrî 'den ders almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mâzin el-Mubârek, **el-Mûcez fi Târîhi'l-Belâga**, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 2014, s.87-89.

³¹⁶ İbn Sinân el-Ḥafâcî, **Sırru'l-Feşâha**, (thk. İbrâhîm Şemsuddîn), Lübnan, Kitâb Nâşirûn, 2010, s.42.

³¹⁷ el-Ḥafâcî, **a.g.e**, s.42-56.

anlamlarına gelen şa:te / صَاتَ fiil kökünden türemiş bir masdardır. Ses çıkarıcı şeye ise sesli anlamına gelen şa:it / صَائِتٌ adı verilmektedir.³¹⁸

İbn Sinân el-Ḥafâcî'ye göre ses, genel anlamı bir kelime olup insanlar için de hayvanlar içinde ses anlamında kullanılabilir. O, bu duruma “إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ” *Şüphesiz ki seslerin en çirkini eşek sesidir*³¹⁹ âyet-i kerîmesinde geçen ve eşek sesi anlamına gelen şavtu'l-ḥami:r / صَوْتُ الْحَمِيرِ ifadesini örnek olarak vermektedir. el-Ḥafâcî, buna ek olarak sesi işitme yoluyla aklın kavrayabildiği bir olgu olarak nitelemektedir. Ona göre; ses ağız, burun, boğaz gibi insan vücudunda bulunan bir uzuv veya uzuvlardan herhangi birini nitelendirmek için kullanılan bir sıfat başka bir deyişle bir özellik değil kendi başına anlam ifade eden soyut bir olgudur.³²⁰

İbn Sinân el-Ḥafâcî, sesin tek bir tonda işitilmesinin mümkün olamayacağını her sesin kendine has bir tona sahip olduğunu ifade etmektedir. Öyle ki ر sesi ز sesinden farklı bir tınlama rengine sahiptir. Bu iki ses gibi alfabe harflerinin temsil ettiği bütün sesler de birbirinden farklı ton ve tınlama rengine sahiptirler. el-Ḥafâcî, sesler arasındaki bu farklılığı iki sebebe bağlamaktadır. Bunlardan ilki insandan insana değişiklik gösteren algılama biçimi olup ikincisi ise seslerin çıkış noktalarındaki farklılıklardır.³²¹

İbn Sinân el-Ḥafâcî, “Harfler Bölümü (فَصْلٌ فِي الْحُرُوفِ)” başlığı altında Arapçanın seslerini incelemektedir. Aynı bölümde her bir sesin ayrı ayrı tanımını yaptıktan sonra bu seslerin mahreçlerini ve özelliklerini sıralamaktadır. Ayrıca seslerin bir araya gelmelerine ilişkin kuralları, sesler arasındaki uyumu ve seslerin fonetik dizilişlerine dair de bilgiler

³¹⁸ el-Ḥafâcî, *Sırru'l-Feşâḥa*, s.42.

³¹⁹ **Kur'an-ı Kerim**, Lokmân 31/19.

³²⁰ el-Ḥafâcî, *Sırru'l-Feşâḥa*, s.43.

³²¹ el-Ḥafâcî, **a.g.e**, s.45-47.

vermektedir.³²² el-Ḥafâcî, bu bağlamda ilk olarak Arap alfabe harfleri konusuna değinmektedir. Ona göre; Arap yazısı içerisinde harflere karşılık gelen birtakım şekiller barındırmaktadır. Bu şekiller, Arap alfabesinde var olan harfler ile Arapça asıllı olmayan yabancı harfler arasındaki kapalılığı veya karmaşıklığı ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla harf kavramı ile kastedilen aslında seslerin yazı dilindeki karşılıkları olup bu nedenle harf kavramı, Arap yazısına ait bir olgu olarak değerlendirilmelidir.³²³

İbn Sinân el-Ḥafâcî, bazılarının boğaz ve ağız, üflemeli çalgılardan neye benzettiklerini ifade etmektedir. Buna göre nasıl ki neyden ses uzayarak ve yalın bir şekilde çıkarsa boğaz ve ağızdan da aynı şekilde çıkmaktadır. Bu müzik aletinin deliklerine parmaklar konulup üflenildiğinde her bir delikten farklı tonlarda seslerin çıktığı görülmektedir. Bunun gibi boğaz ve ağızda ilerleyen havanın konuşma organlarından birine baskı uygulaması – modern ifade ile konuşma organlarından birinde eklemlenmesi - sonucunda da farklı tonlarda sesler meydana gelmektedir. Bu seslerin yazı dilindeki karşılığı ise harflerdir.³²⁴ Hicrî IV. (M.X) yüzyılda yaşamış olan el-Ḥafâcî'nin aktardığı ses mekanizması ile ney arasında kurulan bu ilişki ile bu âlimlerden çok sonra XX. yüzyılda yaşamış fonetikçi Ronald W. Langacker'in (d.1942) aynı mekanizmayı org ile ilişkilendirmesi benzerlik göstermektedir. Nitekim Langacker, dil, dudak ve ağız boşluğunun aldığı şekil ile çıkarılan sesin değişik renk ve nitelik kazanmasını org adı verilen çalgıda sesin üretilişine benzetmektedir.³²⁵ Elbetteki bu benzerlik Langacker, el-Ḥafâcî'den veya onun görüşlerini aktardığı âlimlerden etkilenmiştir sonucuna ulaşmak için yeterli değildir. Ancak bu benzerlikten yola çıkılarak klasik dönemde ses mekanizmasının

³²² el-Ḥafâcî, **Sırru'l-Feşâḥa**, s.49-56.

³²³ el-Ḥafâcî, **a.g.e**, s.51.

³²⁴ el-Ḥafâcî, **a.g.e**, s.52.

³²⁵ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.II, s.23.

oldukça ayrıntılı ve o dönemin şartlarına göre yenilikçi bir biçimde yorumlandığı şeklinde bir varsayıma ulaşılabilir.

İbn Sinân el-Ḥafâcî, harf kavramını açıkladıktan sonra Arap alfabe harflerinin sayısına ve bunların neler olduklarına dair bilgiler vermektedir. Ona göre; Arap alfabesi yirmi dokuz harften oluşmaktadır. Bu harfler mahreç sırasına göre şu şekilde sıralanmaktadır: ء, ا, هـ, ع, ح, غ, و. ³²⁶ ve م, ب, ف, ث, ذ, ظ, س, ز, ص, ت, د, ط, ن, ر, ل, ي, ش, ج, ض, ك, ق, خ, غ

İbn Sinân el-Ḥafâcî, sayılarını yirmi dokuz olarak belirlediği alfabe harflerine ek olarak yazılı simgesi bulunmayan ve fasih Arapçada kullanılması hoş görülen seslere de değinmektedir. O, bu sesleri klasik dönem dil âlimlerinin yaptığı gibi hoş görülen harfler olarak adlandırdıktan sonra bu seslerin sayısını altı olarak belirlemektedir:

1.genizden çıkan hafif nûn

2. hafif hemze

3. [i] sesine yakın bir telaffuzla okunan ince elif

4.kalın okunan ا : bu sesin telaffuzu و sesinin telaffuzuna benzemektedir. Ez-zeka:tu / أَلزَّكَاة kelimesinde bulunan ve ك'e bitişen ا , bu türden bir sestir.

5. gibi telaffuz edilen ص : maşdarun / مَصْدَر kelimesinde bulunan ص sesi bu türden bir sestir. Bu kelime okunduğunda mezdarun / مَزْدَر şeklinde işitilmektedir.

6. ج gibi okunan ش : eşdağu / أَشْدَق kelimesinde bulunan ش sesi bu türden bir sestir. Nitekim أَشْدَق kelimesi okunduğunda ecdâğu / أَجْدَق şeklinde işitilmektedir.³²⁷

³²⁶ el-Ḥafâcî, *Sırru'l-Feşâḥa*, s.52.

³²⁷ el-Ḥafâcî, *a.g.e*, s.54.

İbn Sinân el-Ḥafâcî, hoş görülmeven harfler olarak adlandırdığı seslerin sayısını sekiz olarak belirlemekte ve bu sesleri kendisinden önceki dil âlimlerine benzer şekilde aşağıdaki gibi sıralamaktadır:

1. ج ve ك arasında bir telaffuzla okunan ك : kulluhum 'indek / كَلُّهُمْ عِنْدَكَ terkininde bulunan ك bu türden sese örnek olarak verilmektedir.

2. ك gibi okunan ج : er-raculu / الرَّجُل kelimesinde bulunan ج, bu türden bir sestir. Bu ifade okunduğunda er-rakul / الرَّكْل şeklinde işitilmektedir.

3. ش gibi okunan ج : bu türden sese ḥaractu / خَرَجْتُ ifadesinde bulunan ج, ش gibi telaffuz edilerek bu kelime ḥaraştu / خَرَشْتُ şeklinde okunmaktadır.

4. ت gibi telaffuz edilen ط : talebe / طَلَّب kelimesinde bulunan ط, bu türden bir sestir.

5. zayıf dâd adı verilen ض : eḡradu / أَضْرَد ifadesinde geçen ض bu türden bir ses olup bu kelime 'etradu / أَثْرَد şeklinde bu ses, ت gibi telaffuz edilerek okunur.

6. س gibi okunan ص : bu türden sese şadeka / صَدَق ifadesinde bulunan ص sesi örnek olarak verilebilir.

7. ث gibi okunan ظ : zaleme / ظَلَم ifadesinde bulunan ve ث gibi telaffuz edilen ظ bu türden bir sestir.

8. ب gibi okunan ف : firnid / فَرِيد ifadesinde bulunan ف sesi bu türden bir sestir.³²⁸

İbn Sinân el-Ḥafâcî, seslerin mahreçlerini yani çıkış noktalarını on altı olarak belirlemektedir. Ona göre; bu mahreçlerin ilki boğaz olup bu bölge içerisinde üç ayrı mahreç noktası bulundurmaktadır. Bunlardan ilki boğaz dibidir. Mahreç noktası boğaz dibi olan sesleri ء, ا ve ه olarak belirlemektedir. el-Ḥafâcî, bu sıralamanın Sîbeveyh'e göre olduğunu da

³²⁸ el-Ḥafâcî, *Sırru'l-Feşâḥa*, s.54.

belirtmektedir. Onun boğazın ikinci mahreci olarak boğaz ortasını belirlediği görülmektedir. Buna göre mahreç noktası boğaz ortası olan sesler ع ve ح 'dır. el-Ḥafâcî'ye göre boğazın üçüncü ve son mahreç noktası boğazın ağıza yakın olan kısmı olup bu bölgede غ ve خ sesleri meydana gelmektedir.³²⁹

İbn Sinân el-Ḥafâcî, boğazdan sonra dil mahrecinin geldiğini ve dilin de kendi içerisinde farklı mahreç noktalarına ayrıldığını ifade etmektedir. Ona göre; bu mahreç noktalarından ilki dil köküdür. Mahreç noktaları dil kökü olan sesler ise ق ve ك 'dir. Ona göre; bu bölgeden ilk olarak ق ardından da ك sesi çıkmaktadır. el-Ḥafâcî, dil kökünden sonra dil ortasına geçmektedir. Bu noktadan çıkan sesleri ج, ش ve ي olarak belirlemektedir. O, bahsi geçen seslerin mahreç noktalarının yalnızca dil ortası olmadığını dil ortasına ek olarak üst damak ortasının da sesletimde rol oynadığını ifade etmektedir.³³⁰

İbn Sinân el-Ḥafâcî, dilin mahreç noktalarından bir diğerini dil kenarı olarak belirlemektedir. Ona göre; dil kenarı ve azı dişlerinin temsil ettiği sesletim bölgesinde ض sesi üretilmektedir. Diğer bir mahreç noktası dil kenarı ve dil önü olup bu iki mahreç noktası ile üst damaktan ل sesi çıkmaktadır. Dil önü ve ön kesici dişler bir başka mahreç noktası olup bu mahreç noktalarından ن sesi çıkmaktadır. el-Ḥafâcî, ن sesinin mahreç noktalarından olan dil önü ve ön kesici dişlere, dil sırtı eklendiğinde bu mahrecin ر sesinin mahrecine dönüştüğünü ifade etmektedir. O, dil önünün ve ön kesici dişlerin diplerinin ط, ت ve د seslerinin mahreç noktaları olduğunu belirtmektedir. Ona göre; ön kesici dişlerin biraz yukarısı ve dil önü ise ص, ز ve س seslerinin mahreç noktalarını temsil etmektedir. Dil mahrecinde bulunan bir başka

³²⁹ el-Ḥafâcî, *Sırru'l-Feşâḥa*, s.54-55.

³³⁰ el-Ḥafâcî, *a.g.e*, s.55.

mahreç noktası ise dil önü ve ön kesici dişlerin yanlarıdır. Bu mahreç noktalarından ذ, ث ve ظ sesleri çıkmaktadır.³³¹

İbn Sinân el-Ḥafâcî, boğaz ve dil mahreçlerini kendi içerisinde farklı mahreç noktalarına ayırdıktan sonra diğer bir mahreçe; dudağa geçmektedir. O, bu bağlamda alt dudağın içi ve üst kesici dişlerin yanlarını dudak mahrecinin ilk mahreç noktası olarak belirlemektedir. Ona göre; bu noktalardan ف sesi çıkmaktadır. Söz konusu sesleri alt ve üst dudak arasından çıkan çift dudak sesleri takip etmektedir. Ona göre; çift dudak sesleri olarak nitelendirdiği bu sesler م, ب ve و sesleridir. el-Ḥafâcî, boğaz, dil ve dudaktan sonra gelen mahrecin geniz olduğunu ifade etmektedir. Bu mahreç noktası ise genizcil nûn sesinin çıkış noktasını temsil etmektedir.³³²

İbn Sinân el-Ḥafâcî, Arap dilindeki sesleri belirledikten ve seslerin çıkış noktalarına dair bilgiler verdikten sonra bu seslerin özelliklerine değinmektedir. Bu bağlamda onun, ilk olarak çıkışı esnasında dayandığı bölgenin şiddetini arttıran ve bu şiddetin nefes akışını engellediği sesleri ötümlülük sıfatı ile nitelediği görülmektedir. Ötümlülük özelliği taşıyan alfabe harflerinde ses, dayanak noktasındaki baskı bittiğinde meydana gelmektedir. Bu özelliği taşıyan sesleri ise birazdan bahsi geçecek olan ötümsüz sesler dışında kalanlar şeklinde ifade etmektedir. el-Ḥafâcî, çıkışı esnasında dayandığı bölgeye şiddet veya baskı uygulamayan dolayısıyla da telaffuzu esnasında nefes akışının sağlandığı sesleri, ötümsüz sesler olarak nitelendirmektedir. O, Arapçanın ötümsüz seslerini şu şekilde sıralamaktadır: هـ, ح, خ, ك, س, ص, ث, ش, ت ve ف. Bu sesler, سكت فحثة شخص terkibinde geçen harflere karşılık gelmektedir.³³³

³³¹ el-Ḥafâcî, *Sırru'l-Feşâḥa*, s.55.

³³² el-Ḥafâcî, *a.g.e*, s.55.

³³³ el-Ḥafâcî, *a.g.e*, s.55.

İbn Sinân el-Ḥafâcî, telaffuzu esnasında mahreç noktasından sesin akamama durumunu sertlik olarak ifade etmektedir. Ona göre; Arapçanın sert sesleri şunlardır: ب, ت, د, ط, ج, ك, ق, ء. O, bu seslerin أجدك قطبت ifadesindeki harflere karşılık geldiğini de sözlerine eklemektedir.³³⁴

İbn Sinân el-Ḥafâcî, sesin herhangi bir engelle karşılaşmadan telaffuz edilmesini gevşeklik terimi ile açıklamaktadır. Onun, bu özelliğe sahip sesleri teker teker zikretmek yerine yerine: “Sert sesler ve hem sertlik hem de gevşeklik özelliklerini taşıyan sesler dışında kalanlarıdır” açıklaması ile yetinmesi dikkat çekmektedir.³³⁵ el-Ḥafâcî, hem sertlik hem de gevşeklik özelliklerini taşıyan seslerin sayısını sekiz olarak belirledikten sonra bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: ا, ع, ر, ل, ي, ن, م ve و. Her iki özelliği taşıyan bu sesler لم يُرَوْعْنَا cümlesindeki harflere karşılık gelmektedir.³³⁶

İbn Sinân el-Ḥafâcî, telaffuzu esnasında dilin üst damağa yapıştığı ve sesin bu iki bölge yani üst damak ve dil arasında sıkışıp kaldığı sesleri kapalı sesler olarak nitelendirmektedir. Bu özelliği taşıyan seslerin sayısını dört olarak belirledikten sonra onları şu şekilde sıralamaktadır: ص, ط, ض ve ظ. O, bu sesler dışında kalanlarını açık sesler olarak nitelendirmektedir. Ancak bahsi geçen özelliğin tanımına ilişkin herhangi bir açıklama yapmamaktadır.³³⁷

İbn Sinân el-Ḥafâcî, telaffuzları esnasında dilin kabarak, üst damağa doğru yükseldiği seslerin bu özelliklerini yükselme kavramı ile nitelendirmektedir. O, yükselme özelliği taşıyan seslerin sayısını yedi olarak belirledikten sonra bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: ح, غ, ق, ض, ط ve ص. el-Ḥafâcî, alçalma özelliği taşıyan seslerin ne olduklarına dair herhangi bir bilgi

³³⁴ el-Ḥafâcî, *Sırru'l-Feşâḥa*, s.55.

³³⁵ el-Ḥafâcî, *a.g.e*, s.56.

³³⁶ el-Ḥafâcî, *a.g.e*, s.55-56.

³³⁷ el-Ḥafâcî, *a.g.e*, s.56.

vermemekte bu sesler yani yükselme özelliği taşıyan sesler dışında kalanlarının alçalma özelliği taşıdıklarını ifade etmektedir.³³⁸

İbn Sinân el-Ḥafâcî, telaffuzu esnasında dayandığı noktanın dil önü olduğu sesleri dil önü özelliğine sahip sesler olarak nitelendirmektedir. O, bu seslerin telaffuzu esnasında keskin bir sesin hâsıl olduğu bilgisini de vermektedir. Ona göre; bu özelliği taşıyan sesler ل, ر, ن, ف, ب ve م 'dir. el-Ḥafâcî, dil önü özelliği taşıyan sesler dışında kalanlarının sessizlik özelliği taşıdıklarını ifade etmektedir.³³⁹

İbn Sinân el-Ḥafâcî, son olarak Arapçaya ait seslerinin sahih, illetli, zâid, aslî, sâkin ve harekeli şeklinde tasnif edilebileceğini ancak bunun fesahatle değil nahiv ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla da kitabında bu tarz bir tasnife yer vermediğini ifade etmektedir.³⁴⁰

1.1.4.Felsefe ve Tıp Âlimleri

1.1.4.1.el-Kindî

el-Kindî³⁴¹ Hicrî III. (M.IX) yüzyılda yaşamış bir filozoftur. Onun *er-Risâle fi İstihrâci'l-Mu'ammâ* (الرِّسَالَةُ فِي اسْتِخْرَاجِ الْمُعَمَّى) ve *er-Risâle fi'l-Luğğa* (الرِّسَالَةُ فِي اللُّغَّةِ) adlarını taşıyan risalelerinde geçen seslerin ünlü ve ünsüz olarak gruplandırılması, seslerin birbirleri ile olan uyum ve uyumsuzlukları ve telaffuz bozuklukları gibi bazı bilgiler fonetik çalışmalarına

³³⁸ el-Ḥafâcî, *Sırru'l-Feşâḥa*, s.56.

³³⁹ el-Ḥafâcî, *a.g.e*, s.56.

³⁴⁰ el-Ḥafâcî, *a.g.e*, s.56

³⁴¹ Tam adı Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. eş-Şabbâḥ el-Kindî'dir. Doğum yeri Kûfe'dir. Çocukluk ve gençlik dönemleri Basra'da geçen el-Kindî, tıp, astronomi, felsefe ve mantık gibi alanlarda eğitim görmek için Bağdat'a gitmiştir. Doğulu ve Batılı âlimlerce Arapların Filozofu (فَيْلَسُوفُ الْعَرَبِ) adı ile tanınan ünlü bir filozoftur. Ayrıntılı bilgi için bk. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, (thk. 'Abdulḥalîm en-Neccâr, Ramaḍân 'Abduttevvâb) 5.Bs., Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1977, c.IV, s.127; Ebî Ya'kûb, *el-Fihrist*,s.414; Mahmut Kaya, "*Kindî*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2002, c.XXVI, s.41-58.

katkı sağlamıştır.³⁴² *er-Risâle fî İstihrâci'l-Mu'ammâ* adını taşıyan risâlesi Muḥammed Merâyâtî, Yaḥyâ Mîr 'Alem ve Muḥammed Ḥassên eṭ-Ṭayyân tarafından *'İlmu't-Ta'miye ve İstihrâcu'l-Mu'ammâ 'İnde'l-'Arab* (عِلْمُ التَّعْمِيَةِ وَاسْتِحْرَاجُ الْمُعَمَّى عِنْدَ الْعَرَبِ) adı ile neşredilen eser içerisinde yer almaktadır.³⁴³ el-Kindî'nin bu risalesinde nesir ve şiirde geçen bilinmeyen kelimelerin tespitine ilişkin bazı kaideler ortaya koyduğu görülmektedir. Ona göre; nesirde yer alan bilinmeyen kelimelerin tespit edilebilmesi için üç şeyin bilgisine sahip olmak gerekmektedir. Bunlardan ilki seslerin niceliksel özellikleri (حَيْلُ الكَمِيَّةِ) olup ikincisi seslerin niteliksel özellikleridir (حَيْلُ الكَيْفِيَّةِ). el-Kindî, seslerin niteliksel özellikleri kapsamında Arapçanın ünlü ve ünsüz gruplarından hangilerinin seslemlerde yan yana gelebileceklerine dair bazı bilgiler vermektedir. Bu bağlamda onun, ünlü ve ünsüz olarak iki gruba ayrılan seslerin birbirleri ile uyumu ve uyumsuzluğuna dair birtakım kurallar ortaya koyduğu dikkat çekmektedir.³⁴⁴ Nesirde yer alan bilinmeyen kelimelerin tespit edilebilmesi için son olarak çoğunlukla metinlerin giriş cümlelerinde bulunan yüceltme sıfatı olarak kullanılan kelimelere dair bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Nesirde geçen bilinmeyen kelimelerin belirlenmesine yönelik tespitlerde bulunan el-Kindî, verdiği bu bilgilerin ardından şiire geçmektedir. Bu bağlamda şiirde geçen bilinmeyen kelimelerin tespitine yönelik üç esas belirlemektedir; bu esaslardan ilki kafiye bilgisine sahip olunması olup ikinci esas, beyitte geçen harflerin sayısına dair bilgi edinilmesidir; üçüncüsü ise şiirde geçen ünlü ve ünsüzlerin tespitidir.³⁴⁵

³⁴² Sarıkaya, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, s.125.

³⁴³Muḥammed Merâyâtî, Yaḥyâ Mîr 'Alem ve Muḥammed Ḥassên eṭ-Ṭayyân, **'İlmu't-Ta'miye ve İstihrâcu'l-Mu'ammâ 'İnde'l-'Arab**, (takdim. Şâkir el-Fehhâm), Şam, Dâru Ṭalâs li'd-Dirâsât ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1987, c.I.

³⁴⁴ Merâyâtî vd., **'İlmu't-Ta'miye ve İstihrâcu'l-Mu'ammâ**, c.I, s.133-134.

³⁴⁵ Merâyâtî vd., **a.g.e.**, c.I, s.109.

el-Kindî, ünsüzleri sesi olmayan harfler³⁴⁶ anlamına gelen el-ḥurûfu'l-ḥurs / الحُرُوفُ الحُرْسُ ifadesi ile adlandırmaktadır. Ünlülere ise sesli harfler anlamına gelen el-ḥurûfu'l -muşavvita:t / الحُرُوفُ الْمُصَوِّتَاتُ adını vermektedir. Ona göre; Arapçanın ünlüleri iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilki med özelliği taşıyan uzun ünlülerdir: ا, و, ي. el-Kindî, Arapçanın uzun ünlülerini el-muşavvitatu'l- 'iẓa:m / المصَوِّتَةُ العِظَامُ terkihi ile nitelemektedir. Terkibde geçen العِظَامُ kelimesi, yüce, büyük, iri, ulu gibi anlamlara gelmektedir.³⁴⁷ Bu ad dolayısıyla ا, و, ي seslerini el-'elifu'l- 'uzma: / الألفُ العُظْمَى , el-va:vu'l- 'uzma: / الواوُ العُظْمَى ve el-ya:u'l- 'uzma: / الياءُ العُظْمَى şeklinde adlandırmaktadır. el-Kindî'nin tasnifine göre Arapça ünlü gruplarının ikincisi kısa ünlüler adını taşımaktadır. O, kısa ünlüleri tanımlamak için el-muşavvitatu'ş-şığa:r / المصَوِّتَةُ الصِّغَارُ Arapça terkihini kullanmakta ve Arapçanın kısa ünlülerini fetha (ـَ), damme (ـُ) ve kesra (ـِ) olarak belirlemektedir. المصَوِّتَةُ الصِّغَارُ adlandırmasına istinaden fetha için el-'elifu'ş-şuğra: / الألفُ الصُّغْرَى , kesra için / el-ya:u' ş-şuğra: / الياءُ الصُّغْرَى ve damme için el-va:vu' ş-şuğra: / الواوُ الصُّغْرَى Arapça ifadelerini kullanması dikkat çekmektedir. Kendisinden sonra gelen filozoflardan İbn Sînâ'nın, seslerin tasnifinde el-Kindî'nin kısa ve uzun ünlüler gruplandırmasından oldukça etkilendiği görülmektedir. Hatta Batılı dil bilimcileri de aynı tasnifi kullanarak sesleri short vowels (kısa ünlüler) ve long vowels(uzun ünlüler) olarak ikiye ayırmaktadır. Son olarak el-Kindî, الحُرُوفُ الحُرْسُ ifadesi ile adlandırdığı ünsüzlerin, ünlüler dışında kalan sesler oldukları bilgisini vermektedir.³⁴⁸ Ona göre; ünlüler sayılarının ünsüzlere

³⁴⁶ Yukarıdaki Arapça karvramlarda harf ifadesi geçtiğinden kelimelerin aslına bağlı kalmak amacıyla Türkçeye sesli harf ve sessiz harf şeklinde aktarılmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki harf yazı birime ait bir olgu olup yalnızca göze hitap etmektedir. Ses ise konuşma diline ait olup kulağa hitap eder. Bu nedenle harfin sesi olmaz. Sesin, yazı dilindeki karşılığı harftir.

³⁴⁷el-Fîrûzâbâdî, **Ḳâmûsu'l-Muḥîṭ**, s.1138.

³⁴⁸ Merâyâtî vd. , **İlmu't-Ta'miye**, c.I, s.110,s.129.

nispeten az olmasına rağmen bütün dillerde en fazla tekrarlanan ses türüdür. Bu da genel bir dil kuralı mesabesindedir.³⁴⁹

el-Kindî 'nin *er-Risâle fi'l-Luṣṣa* adlı eseri, Muḥammed Ḥassên eṭ-Ṭayyân tarafından tahkik edilerek *Risâletu Ya'kûb el-Kindî fi'l- Luṣṣa* (رسالة يعقوب الكندي في اللصصة) adı ile neşredilmiştir. el-Kindî, bu risalesinde konuşmanın önemine değinerek bu eylemin harflerle olan ilişkisini incelemiş ardından peltekliliğin sebepleri üzerinde durmuştur. Bu bağlamda peltekliliğe etki eden sebepler arasında gördüğü Arap harflerinin mahreçlerini ve bunların telaffuz edilme biçimlerini sesletim organlarının anatomik özelliklerine yer vererek ele almıştır.³⁵⁰

1.1.4.2. el-Fârâbî

Ebû Naşr el-Fârâbî, Hicrî IV.(M.X) yüzyılda yaşamış bir filozofdur.³⁵¹ el-Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsîka'l Kebîr* (كتاب الموسيقى الكبير) adlı eseri ile fonetik çalışmalarına katkı sağlamıştır. “Büyük Müzik Kitabı” adı ile Türkçeye çevirebileceğimiz bu eser, esas olarak müzik bilimi ile ilgilidir. el-Fârâbî'nin, iki bölümden oluşan eserinin ilk bölümünde “Müzik Sanatına Giriş (المدخل إلى صناعة الموسيقى)” başlığı altında ses, sesin oluşumu ve sesin tizlik - peslik gibi özelliklerine değindiği görülmektedir.³⁵²

³⁴⁹ Merâyâtî vd., **İlmu't-Ta'miye**, c.I, s.128.

³⁵⁰ Muḥammed Ḥassên eṭ-Ṭayyân, “Risâletu Ya'kûb el-Kindî fi'l- Luṣṣa”, **Mecelletu Mecma'i'l-Luṣṣa'l- Arabî**, 1985, c.LX, S.3, s.515-532.

³⁵¹ Ebû Naşr Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed b. Ṭarḥân, aslen Horasan toprakları içerisinde bulunan Fârâbî'dir. Bk. Ebî Ya'kûb, **el-Fihrist**, s.423; Mahmut Kaya, “*Fârâbî*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, c.XII, s.145-162.

³⁵² Ebû Naşr Muḥammed b. Muḥammed b. Ṭarḥân el-Fârâbî, **Kitâbu'l-Mûsîka'l Kebîr**, (thk. Ğaṭṭâş 'Abdumelik Ḥaşebe, Maḥmûd 'Aḥmed el-Ḥafenî), Kahire, Dâru'l-Kâtibi'l- Arabî,ts., s.47; Ahmet Hakkı Turabi, “Fârâbî'nin

el-Fârâbî'ye göre harfler bir araya gelerek anlam ifade eden kelimeleri oluştururlar. Kelimelere anlam katan birimler ise insan sesleridir. Harfler de bu seslerden meydana gelmektedirler. Bu durum yalnızca insanlara özeldir. Hayvanlar çeşitli sesler çıkarsa da bu sesler dil sesleri değildir. Bu nedenle hayvan sesleri, konuşmanın temel unsurlarından sayılan kelimelerin oluşumunda etki sahibi olan seslerden oldukça farklı bir yapıya sahiptir.³⁵³

el-Fârâbî, oluşumları bakımından fiziksel ses ve insan sesi arasında benzerlik kurmaya çalışmaktadır. Ona göre; her iki ses türünün oluşumunda tek bir eylem rol oynamaktadır. Bu eylem vurma (الْفَرْغ) eylemidir. Fiziksel seste bir cismin başka bir cisme çarpması veya vurması söz konusudur. Bu cisimlerden herhangi biri el olabilir ve bu uzvun başka bir cisme vurması ile fiziksel ses ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte vurma eylemini gerçekleştiren cisimlerden her ikisi de el olabilir. Bu durumda iki elin birbirine çarpması ile fiziksel ses meydana gelebilir. İnsan sesi ise temelde soluk alıp verme esnasında havanın göğüsten ağza doğru itilmesi sonucunda meydana gelmektedir. Ancak soluk alıp verme esnasında göğüsten ağıza doğru itilen hava, ses yarığı, boğaz boşluğu ve sesletim noktalarına tıpkı iki cismin birbirine vurması gibi çarparak sesi husule getirir. Görüldüğü gibi vurma eylemi, fiziksel ses ve dil sesi olarak adlandırılan her iki türden sesin oluşumunda etkin rol oynamaktadır.³⁵⁴

Mûsikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri”, **İslam Düşüncesinin Altın Çağı**, (ed. Bayram Ali Çetinkaya), İstanbul, İnsan Yayınları, ts., c.V, s.753-766.

³⁵³ el-Fârâbî, **Kitâbu'l-Mûsîka'l Kebîr**, s.47, 63

³⁵⁴ el-Fârâbî, **a.g.e**, s.52.

1.1.4.3. İbn Sînâ

Hicrî V. (M.XI) yüzyılda yaşamış olan İbn Sînâ,³⁵⁵ dönemin filozofları arasında fonetik çalışmalarına en belirgin katkı sağlayan isimdir. İbn Sînâ'nın dil seslerini kendisinden önceki dil âlimlerinden farklı şekilde ele alması dikkat çekmektedir. Bu bağlamda o, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf* (أسبابُ حُدُوثِ الحُرُوفِ) adlı eserinde sesin ne şekilde ve hangi uzuvlarda meydana geldiğine, sesi duyup algılayan organların anatomisine dair bilimsel açıklamalarda bulunmakta buna ek olarak seslerin oluşumlarına yarayan konuşma uzuvlarının fizyolojik özelliklerine de yer vermektedir.³⁵⁶ Bu yönüyle İbn Sînâ, fizik ve kimya gibi doğa bilimlerinin yöntemlerini kullanarak modern anlamda ve fiziksel boyutta ses olgusu üzerine değerlendirmelerde bulunan ilk âlimdir denilebilir.³⁵⁷

İbn Sînâ, eserinin birinci bölümünde ses oluşumuna dair bilgiler vermektedir. Ona göre; ses, herhangi bir sebepten ötürü hızla ve kuvvetle itilme sonucunda havanın dalgalar şeklinde hareket etmesi ile meydana gelmektedir. O, vurma eylemini bu sebeplerden biri olarak görmektedir. Ancak sesin husule gelmesindeki tek sebep vurma olmayıp bu eyleminin karşıt eylemi olan geri çekme (الْقَلْع) esnasında da ses husule gelebilmektedir. Hatta ona göre; sesi ortaya çıkaran gerçek sebep bir cisme vurularak kuvvet uygulandıktan sonra vurma eylemini gerçekleştiren cismin geri çekilmesi esnasında meydana gelmektedir. Çünkü vurma eylemi bir cisme başka bir cisimle kuvvet uygulamak anlamına gelir. Dolayısıyla ses, kuvvet uygulayan cisim ile kuvvet uygulanan cismin yüzeyi arasında hapsolür. Böylelikle vurma işini yapan

³⁵⁵ Buhara yakınındaki Efşene köyünde doğan el-Fârâbî, İslâm dünyasında İbn Sînâ künyesiyle tanınmıştır. Bk.Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1999, c.XX, s.319-322.

³⁵⁶ Ebû 'Alî el-Huseyn b. Sînâ, **Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf**, (thk. Muhibbuddîn el-Ḥaṭîb), Kahire, Matba'atu'l-Mueyyed, 1915, s.3-4,s.6-8.

³⁵⁷ ed-Dâli', 'İlmü'l-Eşvât 'inde İbn Sînâ, s.26.

madde yani kuvvet uygulayan cisim, kuvvet uygulanan cismin yüzeyinden uzaklaştığında ki buna çekme adı verilir ses husule gelir. İbn Sîna, vurma işi ile kastedilen şeyin iki cismin birbirine yaklaştırılması olduğunu ifade etmektedir. Ona göre; vurmanın şiddetine ve hızına göre iki cismin birbirine teması da şiddetli olmaktadır. İbn Sîna, vurma sonucunda şiddetli bir şekilde birbirine temas eden iki cismin aynı şiddette ve hızda birbirinden uzaklaştığını bu uzaklaşmanın da geri çekme eylemine karşılık geldiği bilgisini vermektedir. Görüldüğü üzere yalnızca vurma eylemi sonucunda değil aynı zamanda çekme eylemi sonucunda da ses husule gelebilmektedir. Ancak her iki durumda da ses oluşumu için gereken tek bir şey vardır o da havada bulunan şiddetli ve hızlı dalgalanmalardır veya dalga şeklindeki hareketlenmelerdir. İbn Sîna, cisimlerin birbirlerine temas etme biçimlerine ve temas edilen yüzeyin genişliğine göre farklı türde seslerin husule geldiği bilgisini de sözlerine eklemektedir.³⁵⁸

İbn Sîna, ses olgusunu fiziksel boyutlarıyla inceledikten sonra dil seslerine dair bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu bağlamda o, dil seslerinin yazıdaki işaret karşılığı olan harfleri farklı tonlardaki seslerin dinleyici tarafından ayırt edilebilmesini sağlayan yapılar olarak görmektedir. Bir diğer deyişle harf sesin iskeleti yani kulağın algılayabildiği biçimdir. Ona göre; harfler seslerin boğumlanması ile meydana gelmektedir. Akciğerlerden itilen havanın, konuşma organlarından birinde engellenmesi veya bir süre hapsolması anlamına gelen boğumlanma sonucunda harfler oluşmaktadır. Bu boğumlanmalar tam bir boğumlanma şeklinde olabileceği gibi bir miktar hava akımına izin verebilen yarım boğumlanmalar şeklinde de olabilir. Ancak her iki durumda da hava akımı, konuşma organlarından birinde bir süre boğumlandıktan sonra dışarıya doğru itilerek serbest kalmakta ve sese dönüşmektedir. Boğumlanma ile husule gelen harfler şunlardır: ن, م, ل, ك, ق, ط, ض, د, ج, ت, ب.³⁵⁹

³⁵⁸ İbn Sîna, **Esbâbu Hudûsi'l-Ĥurûf**, s.3-4.

³⁵⁹ İbn Sîna, **a.g.e.**, s.4-5.

İbn Sîna'nın, eserinin üçüncü bölümünde gırtlak ve dilin anatomisine dair değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda o, ilk olarak gırtlığın üç adet kıkırdak yapısından oluştuğu bilgisini vermektedir. Bu kıkırdaklardan ilkinin özellikle zayıf kimselerde boynun biraz üzerinde, çenenin hemen altında çıkıntı şeklinde görünür olabileceğini ifade etmektedir. Çanak şeklinde olan bu kıkırdağa kalkan kıkırdak veya âdem elması (الْغُضْرُوفِ الدَّرَاقِي) adı verilmektedir.³⁶⁰ İkinci kıkırdak yapısı ise gırtlığın üst kısmında bulunan kıkırdak yapısının arkasında yer almaktadır. Bu kıkırdak yapısı, kalkan kıkırdağın arka üst kısmıyla sağlı sollu şekilde uzanan bağlar sayesinde eklem yapmaktadır. Söz konusu bölgenin belirli bir isminin olmadığına dikkat çeken İbn Sîna, son olarak üçüncü kıkırdak yapısının, ikinci kıkırdak yapısı ile bağlantılı şekilde konumlandığını bu bağlantının ise gırtlığın arka kısmında bulunan eklemler sayesinde mümkün olduğunun bilgisini vermektedir. İbriksi kıkırdak (الْغُضْرُوفِ الطَّرْجَهَائِي) verilen bu üçüncü kıkırdak yapısı, kalkan kıkırdak adı verilen kıkırdak yapısından bağımsızdır.³⁶¹

İbn Sîna, gırtlaktan sonra dilin anatomisine değinmektedir. Bu bağlamda o, dilin, hareketlerinden sorumlu sekiz adet kas yapısına sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu sekiz kas yapısından ikisi dilin sağına ve soluna konumlanmış şekilde dikine çıkıntılar olup dil yanlarından birbirlerine bağlanırlar. Bu kas yapıları, kasıldıklarında gözle görülebilirler. Diğer iki kas yapısı ise kemiğin en üst kısmından ل sesinin Arapça yazılı simgesi olan اللّام 'a benzer şekilde gelmektedir. Bu iki kas yapısı dilin orta kısmında yer almakta olup kasıldıkları zaman dilin tamamı kasılır ve dilin bir kısmı bu kaslara doğru çekilir diğer kısmı ise uzar ve yayılır. Dilin hareket etmesini sağlayan beşinci ve altıncı kas yapıları ise yatay ve dikey olarak

³⁶⁰ Troid Kıkırdak

³⁶¹ İbn Sîna, **Esbâbu Hudûşi'l-Ĥurûf**, s.6.

konumlanmaktadır. Bu iki dil kasının altında iki adet kas yapısı daha bulunur ki bu kaslar kasıldığında dilin alt kısmı kasılmaktadır.³⁶²

Klasik dönem felsefe ve tıp âlimleri arasında zikredilen yukarıdaki isimlerin fonetik ile ilişkilendirilen görüşlerinden hareketle, bu âlimlerin ilk olarak fiziksel ses ve dil sesi ayırımını yaparak alana katkı sağladıkları söylenebilir. Buna ek olarak özellikle de İbn Sîna'nın konuşma organlarının anatomisine dair verdiği bilgiler, sesletim sırasında ses organlarının ne gibi pozisyonlar alabilecekleri konusuna açıklık getirmesi bakımından önem arz etmektedir. Ancak felsefe ve tıp âlimleri, dil âlimleri ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış olmalarına rağmen klasik dönem dil âlimlerinin, Arapçanın dil seslerini ele alırken sesin kaynağı ve ses organlarının anatomisine dair bilgi vermedikleri görülür. Buna rağmen özellikle el-Fârâbî ile aynı yüzyıllarda (Hicrî IV) yaşayan İbn Cinnî'nin ses ve harf ayırımını yapması onun el-Fârâbî'nin harf ve ses tanımlamalarından etkilenmiş olabileceğini akla getirmektedir.

1.1.5.Kıraat ve Tecvit Âlimleri

1.1.5.1.Mekkî b. Ebî Tâlib el-Şaysî

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Şaysî 'nin³⁶³, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Şirâ'a ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve* (الرَّعَايَةُ لِتَجْوِيدِ الْقِرَاءَةِ وَتَحْقِيقِ لَفْظِ التَّلَاوَةِ) adlı eserinde Kur'ân-ı Kerîm'in tecvidi ile seslerin mahreçleri ve özelliklerini konu edinen ses bilgisi çalışmalarını birleştirdiği görülmektedir.³⁶⁴ Bu yönüyle Kur'ân-ı Kerîm öğretimi ve kıraat ilminin temel meselelerine dair yeni bir yaklaşım ortaya koymuştur. Kitabının mukaddimesinde bu eseri 390 yılında yazma fikrinin kendisinde

³⁶² İbn Sînâ, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, s.8.

³⁶³ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Şaysî Hicrî V. yüzyılda vefat etmiştir. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. IV, s.1585; Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2003, c.XXVIII, s.575-576.

³⁶⁴ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Şaysî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Şirâ'a ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve*, (thk. Mektebetu Şurţuba li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Turâş), Kahire, Muessesetu Şurţuba, ts., s.13-14.

hâsıl olduğundan bahseden el-Ḳaysî, kendisinden önce bu tarz bir eser yazılmadığı için bu düşüncesini o tarihlerde gerçekleştiremediğini belirtmektedir.³⁶⁵ el-Ḳaysî ancak 30 yıl sonra 420 yılında bu amacını gerçekleştirmiştir. Bu eseri ile de kıraat âlimlerine öncülük etmiştir.

Arap alfabe harflerinin sayısını yirmi dokuz olarak belirleyen Mekkî b. Ebî Ṭâlib el-Ḳaysî, bu harflerin kelimeleri oluşturduğu bilgisini vermektedir. Ona göre; Arapçada bu yirmi dokuz alfabe harfine ek olarak Araplar tarafından sıklıkla kullanılanları ve daha az kullanılanları mevcuttur. Araplar tarafından sıklıkla kullanılan ancak alfabe harfleri arasında zikredilmeyen sesleri ise sırasıyla: hafif nûn, [i] sesine yakın bir telaffuzla ince okunan ٰ, kalın telaffuz edilen ِ, ز sesi ile karıştırılan şâd ص, ne hafif ne sert, orta yumuşaklıktaki ء, ج ve ش arasında bir ses olarak belirlemektedir.³⁶⁶

Mekkî b. Ebî Ṭâlib el-Ḳaysî, ٰ dışındaki alfabe harflerinin tamamının sâkin ve harekeli olarak gelebileceklerini ifade etmektedir. Onun ses olgusuna değinmeden doğrudan harf kavramını ele alması dikkat çekmektedir. Harfleri değişmez yazılı simgeler olarak tanımlayan el-Ḳaysî, ء' yi bu tanımın dışında tutmaktadır. ء, Araplar tarafından telaffuzu zor bir ses – kendi ifadesi ile dile ağır gelen bir harf - olarak görüldüğünden tek bir yazılı simge ile değil birden fazla yazılı simge kullanılarak ifade edilmektedir.³⁶⁷

Mekkî b. Ebî Ṭâlib el-Ḳaysî, ستشحتك خصفه ifadesinde geçen س, ت, ش, ح, ث, ك, خ, ف, ص, ف seslerini ötümsüz sesler olarak belirlemektedir. Ona göre; bu seslerin telaffuzları sırasında nefes akışı sağlanmakta ve mahreç noktalarına çok az bir baskı uygulanmaktadır. el-Ḳaysî, ötümsüz olarak nitelendirdiği bu sesler dışında kalanlarının ötümlülük özelliği taşıdıklarını

³⁶⁵ el-Ḳaysî, **er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Ḳırâ'a**, s.14.

³⁶⁶ el-Ḳaysî, **a.g.e.** s.42, s.52-55.

³⁶⁷ el-Ḳaysî, **a.g.e.** s.43, s.45.

ifade eder. Ötümlülük özelliği taşıyan seslerin telaffuzları esnasında mahreç noktalarına uygulanan baskının şiddetinden ötürü nefes akışı sağlanamaz.³⁶⁸

أجذك قطبت terkininde bulunan ء, ج, د, ك, ق, ط, ب ve ت seslerini sert sesler olarak belirleyen Mekkî b. Ebî Tâlib el-Şaysî, telaffuz sırasında sesin akamama durumunu sertlik özelliği ile açıklar.³⁶⁹ el-Şaysî, telaffuzları esnasında mahreç noktalarına çok az bir baskı uygulandığı için ses akışının sağlandığı sesleri ise gevşeklik özelliğine sahip sesler olarak adlandırır. Ona göre bu sesler, نخذ ظغش زحف صه ضس terkininde bulunan harflere karşılık gelmektedir.³⁷⁰

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Şaysî, kelimenin aslından olmayan zâidliği, seslerin özelliklerinden biri olarak görmektedir. Zâid seslerin sayısını on olarak belirledikten sonra bu seslerin سألئمونيها terkininde geçen harflere karşılık geldikleri bilgisini verir. Ona göre; fiil ve isimlerin aslî yapılarına yalnızca bu on sesten biri zâid olarak eklenebilir.³⁷¹ Aslî seslere gelince; bu seslerin sayısını on dokuz olarak belirleyen el-Şaysî, onların hangi sesler olduklarına dair herhangi bir bilgi vermeyerek سألئمونيها terkininde geçen zâid sesler dışında kalanlarını aslî sesler olarak değerlendirir.³⁷²

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Şaysî, bir sesin yerine mahreç ve taşıdığı özellik bakımından ona en yakın olan başka bir sesin getirilmesi olarak açıklanan³⁷³ ibdâle konu olan seslerin sayısını on iki olarak belirleyerek ses olayları içerisinde geçen bu kavramı, seslerin sahip oldukları bir özellik olarak değerlendirmektedir. İbdâl sesleri olarak adlandırdığı bu sesler, طال يوم أنجده

³⁶⁸ el-Şaysî, **er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Şirâ'a**, s.57-58.

³⁶⁹ el-Şaysî, **a.g.e.**, s.58.

³⁷⁰ el-Şaysî, **a.g.e.**, s.59.

³⁷¹ el-Şaysî, **a.g.e.**, s.61.

³⁷² el-Şaysî, **a.g.e.**, s.62.

³⁷³ Muberrred, **el-MuŞtedâb**, c. I, s.101.

terkibinde geçen harflere karşılık gelmektedir. Telaffuz sırasında dilin ağız içerisinde üst damağa doğru yükselip yapıştığı bunun neticesinde de havanın³⁷⁴ bu iki mahreç noktası arasında sıkışıp kaldığı sesleri, kapalı sesler olarak nitelendirerek bu özelliği taşıyan seslerin sayısını dört olarak belirledikten sonra onları şu şekilde sıralar: ط, ظ, ص ve ض. el-Ğaysî, bu sesler dışında kalanlarını açık sesler olarak nitelendirmektedir. Bu özelliği taşıyan seslerin kapalı sesler dışında kalanları olduğunu ifade eden el-Ğaysî, açıklık özelliğine sahip seslerin sayısını yirmi beş olarak belirler. Açıklık özelliğine sahip seslerin telaffuzları sırasında dil, damağa yapışmamakta dil ve damak arasında bulunan açıklık sebebi ile de hava bu iki mahreç noktası arasında hapsolmemektedir.³⁷⁵

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, telaffuzları sırasında dilin damağa doğru yükseldiği sesleri yükselen sesler olarak adlandırmaktadır. Bu seslerin sayısı yedi olup içlerinden kapalılık özelliğine sahip olanları da bulunmaktadır: غ, خ, ve ق gibi. Yükselen sesler dışında kalan yirmi iki ses ise alçalan sesler adı ile nitelendirilir; alçalan seslerin telaffuzları esnasında dil, damağa doğru kabarak yükselmez.³⁷⁶

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, telaffuzları esnasında ıslığa benzer bir sesin kendilerine eşlik ettiği sesleri, ıslıklı sesler ifadesi ile nitelendirerek bu sesleri, ز, س ve ص olarak belirler. el-Ğaysî, sâkin halde geldiklerinde veya üzerlerinde durulduğunda vurgulu okunan sesleri ise kalkale sesleri olarak adlandırmaktadır. Bu sesler, ج, د, ب, ط ve ق ج, د, ب, ط, ق terkinde geçen ج, د, ب, ط, ق harflerine karşılık gelir.³⁷⁷

³⁷⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, burada hava ifadesinin Arapça karşılığı olarak الرِّيح kelimesini kullanmıştır. Bk. el-Ğaysî, **er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Ğırâ'a**, s.63.

³⁷⁵ el-Ğaysî, **a.g.e.**, s.62-63.

³⁷⁶ el-Ğaysî, **a.g.e.**, s.63-64.

³⁷⁷ el-Ğaysî, **a.g.e.**, s.64.

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ḳaysî, kendileri harekesiz olarak geldiklerinde ve kendilerinden önceki harfin harekesi sırasıyla fetha olarak geldiğinde 'ا' 'in, damme olarak geldiğinde و 'ın ve kesra olarak geldiğinde ise ي 'nın med özelliği taşıdığını ifade eder. Yine bu sesler içerisinde kendilerinden önceki harfin harekesi fetha kendileri de sâkin yani harekesiz olarak geldiği takdirde و ve ي sesleri, lîn özelliği taşımaktadır. Ona göre; ا, و ve ي seslerinin telaffuzları hava ile bağlantılı olarak gerçekleştirildiğinden bu türden sesler, hevâi sesler olarak da adlandırılabilir. ³⁷⁸

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ḳaysî, gizli sesler (الْحُرُوفُ الْخَفِيَّةُ) adını verdiği seslerin, kendilerinden önce gelen sese katılarak okudukları için telaffuzda kaybolduklarını ifade eder. Bu sesler sırasıyla med özelliği taşıyan ا, و, ي ile ه 'dir. İletli sesler olarak adlandırılan sesler ise med özelliği taşıyan üç ses: ا, و ve ي ile bunlar dışında kalan ء 'dir. el-Ḳaysî, illetli sesler, med özelliği taşıyan sesler ve gizli seslere dair bilgi vermesinin ardından başka bir ses özelliğine geçmekte bununla ilişkili olarak da kalın sesler terimi ile adlandırdığı sesleri, ض ve ص, ظ, ط olarak belirlemektedir. Bu sesler aynı zamanda telaffuzları esnasında havanın dil ve damak arasında hapsoldüğü kapalılık özelliğine sahip seslerdendir. el-Ḳaysî, söyleyiş farklılıklarından ötürü farklı özelliğe sahip olan ve fetha harekesinin verdiği [a,e] sesinin kesra harekesinin verdiği [ɪ,i] sesine yakın bir telaffuzla okunduğu seslerin sayısını üç olarak belirledikten sonra bu sesleri şu şekilde sıralamaktadır: ا, ر ve müennesliğe işaret eden müenneslik ه 'si ; müenneslik ه 'si olarak adlandırılan bu ifade yazılı dilinde ة ile sembolize edilmektedir. ³⁷⁹

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ḳaysî, muşabe özelliği taşıyan seslerin sayısını altı olarak belirlemektedir. Ona göre; Araplardan bu sayıyı Arap alfabesinde bulunan yirmi dokuz harfe ekleyenleri de vardır. el-Ḳaysî, bu özelliği taşıyan seslerden yalnızca iki tanesinin ne olduğuna

³⁷⁸ el-Ḳaysî, **er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Ḳırâ'a**, s.65-66.

³⁷⁹ el-Ḳaysî, **a.g.e.** s.67-69.

dair bilgi verir: ne hafif ne sert, orta yumuşaklıktaki ء ile ز ve ص arasında bir sesle telaffuz edilen ص. Telaffuzları sırasında dilin, mahreç noktasında sürçer gibi titrediği sesleri tekrarlı tâbiri ile ifade eden el-Ḳaysî'ye göre; söz konusu özelliğe sahip ses, ر sesidir. Harekesiz olarak gelen م ve ن seslerini gunneli sesler olarak niteleyen el-Ḳaysî, bu iki sesin genizden telaffuz edilmesinin bir sonucu olarak bu özelliğin ortaya çıktığını ifade etmektedir. O, telaffuzları esnasında asıl mahreç noktalarından uzaklaşarak başka seslerin mahreç noktalarına veya sahip oldukları ses özelliklerinden başka bir ses özelliğine meyleden sesleri ل ve ر olarak belirleyerek bu özelliği meyillilik (الإنحراف)³⁸⁰ terimi ile adlandırır. Ona göre; meyilli sesler arasında zikredilen ل, aynı zamanda telaffuzları sırasında ses akışının sağlandığı gevşek seslerdendir. Ancak gevşeklik özelliğine sahip seslerden farklı olarak bu sesin telaffuzu sırasında ağzın ortasına konumlanan dil sebebi ile ses akışı tamamen engelsiz bir şekilde sağlanamaz. Bu yönüyle ل, gevşek bir ses olmasına rağmen sesletilme biçimi bakımından sert seslere meylettiğinden bir bakıma her iki özelliği de taşımaktadır.³⁸¹

Mekkî b. Ebî Ṭâlib el-Ḳaysî, ء 'nin telaffuzu esnasında sesin yükseldiğine dikkat çekmekte ve onun bu özelliğini sesli veya tınılı (جَرَسِيٌّ) adı ile nitelendirir. Başka bir ses özelliğine geçen el-Ḳaysî, bu özelliği uzatılma olarak belirlemektedir. Ona göre; ض sesi

³⁸⁰ Daha evvelden geçtiği üzere مُنْخَرَف ifadesi, yönelmek, meyletmek, sapmak, bozulmak, eğilmek gibi anlamlara gelmektedir. Bk. İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.IX, s.43. Sibeveyh başta olmak üzere klasik dönem dil âlimlerince مُنْخَرَف terimi ile ifade edilmek istenen özellik sesletimi esnasında dilin sağa sola hareketi sebebiyle hava akımının dil yanlarından sağlanması olduğu için bu ifade Türkçeye yanal kelimesi ile aktarılmıştır. Bk. Sibeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.435; ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.522; İbn Cinnî, **Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb**, c.I, s.77. Ancak Mekkî b. Ebî Ṭâlib el-Ḳaysî, klasik dönem dil âlimlerinden farklı olarak bu özelliği kendi mahreç noktalarından başka seslerin mahreç noktalarına veya sahip oldukları ses özelliğinden başka ses özelliklerine meyletmek şeklinde tanımlamıştır. Dolayısıyla bu durum, مُنْخَرَف teriminin yanal yerine meyilli şeklinde ifade edilmesini gerekli kılmıştır.

³⁸¹ el-Ḳaysî, **er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Ḳırâ'a**, s.70-71.

uzatılmış bir sestir (الْحَرْفُ الْمُسْتَطِيلُ). Bu şekilde adlandırılmasının sebebi ise telaffuzu sırasında mahreç noktasının ل sesinin mahrecine kadar uzamasıdır.³⁸²

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, telaffuzu esnasında yayılma özelliği taşıyan seslerin bu özelliğini yayılma (التَّقْسِي) adı ile nitelendirir. Ona göre; bu özelliğe sahip olan ses ش sesidir. Çünkü ش 'in telaffuzu sırasında ses yayılarak ظ sesinin mahrecine kadar ulaşmaktadır. Bu bilgilerin ardından dil önü sesleri ve sessizlik özelliğine sahip seslere dair bilgi veren el-Ğaysî, bu bağlamda ilk olarak bu iki özelliğe sahip olan harflerin³⁸³ kelime içerisindeki dizilişlerine dair bazı kuralların bulunduğuna dikkat çeker. Ona göre; üç harften daha fazla harf barındıran Arapça kelime yapılarında, zor telaffuz edilmeleri sebebi ile sessizlik özelliğine sahip olan harflerin yan yana gelmeleri uygun görülmez. Bu nedenle kelime içerisinde sessizlik özelliğine sahip harflerle birlikte kolay telaffuz edildiklerinden, dil önü özelliğine sahip olanları da bulunmalıdır. el-Ğaysî, dil önü sesleri olarak nitelediği seslerin فَرَّ مِنْ لَبْ terkinde geçen harflere karşılık geldiğini belirtmektedir. O, bu seslerin mahreç noktalarının genellikle dil önü³⁸⁴ olduğu bilgisini de eklemektedir. فَرَّ مِنْ لَبْ terkinde geçen seslerden mahreç noktaları dil önü olmayanları şu şekilde sıralamaktadır: م, ب ve ف. Dil önü sesleri olarak nitelediği sesler dışında kalanları ise sessizlik özelliğine sahip seslerdir.³⁸⁵

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, ع, ح, غ ve خ dışında kalan mahreç noktalarının boğaz olmadığı seslerin tamamını sertlik özelliği ile nitelendirmektedir. Burada onun sertlik özelliğinin Arapça karşılığı olarak Sîbeveyh, el-Muberrred, İbn Cinnî gibi klasik dönem dil

³⁸² el-Ğaysî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Ğırâ'a*, s.71-72.

³⁸³ Kelime içerisindeki işlevleri bakımından değerlendirildiğinden, seslerin yazılı simgeleri anlamında harf kelimesi kullanılmıştır.

³⁸⁴ ذَلُّقُ اللِّسَانِ ve طَرَفُ اللِّسَانِ ifadelerini, İbn Cinnî'de olduğu gibi dil önü anlamında birbirleri yerine kullanılmıştır.

Bk. İbn Cinnî, *Sırru Şimâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.78.

³⁸⁵ el-Ğaysî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Ğırâ'a*, s.73-75.

âlimlerinden farklı olarak şedi:d / شديد yerine eş-şutmu / الصُّنْمُ ifadesini kullanması dikkat çekmektedir. el-Ğaysî 'nin seslerin özelliklerine dair belirlediği bir diğer özellik ise telaffuzlarının öğürme sesini andırması sebebi ile mehtûf (المَهْتُوف) olarak adlandırılan seslerdir. ء, sert ve şiddetli bir ses olduğundan mehtûf özellikte bir ses olarak değerlendirilmektedir.³⁸⁶

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, telaffuzu esnasında mahreç noktasının genize döndüğü sesleri geri dönen ses (الْحَرْفُ الرَّاجِعُ) adı ile nitelendirmektedir. Ona göre; bu sesler م ve sâkin nûn olarak adlandırılan genizcil nûndur. Her iki sesin, genizden telaffuz edilmelerinden ötürü gunneli sesler olarak da adlandırıldığı bilgisini vermektedir. el-Ğaysî, و 'ı bitişik ses (الْحَرْفُ الْمُتَّصِلُ) olarak değerlendirmektedir. Bu sesin belirgin bir mahreci olmayıp boğaz boşluğundan çıkmaktadır. Bu nedenle و, lîn özelliği taşıdığında med özelliği taşıyan ı sesinin mahrecine bitişmektedir.³⁸⁷

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, seslerin özelliklerine dair değerlendirmelerde bulunduktan sonra bu seslerin mahreçlerine geçmektedir. Bu bağlamda o, Arap alfabesinde bulunan harflerin mahreç bölgelerini el-Ğalîl b. Aħmed'in tasnifine göre boğaz, küçük dil, ağız boşluğu, dil, damak, diş eti ve dudak olarak belirlemektedir. Onun, el-Ğalîl'in görüşleri doğrultusunda belirlediği ilk mahreç noktası boğaz olup bu mahreç noktasından çıkan sesler ع, ح, هـ, خ, غ ve ء 'dir. Bu seslere çıkış yerlerine nispet edilerek boğazsıl sesler adı verilmektedir. el-Ğaysî'nin boğaz adı verilen mahreç noktasını boğaz dibi, boğaz ortası ve boğazın ağza en yakın olan kısmı şeklinde alt bölgelere ayırmadığı ve boğazsıl sesler şeklinde genel bir adlandırma kullandığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bu sesleri, ح, هـ, خ, غ ve ء şeklinde rastgele sıraladığı görülmektedir. Ona göre; ikinci mahreç noktası olarak belirlediği küçük dil bölgesinden çıkan

³⁸⁶ el-Ğaysî, *er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Ğırâ'a*, s.75.

³⁸⁷ el-Ğaysî, *a.g.e.* s.76.

sesler küçük dilsil sesler olarak adlandırılmaktadırlar. Arapçanın bu türden sesleri arasında yalnızca ق zikredilmektedir.³⁸⁸

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, mahreç noktasının dil ucu olduğu sesleri dil ucu sesleri terimi ile nitelemektedir. Bu seslerin sayısını üç olarak belirledikten sonra onları şu şekilde sıralamaktadır: ص, س ve ز. Ona göre; ط, د ve ت seslerinin mahreç noktaları damak olup bu özelliklerinden ötürü damaksıl sesler olarak adlandırılmaktadırlar.³⁸⁹

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, ظ, ث ve ذ seslerinin mahreç noktalarını diş eti olarak belirleyerek bu seslere, sesletim yerlerine atıfta bulunarak diş etsil sesler adını verir. el-Ğaysî, mahreç noktalarının dil önü olduğu sesleri dil önü sesleri olarak adlandırmaktadır. Ona göre; bu sesler ر, ل ve ن 'dur. Mahreç noktalarının dudak olduğu sesleri ise dudak sesleri – kendi ifadesi ile dudaksıl sesler - kavramıyla adlandırarak Arapçanın dudak seslerini ف, ب ve م olarak belirlemektedir.³⁹⁰

Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, ا, و ve ي seslerinin mahreç noktalarını boğaz boşluğu olarak belirlemektedir. Bu sesler, boşluk sesleri şeklinde de adlandırılabilenlerdir. Belirgin bir mahreç noktaları bulunmamasına rağmen boğaz boşluğu olarak ifade edilen bölgeden hevâi sesler olarak adlandırılan sesler de çıkmaktadır.³⁹¹

³⁸⁸ el-Ğaysî, **er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Ğırâ'a**, s.77.

³⁸⁹ el-Ğaysî, **a.g.e.** s.77.

³⁹⁰ el-Ğaysî, **a.g.e.** s.78.

³⁹¹ el-Ğaysî, **a.g.e.** s.79.

1.1.5.2.Ebû ' Amr ed-Dânî

Ebû ' Amr ed-Dânî, Endülüslü bir kıraat âlimidir.³⁹² *el-Farḡu Beyne'd-Ḍâd ve'z-Zâ fi Kitâbi'l-Lâhi 'Azze ve Celle ve fi'l-Meşhûr mine'l-Kelâm* (الْفَرْقُ بَيْنَ الضَّادِ وَالظَّاءِ فِي كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ) (وفي المشهور من الكلام) adlı eserinde ض ve ظ seslerinin mahreç noktaları, oynaklanma biçimleri ve bazı telaffuz özelliklerine değinmekte dil âlimleri ve kıraatçilerin görüşleri doğrultusunda bu iki sese dair bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.³⁹³ Telaffuzlarının zor olması sebebi ile kıraatçiler tarafından Kur'ân-ı Kerîm'in tilâveti esnasında ض ve ظ seslerinin doğru şekilde okunması gerektiğini ifade eden ed-Dânî, bu iki sestem birini diğlerinden ayırt edemeyen kimsenin imamlığında namaz kılmanın caiz olmadığı görüşünü savunan fâkihlerin varlığına da dikkat çeker.³⁹⁴

Ebû ' Amr ed-Dânî, eserinin “Mahreç Noktaları Bakımından ض ve ظ Arasındaki Fark ve Her Birinin Durumu (ذِكْرُ الْفَرْقِ بَيْنَ الضَّادِ وَالظَّاءِ فِي الْمَخْرَجِ، وَحَالُ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا)” başlığını taşıyan bölümünde her iki sesin mahreç noktalarına daha modern bir tabirle sesletim bölgelerine dair bazı tespitlerde bulunmaktadır. Ona göre; ض sesinin mahreci dil kökünden başlayıp dil ucuna kadar devam eden dil kenarıdır. Bu bölge 'ın ilk mahreç bölgesi olup hemen sonra azı dişleri gelmektedir. Dilin sağ veya sol yanı kullanılarak telaffuz edilebilmesine rağmen genellikle dilin sol yanının kullanıldığı bilgisini vermektedir. ed-Dânî, mahreç noktasının dil kenarı olduğu sesleri ض ve ل olarak belirlemektedir. ض 'ın telaffuzuna dil kenarı dışında azı dişleri

³⁹² Kurtuba'da doğduğu tahmin edilmektedir. 14 yaşında ilim hayatına başlayan Ebû ' Amr ed-Dânî, Kurtuba, İstice, Beccâne ve Sarakusta gibi şehirlerde çok sayıda hocadan ders almıştır. Bk. Abdurrahman Çetin, “Dânî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansikloedisi**, İstanbul, 1993, c.VIII, s.459-461; Ebû ' Amr ed-Dânî, **Câmi' u'l-Beyân fi'l-Kırâ'âti's-Seb'i'l-Meşhûra** (thk. Muḡammed Kemâl 'Atîk), 1.Bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, s. 30 .

³⁹³ Ebû ' Amr ed-Dânî, **el-Farḡu Beyne'd-Ḍâd ve'z-Zâ fi Kitâbi'l-Lâhi 'Azze ve Celle ve fi'l-Meşhûr mine'l-Kelâm**, (thk. Ḥâtim Şâlih eḌ-Dâmin), Suriye, Dâru'l-Beşâir, ts., s.32-34.

³⁹⁴ ed-Dânî, **a.g.e**, s.30.

katılırken ل 'ın telaffuzuna dil kenarına ek olarak ön dişler eşlik etmektedir. Bu sebepten ötürü ض, uzatılmış ses olarak adlandırılmaktadır. ض 'ın mahreci ل sesinin mahrecine kadar uzaması sebebiyle okuyuş esnasında ل, ض sesine ulanır yani idgâm edilir. ed-Dânî, ل 'ın ض sesine idgâm edilmesi durumuna Fâtiha Sûresi'nde geçen *وَلَا الضَّالِّينَ* / *وَلَا الضَّالِّينَ* âyetini örnek olarak vermektedir.³⁹⁵

Ebû 'Amr ed-Dânî, ض sesinin telaffuzu esnasında dayandığı bölgenin şiddetini arttırdığı için ötümlülük özelliği taşıdığını ifade etmektedir. Ona göre; telaffuzu esnasında nefes akışı sağlandığı için ض aynı zamanda gevşeklik özelliğine sahip bir sestir.³⁹⁶

Ebû 'Amr ed-Dânî, ض sesinin telaffuzu sırasında dilin üst damağa yapıştığını bu sebeple de kapalılık özelliğine sahip bir ses olduğunu ifade etmektedir. Ona göre; ض, aynı zamanda yükselen bir sestir. Çünkü bu sesin telaffuzu esnasında dil kabarak üst damağa doğru yükselmektedir.³⁹⁷

Ebû 'Amr ed-Dânî, ظ sesinin mahrecini dil önü ve üst ön kesici dişlerin yanları olarak belirlemektedir. Ona göre; ظ sesi ötümlü, gevşek ve yükselen bir sestir. O, mahreç noktaları ve özellikleri bakımından ض ve ظ sesleri arasında belirgin farklılıklar olduğuna dikkat çekmektedir. Nitekim ض sesi uzatılmış ses olarak adlandırılırken, ظ sesi için böyle bir durum söz konusu değildir. Görüşleri kendisinininki ile çelişen bazı kıraat âlimlerinden aktardığı bilgiye göre ise ض ve ظ arasındaki fark, ظ sesinin ötümlü ve açık bir ses olmasından kaynaklanmaktadır. ض ise, ظ 'nın tam aksine hem ötümlü hem de kapalı bir sestir.³⁹⁸

³⁹⁵ ed-Dânî, *el-Farḡu Beyne'd-Ḍâd ve'z-Zâ*, s.32.

³⁹⁶ ed-Dânî, *a.g.e.*, s.32.

³⁹⁷ ed-Dânî, *a.g.e.*, s.33.

³⁹⁸ ed-Dânî, *a.g.e.*, s.33.

1.1.5.3.Şihâbuddîn el-Ğaşallânî

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî³⁹⁹, on dört kıraat ve rivayetleri hakkında telif ettiği *Leţâifu'l-İşârât li Funûni'l-Ğırâ'ât* (لَطَائِفُ الْإِشَارَاتِ لِفُنُونِ الْقِرَاءَاتِ) adlı eserinin II. cildinde “Arapça İlmi (عِلْمُ الْعَرَبِيَّةِ)” başlığı altında Arap alfabesinde bulunan harflerin sayısına, seslerin çıkış noktalarına ve bu seslerin özelliklerine dair bazı bilgiler vermektedir. O, “Arapça İlmi (عِلْمُ الْعَرَبِيَّةِ)” başlığı altında Arapça olarak indirilmiş olan Kur’ân-ı Kerîm’in hatasız okunabilmesi için i’râb kaidelerinin bilinmesinin yanı sıra Arapçanın seslerinin sayısına, çıkış noktalarına ve özelliklerine dair birtakım bilgilerin de bilinmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.⁴⁰⁰

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, mahreci harflerin husule geldiği yeri veya bölgeyi ifade etmek için kullanılan bir kelime olarak nitelendirmektedir. Harfler ise bu mahreç noktaları⁴⁰¹ sayesinde ortaya çıkmaktadır. Harf, heceyi oluşturan sestir. Ses ise hapsolmuş havanın akciğerlerden dışarıya doğru itilmesi sonucunda oluşmaktadır. Ona göre; akciğerlerden gelen

³⁹⁹ Kelâm ve kıraat âlimi olan Şihâbuddîn Ğaşallânî, Tunus'un Kastilya adlı şehrinde doğmuştur bu nedenle kendisine Kastilyalı anlamına gelen Kastallânî nisbesi verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkadir Şenel, “KASTALLÂNÎ, Ahmed b. Muhammed”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, c.XXIV, s.583-584; Ahmet Kütükoğlu, **Kastallânî'nin Letâifu'l-İşârât li Fünûni'l-Ğırâât Adlı Eserinin Kıraât İlmi Açısından İncelenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Şanlıurfa, 2017, s.39-52.

⁴⁰⁰ Ebu'l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Ğaşallânî, **Leţâifu'l-İşârât li Funûni'l-Ğırâ'ât**, (thk. Merkezu'd-Dirâsâti'l-Ğur'âniyye), Suudi Arabistan, Vizâretu's-Şu'ûni'l-İslamiyye ve'd-Da‘ve ve'l-İrşâdi's-Su‘ûdiyye, ts., c.II,s.381.

⁴⁰¹ Şihâbuddîn Ğaşallânî, sesletim bölgesini adlandırmak için klasik dönem dil âlimlerince kullanılan ve sesin çıkış noktası anlamına gelen mahrec / مَخْرَجٌ ifadesini ve bunun yanı sıra yine klasik dönem dil âlimlerinin özellikle de el-Ğalil b. Ahmed'in kullandığı hayyız / حَيَّزٌ ifadesini tercih etmiştir.

hava, dalgalanarak durgun hava ile çarpışır. Bu çarpışma sonucunda ise ses ortaya çıkmaktadır.⁴⁰²

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, Arapçanın alfabe harflerinin sayısını yirmi dokuz olarak belirlemektedir. Bu sayı üzerine el-Mubberred dışındaki Basra Dil Ekolü'ne mensup dil âlimlerince ittifak edildiği bilgisini de vermektedir. Nitekim el-Mubberred, Arap alfabesinin yirmi sekiz harften oluştuğu görüşünü savunmaktadır.⁴⁰³

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, yirmi dokuz olarak belirlediği alfabe harflerinin üç tanesinin ا, و ve ي gibi med özelliği taşıyan harfler olduğunu belirttikten sonra geriye kalanlarını şu şekilde sıralamaktadır: ء, هـ, ع, ح, غ, خ, ك, ق, ج, ش, ض, ل, ر, ن, د, ط, ذ, ظ, ت, د, ب, ث, ص, س, ز, ف, ب ve م.⁴⁰⁴

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, yukarıda zikrettiği aslî alfabe harflerine ek olarak özellikle fasih Arapçada ve Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan bazı fer'î seslerin de bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu seslerden hoş görülen harfler olarak adlandırılanları bulunmaktadır: kolay bir telaffuza sahip ء (الْهَمْزَةُ الْمُسْتَهْلَةُ), hafif nûn, [i] sesine yakın bir telaffuzla okunan ا, ز sesine benzeyen ص, kalın telaffuz edilen ا, ش ve ج arasında bir sesle telaffuz edilen ش gibi. Hoş görülmeyen harfler olarak adlandırılan sesler de vardır ki bunlar: ج gibi okunan ك, ك gibi okunan ج, ش gibi okunan ج, ف gibi okunan ب 'dir.⁴⁰⁵

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, Arapçanın seslerinin mahreç noktalarından ilkini göğüs boşluğu olarak belirlemektedir. Ona göre; bu bölgeden ا, و ve ي sesleri çıkmaktadır. Bu sesler aynı zamanda med ve lîn özelliği taşıyan seslerden olup hevâî olarak da adlandırılırlar. Hevâî

⁴⁰² el-Ğaşallânî, *Leğâifu'l-İşârât*, c.II, s.382

⁴⁰³ Mubberred, *el-Mukteğab*, c.I, s.223; el-Ğaşallânî, *a.g.e*, c.II, s.384.

⁴⁰⁴ el-Ğaşallânî, *a.g.e*, c.II, s.384

⁴⁰⁵ el-Ğaşallânî, *a.g.e*, c.II, s.385-387.

olarak adlandırılmalarının sebebi ise bu seslerin belirgin bir mahreçlerinin bulunmayışından kaynaklanmaktadır.⁴⁰⁶ el-Ğaşallâni'nin klasik dönem nahivcilerinin tespitlerine göre belirlediği diğer mahreç bölgesi boğazdır. Boğaz, tek bir mahreç bölgesini temsil etmeyip kendi içerisinde üç farklı bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgelerin tamamından toplamda altı ses çıkmaktadır. Söz konusu bölgelerden ilki boğaz dibi olup bu bölgeden ء ve ه sesleri çıkmaktadır. İkincisi boğaz ortası olup bu bölgeden sırasıyla ع ve sonra da ح sesleri çıkmaktadır. Boğazda bulunan son mahreç bölgesi ise boğazın ağza en yakın olan kısmıdır. Buradan da غ ve خ⁴⁰⁷ sesleri çıkmaktadır.⁴⁰⁸ Göğüs boşluğu ve boğazdan sonra gelen bir diğer mahreç noktası ise dildir. Dil, seslerin telaffuzunda tek başına işlevsel olmayıp diğer mahreç noktalarına ihtiyaç duymakta bu nedenle kendisi dışındaki diğer mahreç noktaları ile birleşerek on farklı mahreç bölgesini oluşturmaktadır. Dil kendi içerisinde dört temel bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. dil kökü

2.dil ortası

3.dil kenarı

4.dil önü

⁴⁰⁶ el-Ğaşallâni, **Leğâifu'l-İşârât**, c.II, s.392-393.

⁴⁰⁷ Şihâbuddîn Ğaşallâni, غ , ج , خ , ش gibi noktası bulunan sesleri noktalı anlamına gelen el-mu'cem / الْمُعْجَم kelimesi ile birlikte; eş-şi:nu'l-mu'ceme / الشَّيْنُ الْمُعْجَمَةُ şeklinde noktalı olduklarına vurgu yaparak alfabe harflerinden noktasız olanlarını ise noktasız anlamına gelen el-muhmil / الْمُهْمَلُ ifadesi ile birlikte el-ğa:'u'l-muhmele / الحَاءُ الْمُهْمَلَةُ şeklinde noktasız olduklarını vurgulayarak ifade etmiştir. Bk. el-Ğaşallâni, **a.g.e**, c.II, s.394-400.

⁴⁰⁸ el-Ğaşallâni, **a.g.e**, c.II, s.393-395.

Boğazın ağza yakın olan kısmından hemen sonra gelen dil kökünün üst paralelinde damak bulunur; bu iki mahreç bölgesinden yani dil kökü ve üst damağın bulunduğu yerden ق sesi çıkmaktadır. Aynı mahreç bölgelerinden fakat ق sesinin mahreç noktasının biraz daha ilerisinden ك sesi çıkmaktadır.⁴⁰⁹ Dil ortası ve üst paralelinde bulunan damak ortası arasından ج, ش ve med özelliği taşımayan harekeli ي sesleri çıkmaktadır. Dilin mahreç bölgelerinden dördüncüsü ise dil kenarı olup sesletim esnasında bu bölgeye sol tarafta bulunan azı dişleri eşlik etmektedir. Dil kenarına azı dişlerinin eşlik etmesi ile ض sesi husule gelmektedir. Bu ses istenirse sağ tarafta bulunan azı dişleri kullanılarak da telaffuz edilebilir. Ancak bu türden bir telaffuz sol azı dişlerinin kullanıldığı telaffuza nispeten daha zordur. Ayrıca sağ azı dişlerini kullanarak ض sesini telaffuz edenlerin sayısı sola nispeten daha azdır.⁴¹⁰ Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, 'Umer b. el-Hattâb 'ın (h.585 - 23/644) bu sesi azı dişlerinin her iki tarafıyla da telaffuz ettiğinin rivayet edildiğini de ض 'ın telaffuzuna dair verdiği bilgiler arasına eklemektedir.⁴¹¹

Beşinci mahreç bölgesi, dil kenarının başlangıç noktasından dilin en uç kısmına kadar ki yer olup bu mahreç bölgesi ile birlikte üst paralelinde bulunan üst damak arasından ل sesi çıkmaktadır. Bu iki mahreç bölgesine ek olarak küçük azı dişlerinin biraz yukarısı, köpek dişi, ön orta kesici diş ile köpek dişleri arasında kalan diş ve ön dişler de ل sesinin telaffuzunda aktif rol oynayan mahreç noktaları arasında zikredilmektedir.⁴¹²

⁴⁰⁹ el-Ğaşallânî, **Leğâifu'l-İşârât**, c.II, s.395.

⁴¹⁰ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.396.

⁴¹¹ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.397.

⁴¹² el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.398.

Altıncı mahreç bölgesi, dil ucu ve üst ön kesici dişlerin biraz yukarısidir. Bu iki mahreç noktası arasından harekeli nûn ve sakın nûn adı verilen iki ayrı ن sesi çıkmaktadır. ل sesinin mahreç noktasının altında bulunan ن 'un telaffuzuna geniz de eşlik etmektedir.⁴¹³

Yedinci mahreç bölgesi, dil ucu (رَأْسُ اللِّسَانِ) ve üst ön kesici dişlerin biraz yukarısı olup bu iki bölge arasından ر sesi çıkmaktadır. Bu mahreç noktası ن sesinin mahreç noktası ile benzerlik gösterir ancak ر 'nın telaffuzuna ن sesinden farklı olarak dil sırtı da eşlik eder.⁴¹⁴

Sekizinci mahreç bölgesini ise dil önü ve damağa doğru yükselen üst ön kesici dişlerin dipleri temsil etmektedir. Bu bölgelerden ط, د ve damaksıl ت sesleri çıkmaktadır.⁴¹⁵

Dokuzuncu mahreç bölgesi, dil önü ve alt ön kesici dişlerin biraz yukarısidir. Bu bölgeden ص, س ve ز sesleri çıkmaktadır.⁴¹⁶

Onuncu mahreç bölgesi, dil önü ve üst ön kesici dişlerin yanlarıdır. Bu bölgeden sırasıyla ظ, ث ve ذ sesleri çıkmaktadır.⁴¹⁷

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, göğüs boşluğu, boğaz ve dil olarak belirlediği mahreç noktalarına dudakları da eklemektedir. Ona göre; bu bölgeden dört ses çıkmaktadır. Bu seslerden ilki ف olup söz konusu sesin mahreç noktaları alt dudakın iç kısmı ve üst kesici dişlerin yanlarıdır. Alt ve üst dudak arasından çıkan çift dudak sesleri ise med özelliği

⁴¹³ el-Ğaşallânî, **Leğâifu'l-İşârât**, c.II, s.399.

⁴¹⁴ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.399.

⁴¹⁵ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.400.

⁴¹⁶ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.400.

⁴¹⁷ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.400.

taşımayan و ile ب ve م 'dir. Bu seslerden ب ve م 'in telaffuzu sırasında dudaklarda tam kapanma meydana gelmektedir. و sesinin telaffuzunda ise dudaklar arasında bir açıklık bulunmaktadır.⁴¹⁸

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, göğüs boşluğu, boğaz, dil ve dudaklar olarak belirlediği mahreç noktalarına genizi de ekleyerek harflerin mahreçleri bahsini sonlandırmaktadır. Geniz mahrecinden -tenvinli olarak okunduğu zaman- genizcil nûn adı verilen ُ sesi çıkmaktadır.⁴¹⁹

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî'nin, Sîbeveyh, el-Halîl b. Aħmed ve el-Muberred gibi klasik dönem dil âlimlerinin ve sözlükçülerinin tespitlerinden faydalanarak Arapçanın seslerinin mahreç noktalarına dair bazı değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Öyle ki onun söz konusu değerlendirmeleri klasik usulde yapılan değerlendirmelerin devamı ve tekrarı niteliğindedir.

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, Arap dilindeki seslerin sayısını belirledikten ve seslerin çıkış noktalarına dair bilgiler verdikten sonra bu seslerin özelliklerine değinmektedir. Bu özelliklerden ilki boğazsıl olarak nitelendirilenleridir. İkincisi ise ötümlü ve ötümsüz terimleri ile nitelendirilenlerdir. Ona göre; bu özellikler mahreç noktaları ortak olan seslerin birbirinden ayırt edilmesi işine yaramaktadır. Mahreçler, seslerin niceliğine açıklık getirirken özellikler bir diğer deyişler seslerin sahip olduğu sıfatlar onların niceliğine dair bilgiler vermektedir.⁴²⁰ el-Ğaşallânî, bu ön bilgilerin ardından Arapça seslerin özelliklerinden zıttı bulunanlarını ötümlülük – ötümsüzlük, sertlik – gevşeklik, kapalılık - açıklık, alçalma - yükselme, dil önü– sessiz şeklinde sıralamaktadır.⁴²¹

⁴¹⁸ el-Ğaşallânî, **Leğâifu'l-İşârât**, c.II, s.401.

⁴¹⁹ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.402.

⁴²⁰ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.405.

⁴²¹ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.406.

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, سكت فحَّته شخص, س, ك, ت, ف, ح, ه, ث, ش, خ ve ص seslerinin ötümsüz sesler olduğunu ifade ederek bu seslerin sayısını on olarak belirlemektedir. Ona göre; س, ك, ت, ف, ح, ه, ث, ش, خ ve ص seslerinin telaffuzları sırasında nefes akışı sağlandığı ve mahreç noktalarına çok az bir baskı uygulandığı için bu sesler ötümsüz olarak adlandırılmaktadır.⁴²² el- Ğaşallânî, ötümsüz olarak nitelediği bu on ses dışında kalan on dokuz sesin tamamının ötümlülük özelliği taşıdığını ifade etmektedir. Ötümlülük özelliği taşıyan seslerin telaffuzu esnasında mahreç noktalarına uygulanan baskının şiddetinden ötürü nefes akışı sağlanamamaktadır.⁴²³

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, أجد قط بكت, ء, ج, د, ق, ط, ب, ك ve ت seslerinin sert sesler olduğunu ifade ederek bu seslerin sayısını sekiz olarak belirlemektedir. O, telaffuzu esnasında sesin mahreç noktasında sıkışıp kalma durumunu sertlik özelliği ile nitelendirmektedir. el-Ğaşallânî, aynı anda hem sertlik hem de gevşeklik özelliği taşıyan seslerin bulunduğu bilgisini vererek söz konusu sesleri orta sesler (مُطَوِّسَاتٌ) olarak adlandırmaktadır. Ona göre; bu seslerin sayısı beş olup لن عمر terkibinde geçen ل, ن, ع, م ve ر seslerine karşılık gelmektedir.⁴²⁴ el-Ğaşallânî, telaffuzları esnasında mahreç noktalarına çok az bir baskı uygulandığı için ses akışının sağlandığı sesleri gevşeklik özelliğine sahip sesler olarak adlandırmaktadır. O, gevşek seslerin el-ħac / الْحَجْ ve eṭ-ṭaş / الطَّشْ kelimelerinin telaffuz edilmesiyle anlaşılabilceğini ifade etmektedir. الْحَجْ kelimesinde bulunan ج sesinin telaffuzu esnasında uzatılmadığı ve sesin mahreç noktasında sıkışıp kaldığı bilgisini veren el-Ğaşallânî, الطَّشْ kelimesinde bulunan ve gevşeklik özelliğine sahip olan س sesinin telaffuzu esnasında sesin

⁴²² el-Ğaşallânî, *Leṭâifu'l-İşârât*, c.II, s.406.

⁴²³ el-Ğaşallânî, *a.g.e.*, c.II, s.407.

⁴²⁴ el-Ğaşallânî, *a.g.e.*, c.II, s.407-408.

akıcılığına ve istenildiği takdirde uzatılabilirliğine dikkat çekmektedir. O, gevşeklik özelliğine sahip seslerin ne olduklarına dair herhangi bir bilgi vermemektedir.⁴²⁵

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, telaffuzları esnasında dilin kabarak, üst damağa doğru yükseldiği seslerin bu özelliklerini yükselme olarak nitelendirmektedir. O, yükselme özelliği taşıyan seslerin seslerin sayısını yedi olarak belirledikten sonra bu seslerin **قَطْ خَصَّ ضَعُطٍ** teribinde bulunan seslere karşılık geldiğini ifade etmektedir. Yükselme özelliği taşıyan sesler arasında en güçlü olanının ط olduğunu da sözlerine eklemektedir. el-Ğaşallânî, yükselme özelliği taşıyan sesler dışında kalan seslerin alçalma özelliği taşıdığını ifade etmektedir. Bu özelliği taşıyan seslerin telaffuzu esnasında dil damağa doğru kabarak yükselmez aksine alçalır. Kapalı seslere gelince bu seslerin sayısını dört olarak belirledikten sonra onları şu şekilde sıralamaktadır: ص, ض, ط ve ظ. Ona göre; bu seslerin telaffuzu esnasında dil ve damak, sesin mahreci üzerinde birbirlerine bitişmektedir. el-Ğaşallânî, telaffuzları esnasında dil ve damak arasında açıklık bulunan seslerin bu özelliğini açıklık özelliği ile nitelendirmektedir. Ancak söz konusu seslerin hangileri olduklarına dair herhangi bir bilgi vermemektedir.⁴²⁶

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, telaffuzu esnasında dayandığı noktanın dil önü olduğu sesleri dil önü sesleri olarak nitelendirmektedir. Bu özelliğe sahip sesler **فَرٌّ مِنْ لَب** teribinde geçen seslere karşılık gelmektedir. Bu sesler dışında kalanlarını ise sessiz veya sesini kaybetmiş anlamlarına gelen el-muşmate / **الْمُصْمَتَّة** terimi ile nitelendirmektedir. Bu seslerin dayanak noktası, dil önü seslerinde olduğu gibi dil önü değildir. Dil önü ve sessizlik özelliğine sahip seslerin kelime içerisinde yan yana gelme kurallarına da değinen el-Ğaşallânî, Arapçada dört veya beş harf üzerine kurulu kelime yapılarında, bütün harflerin sessizlik özelliğine sahip olmaları ve yan yana kullanılmalarının uygun olmadığını ifade etmektedir. Ona göre; bu harfler

⁴²⁵ el-Ğaşallânî, **Leğâifu'l-İşârât**, c.II, s.408.

⁴²⁶ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.408-409.

içerisinde dil önü seslerinden bulunmalıdır. Çünkü dil önü sesleri dilde hafiftirler yani kolay telaffuz edilirler. Ancak sessizlik özelliğine sahip sesler ise telaffuz bakımından zordur bir diğer deyişle dile ağır gelirler.⁴²⁷

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, karşıtı veya zıddı bulunmayan özelliklerden ilkinin ıslıklı sesler olarak belirlemektedir. Ona göre; bu sesler س, ص ve ز'dır. el-Ğaşallânî, telaffuzları esnasında kendilerine fazladan bir sesin eşlik ettiği sesler olarak nitelendirdiği ıslıklı seslerin el-ğuru:fu'l-'esliyye / الحُرُوفُ الْأَسْلِيَّةُ Arapça ifadesine karşılık geldiği bilgisini de eklemektedir. Diğer bir özellik ise kalkaledir. Bu özelliği taşıyan seslere kalkale sesleri adı verilmektedir. el-Ğaşallânî, kalkale özelliği taşıyan seslerin قطب جد terkinde bulunan ق, ط, ب, ج ve د seslerine karşılık geldiğini ifade etmektedir. Ona göre; bu sesler sâkin halde geldiklerinde veya bu sesler üzerinde durulduğunda vurgulu okunmaktadırlar.⁴²⁸

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, med ve lîn özelliği taşıyan seslerin uzatılabildiklerine dikkat çekmektedir. Ona göre; bu iki özelliği taşıyan sesler, aynı zamanda hevâi ve cevfidir. el-Ğaşallânî, sâkin olarak veya kendilerinden önce fetha hareketinin geldiği و ve ي seslerinin lîn özelliği taşıdıkları bilgisini vermektedir. O, med özelliği taşıyan sesleri ise ا, و ve ي şeklinde sıralamaktadır.⁴²⁹

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, gizli sesler adını verdiği seslerin kendilerinden önce gelen sese katılarak okundularında kaybolduklarını ifade etmektedir. Bu sesler sırasıyla med özelliği taşıyan ا, و, ي ve ه'dir. Onun illetli sesler olarak adlandırdığı sesler ise med özelliği taşıyan üç ses; ا, و ve ي ile ء'dir.⁴³⁰

⁴²⁷ el-Ğaşallânî, *Leğâifu'l-İşârât*, c.II, s.409-410.

⁴²⁸ el-Ğaşallânî, *a.g.e.*, c.II, s.410.

⁴²⁹ el-Ğaşallânî, *a.g.e.*, c.II, s.411.

⁴³⁰ el-Ğaşallânî, *a.g.e.*, c.II, s.412.

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, kapalılık özelliği taşıyan seslerin ve bu seslere ek olarak ر sesinin, kalın sesler (حُرُوفُ التَّفْخِيمِ) adını verdiği seslerden olduğu bilgisini vermektedir. O, bu bilgiye ek olarak ل ve ر seslerinin yanal özelliğe sahip seslerden olduğunu da ifade etmektedir.

431

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, م ve -tenvinli olarak okunduğu zaman- genizcil nûn adı verilen ن sesini, gunneli sesler olarak nitelendirmektedir.⁴³² el-Ğaşallânî, telaffuzu esnasında dil kenarının, sesin mahreç bölgesinde kalmaya devam ederek sürçer gibi titrediği sesleri tekrarlı sesler olarak adlandırmaktadır. Ona göre; Arapçada söz konusu özelliğe sahip tek bir ses bulunmaktadır o da ر'dır.⁴³³

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, telaffuzu esnasında yayılma özelliği taşıyan seslerin bu özelliğini yayılma adı ile nitelendirmektedir. Ona göre; bu özelliğe sahip olan tek ses ش sesidir. Çünkü ش'in telaffuzu esnasında ses yayılarak ظ sesinin mahrecine kadar ulaşmaktadır. el-Ğaşallânî, bazı kıraat âlimlerince ف, ث, ض, ر, ص, م ve ي seslerinin yayılma özelliğine sahip sesler arasında zikredildiğini de ifade etmektedir. Telaffuzu esnasında sesin hava ile birlikte genişlemesi durumunu hevâî özelliği ile açıklayan el-Ğaşallânî, ا, و ve ي seslerini hevâî sesler olarak nitelendirmektedir. Ona göre; sesin hava ile birlikte genişleme hâli ا'de و ve ي seslerine nispeten çok daha fazladır.⁴³⁴

Şihâbuddîn el-Ğaşallânî, ض sesini uzatılmış ses olarak adlandırmaktadır. Çünkü bu sesin mahreci telaffuzu esnasında ل sesinin mahrecine kadar uzamaktadır.⁴³⁵

⁴³¹ el-Ğaşallânî, **Leğâifu'l-İşârât**, c.II, s.413.

⁴³² el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.413.

⁴³³ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.413-414.

⁴³⁴ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.414-415.

⁴³⁵ el-Ğaşallânî, **a.g.e.**, c.II, s.415.

Modern fonetik kitaplarında Araplarda fonetik biliminin ortaya çıkışı ve gelişimine dair bilgiler verilirken kıraat âlimlerine de yer verilmektedir. Ancak Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî, Ebû ‘Amr ed-Dânî ve Şihâbuddîn el-Ğaşallânî gibi kıraat âlimlerinin yukarıda özetlenen görüşlerinden hareketle kıraat âlimleri fonetiğe katkı sağlamıştır söylemi yerine fonetik biliminin Arapçanın dil seslerine dair ortaya koyduğu tespitler, kıraat âlimlerinin Kur’ân-ı Kerîm kıraatine ve bu hususta yararlandıkları tecvit ilmine katkı sağlamıştır söylemi daha doğru bir söylem olarak görülmektedir. Zira Mekkî b. Ebî Tâlib el-Ğaysî’nin temsil ettiği ve onun yöntemlerini kullanarak dil seslerini inceleyen Ebû ‘Amr ed-Dânî ve Şihâbuddîn el-Ğaşallânî gibi kıraat âlimleri, fonetik alanına yenilik getirmekten ziyade başta klasik dönem sözlükçülerinden el-Ğalîl b. Aħmed olmak üzere Sîbeveyh, el-Muberrred gibi yine klasik dönem dil âlimleri arasında yer alan isimlerin Arapçanın seslerine dair ortaya koydukları görüşlerini tekrarlamışlardır. Hatta bu dil âlimlerinin modern dönem fonetiğine yakın bir biçimde açıkladıkları bazı özellikleri kendilerine has bir üslup ve bakış açısıyla klasik dönem dil âlimlerinden farklı bir biçimde yeniden yorumlamışlardır. Örneğin, klasik dönem dil âlimleri tarafından telaffuzları sırasında ses akışının dil yanlarından sağlandığı sesler, bu özelliklerinden ötürü Türkçeye yanal şekilde tercüme edilebilen munħarif / مُنْحَرِفْ ifadesi ile adlandırılırken aynı ifade kıraat âlimleri tarafından bir sesin asıl mahreç noktalarından uzaklaşarak başka bir sesin mahreç noktasına meylettiği sesleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bu yönüyle söz konusu ifadeyi dil âlimlerinden farklı şekilde ve kendilerine has bir terminoloji oluşturarak ele almışlardır. Bununla birlikte nahve ait konuları ile ilişkilendirerek ibdâl sesleri ve i‘lâl sesleri şeklinde yeni özellikler ortaya koymuşlardır. Ancak bu iki özelliğin seslerin meydana geliş biçimleri ile ilgisi bulunmadığından ötümlülük-ötümsüzlük, sert-gevşek gibi özellikler arasında yer alması mümkün değildir.

II. BÖLÜM

2.1.ARAPLARDA MODERN DÖNEM FONETİK ÇALIŞMALARI

Dil biliminin temel araştırma alanlarından bir olarak değil bağımsız bir bilim dalı olarak fonetiğin temelleri tarihte ilk kez 1928 yılında atılmıştır. 1928 yılında Lahey'de düzenlenen kurultayda, Prag Dil Okulu'na mensup R. Jakobson, N.Trubetskoy ve S.Kartsevski adlı dil bilimciler, en küçük ses parçası anlamına gelen fonem olgusunu anlam ayırıcı birim olarak niteleyerek kelimedenden bağımsız bir biçimde tek başına var oluşuna bunun yanı sıra bir gramer birliği içerisindeki muhtemel işlevine ve etkisine dikkat çekmişlerdir. Fonem teorisi adı altında öne sürdükleri görüşler, bu teorinin şekillendirdiği ve ses birimleri fiziksel ölçütlere göre inceleyen fonetik ile bu ses birimlerin bildirişimdeki işlevlerini inceleyen fonoloji adlı iki ayrı bilim dalının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴³⁶ Bu bilim dallarının şekillenmesi ile birlikte dünya dilleri de fonetik ve fonoloji bilim dallarının konusu olarak incelenmeye başlanılmıştır. Araplarda ise modern dönem fonetik çalışmaları Batı'daki bu çalışmaların tarihsel bir uzantısı olarak ilk kez İbrâhîm Enîs'e (1906 - 1977) ait *el-Eşvâtu'l-Luğavi* adlı kitap ile başlatılmaktadır. 1947 tarihli bu kitapta o güne kadar nahiv konularının içerisinde idğâm, ibdâl ve i'lâl gibi ses değişikliklerini temel alan ses olaylarıyla birlikte klasik yöntemler kullanılarak incelenen Arapçanın sesleri, fonetik biliminin sunduğu modern ve bilimsel yöntemlerle ele alınmıştır. Arapçanın dil seslerinin bu şekilde incelenmesinde, Enîs'in 1939-1941 yılları arasında lisans ve doktora eğitimini Londra'da tamamlamış olmasının etkili olduğu düşünülebilir.⁴³⁷

Klasik dönemde Arapçanın sesleri ünlü ve ünsüz şeklinde gruplandırılmaksızın doğrudan Arap alfabesinde bulunan harflerin sayısı belirtilerek sıralanmaktadır. Arapçanın asıl

⁴³⁶ Kıran, **Dilbilim Akımları**, s.156; Rifat, **XX. Yüzyılda Dilbilim**, c.I, s.31; Başkan, **Lengüistik Metodu**, s.90-91, 93.

⁴³⁷ Muhammed Hıyır Ramadân Yûsuf, **Tetimmetu'l-A'lâm**, 2.Bs., Beyrut, Dâru İbn Hâzım, 2002, c.I, s.11.

seslerinin yazı birim karşılıkları olarak görülen bu alfabe harflerine, Arapçanın konuşulduğu bölgelerdeki lehçe ve ağız farklılıkları nedeniyle farklı ses değerlerine sahip hoş görülen ve hoş görülmeyen harfler olarak adlandırılanları da eklenmektedir. Modern dönem fonetik çalışmaları ekseninde İbrâhîm Enîs, ilk olarak Arapçanın seslerini ünlü ve ünsüz şeklinde gruplandırarak ve bu iki türden ses grubunun oluşum süreçlerine değinerek klasik dönem dil âlimlerinin izlediği yöntemden farklı bir yöntem izlemiştir.⁴³⁸ Enîs, klasik dönemde harflerin mahreçleri olarak adlandırılan sesletim bölgelerini anatomik özelliklerine dair bilgilere de yer vererek klasikçilerin aksine boğazdan başlayarak değil dudaktan başlayıp boğaza doğru giderek daha ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Kullandığı bilimsel yöntem ve ölçüt aldığı bilimsel çalışmalar neticesinde klasik dönemde harflerin mahreçleri arasında sayılmayan akciğer ve soluk borusunun sesletime etki eden iki önemli konuşma organı olduğunu ortaya koymuştur. Enîs, akciğerlerin nefes alıp verme işine yaradığını sesletimin de özellikle soluk verme sırasında gerçekleştiğini belirterek akciğerlere sesletimdeki işlevleri bakımından büyük bir önem atfetmiş klasik dönemde yalnızca nefes alma işine yaradığı düşünülen soluk borusunu da, ses frekansına etki eden bir konuşma organı olarak belirlemiştir.⁴³⁹

Klasik dönemde harflerin sıfatları şeklinde adlandırılan özellikler, İbrâhîm Enîs tarafından ses oluşum sürecinde ses tellerinin titreşip titreşmemesine ve kapanma veya daralma bakımından ses yolunun durumuna göre yeniden belirlenmiştir. Bu özellikler belirlenirken klasik dönem dil âlimlerinin tespit ettiği özellikler ve bu özelliklere getirdikleri açıklamalar göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre klasik dönemde dayanak noktası olarak belirtilen bölge, ses telleri olarak belirlenmiş klasik dönemde kaynağı belirlenmeyen ve nefes ifadesi ile açıklanan hava, akciğerlerden itilen hava akımı şeklinde sesletim sürecine dâhil edilmiştir.

⁴³⁸ İbrâhîm Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğavî*, 5.Bs., Mısır, Mektebetu'l-Encilû el-Maşriyye, 1975, s.26-28.

⁴³⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.432-434; Enîs, *a.g.e*, s.17.

Buna göre ses tellerinin titreşmesiyle oluşan sesler ötümlü, ses tellerinde titreşim olmaksızın üretilenleri ise ötümsüz olarak adlandırılmış hava akımının ses yolunda karşılaştığı engelin türüne göre ise sesler, patlamalı, sürtünmeli, çarpmalı, yanal ve genizecil şeklinde gruplandırılmıştır.⁴⁴⁰ Bu bilgilere ek olarak Enîs'in klasik dönemde özellikle el-Fârâbî ve İbn Sîna'da karşımıza çıkan fiziksel sese dair değerlendirilmelerde bulunduğu görülmektedir. Fiziksel ses ile insan sesi olarak nitelediği dil sesi arasında titreşimler sonucunda oluşmaları bakımından benzerlik kuran Enîs'e göre; dil sesleri fiziksel seslerde olduğu gibi titreşimler sonucunda meydana gelmektedirler ancak titreşim kaynağı fiziksel seslerde madde iken dil seslerinde gırtlaktır.⁴⁴¹

Doğum tarihleri esas alındığında İbrâhîm Enîs'ten sonra Kemâl Bîşr (1921 - 2015) gelmektedir. Bîşr, *İlmu'l-Eşvât* adlı kitabında Arapçanın seslerini, Enîs gibi ünlü ve ünsüz olarak iki gruba ayırarak her bir grubu kendi içerisinde niteliksel birtakım ölçütlere göre sınıflamıştır. Bîşr, Enîs'in yumuşak sesler olarak isimlendirdiği Arapçanın ünlülerini uzun ve kısa olmak üzere iki gruba ayırarak ve bu ses gruplarını moderne yakın bir ifade ile kısa hareketler ve uzun hareketler şeklinde adlandırarak modern fonetik çalışmalarına katkı sağlamış bu yönüyle Enîs'ten farklı bir yol izlemiştir.⁴⁴² Bununla birlikte Standart Arapçanın kısa ünlülerini kendi deyimiyle kısa hareketlerini alofonları ile birlikte Uluslararası Fonetik Alfabe'yi ölçüt olarak dilin durumuna göre ön ve arka, ağız açıklığına göre dar ve geniş olmak üzere iki ayrı başlık altında incelemiş; Arapçanın ünlülerini ve alofonlarını, ses dizileri halinde sesçil alfabedeki karşılıkları ile birlikte vermiştir.⁴⁴³ Ancak modern fonetik bağlamında değerlendirildiğinde ünlü ve ünsüzlerin modern fonetik terminolojileri ile adlandırılması

⁴⁴⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.432-434; Enîs, *el-Eşvâtü'l-Luğavî*, s.19-26.

⁴⁴¹ el-Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsîka'l-Kebîr*, s.52; İbn Sîna, *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, s.3-4; Enîs, *a.g.e.*, s.8-10.

⁴⁴² Bîşr, *İlmu'l-Eşvât*, s.12.

⁴⁴³ Bîşr, *a.g.e.*, s.462-467.

konusundaki eksiklikleri bununla birlikte kısa ünlüleri ve uzun ünlüleri ses nicelikleri bakımından aynı ses birimler olarak görmesi, diğer dillerdeki ünlülerin sesletiminde dudakların etkisine değinmesine rağmen Arapçanın ünlülerini dudak durumuna göre sınıflamaması ve uzun ünlüleri süre bakımından tasnif etmemesi Bişr'in Batı tarzında bir fonetik anlayışını tam olarak Arapçanın seslerine uygulayamadığı şeklinde yorumlanabilir.

Maḥmūd es-Sa'rân (1922 - 1963), *'İlmu'l-Luġa: Muḳaddime li'l-Ḳâri`il-'Arabî* adlı kitabında ilk kez harekeler, yumuşak sesler veya sâkin sesler şeklinde alternatif isimlendirme seçenekleri sunmaksızın Avrupa dillerini temel alan modern fonetik terminolojisine benzer şekilde Arapçanın seslerini ünlü anlamına gelen sa:'it / صَائِت ve ünsüz anlamına gelen sa:mit / صَائِمْت şeklinde adlandırmıştır.⁴⁴⁴ es-Sa'rân'ın ünlü tasnifi büyük ölçüde Kemâl Bişr ile benzerlik göstermektedir ancak es-Sa'rân, Bişr'in aksine kısa ve uzun ünlüleri iki ayrı ses birim olarak görmektedir ve bu iki türden ünlü grubunu sesletimde dudakların durumu ve ağız açıklığı gibi fiziksel ölçütlere göre ayrı ayrı sınıflandırmaktadır. es-Sa'rân, dudak hareketlerinin ünlü sesletimindeki yerine ve etkisine dair bilgiler vermesine karşın Arapçanın ünlülerini boğumlanmada dudakların durumuna göre tasnif etmemekte bununla birlikte kitabında Bişr gibi süre bakımından ünlü tasnifine de rastlanmamaktadır.⁴⁴⁵

Görüldüğü üzere XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında modern fonetik alanında çalışmalar yapan İbrâhîm Enîs, Kemâl Bişr ve Maḥmūd es-Sa'rân gibi isimler, Arapçanın seslerinin ünlü ve ünsüz şeklinde gruplandırılmaları konusunda aynı yöntemi izlemişlerdir. Bu ses gruplarından ünlülerin isimlendirilmesi ve çeşitli ölçütlere göre tasnif edilmesi noktasında aralarında bazı farklılıklar bulunmasına rağmen ünsüzlerin ses tellerinin durumu, ses yolunun durumu ve sesletim bölgeleri gibi fiziksel ölçütler dikkate alınarak sınıflandırılması ve

⁴⁴⁴ es-Sa'rân, *'İlmu'l-Luġa*, s.148.

⁴⁴⁵ es-Sa'rân, **a.g.e.**, s.183-184.

adlandırılması noktasında aynı yöntemi izleyerek ortak bir fonetik terminoloji kullanmışlardır. Bunlardan özellikle ünlülerin kısa ve uzun olmak üzere iki farklı ses birim şeklinde incelenmesi ve sesletime etki eden konuşma organlarının durumu ile söyleniş süreleri göz önünde bulundurularak tasnif edilmeleri konusunda aralarında farklı uygulamalar söz konusu olmuştur. Buna ek olarak sınıflamaya tâbi tutulan asıl ses birimlere alt ses birimlerin eklenmesi konusunda da aralarında görüş farklılıkları bulunmaktadır.

Enîs'in öğrencileri arasında zikredilen Ramadân 'Abduttevvâb (1930 - 2001) da *el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa ve Menâhici'l-Bahşi'l-Luğavî* isimli kitabında Arapçanın seslerini incelerken isimleri geçen Arap fonetikçileri takip etmiş; Arapçanın seslerini ünlü ve ünsüz olmak üzere iki farklı ses grubu altında sesletilme biçimlerine ve sesletim bölgelerine göre tasnif etmiştir.⁴⁴⁶

Araplarda modern dönem fonetik çalışmaları başlığı altında doğum tarihlerine göre eskiden yeniye şeklinde sıralanan yukarıdaki isimler dışında bu alanda çalışmalar yapmış çok sayıda Arap fonetikçi bulunmaktadır. Her birine çalışmada yer verilemeyeceğinden alana getirdikleri yeniliklerden ve fonetiğe dair yazılmış kitaplarda isimlerine fazlaca yer verilmesinden ötürü yalnızca bu dört ismin çalışmaları incelenmiştir. Ancak çalışma içerisinde Standart Arapçanın sesleri sınıflandırılırken faydalanılan kaynaklar bu dört isimle sınırlandırılmamıştır. Bununla birlikte Araplarda modern dönem fonetik çalışmaları hâlen daha gelişmekte olup bu alanda içerik açısından birbirinden farklı kitaplar yazılmakta ve makaleler yayınlanmaktadır. Örneğin, Lübnanlı dil bilimci 'İşâm Nûreddîn (d.1947 - ?)⁴⁴⁷, fonetik ve fonolojiye dair kaleme aldığı *'İlmu'l-Eşvâti'l-Luğavî: el-Fûnîtikâ ve 'İlmu'l-Vezâ'ifi'l-Eşvâti'l-*

⁴⁴⁶ 'Abduttevvâb, *el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa*, s.42-107.

⁴⁴⁷ Hâssân Sevâdî Tu'me, *'İşâm Nûreddîn ve Cuhûduhu'l-Luğaviyye*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Vâsıt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arap Dili Bölümü, Irak, 2017, s.9-15.

Luğavî: el-Fûnûlûcyâ adlı eserlerinde ses olgusunu ilk olarak fonetik bilimi kapsamında gramer birliğinden bağımsız bir biçimde fiziksel özellikleri ile incelemiş ardından fonoloji bilimi kapsamında ses olgusunu gramer birliği içerisindeki işlevlerini göz önünde bulundurarak ele almıştır. Bunlardan çalışmamız ile doğrudan ilgisi bulunan *‘İlmu’l-Eşvâti’l-Luğavî: el-Fûnûtikâ* adlı kitabında, fonetiğin söyleyiş fonetiği, akustik fonetik, işitsel fonetik ve deneysel fonetik gibi alt disiplinlerine yer vererek her birini ayrı başlıklar altında incelediği görülmektedir. Bununla birlikte dil seslerinin ünlü ve ünsüz kavramları ile adlandırılma sebeplerine ve bu türden ses gruplarının oluşum süreçlerine ilişkin bilgiler de vermektedir.⁴⁴⁸ Ünsüz tasnifinde kendisinden önce gelen dil bilimcileri ile arasında yöntem bakımından farklılık bulunmayan Nüreddîn, ünlü tasnifinde ünlü üçgeni ve ünlü dörtgeni adı verilen iki ayrı uluslararası ölçüt kullanarak ünlüleri boğumlanmada dudak durumuna göre düz ve yuvarlak olmak üzere iki gruba ayırmıştır.⁴⁴⁹ Vurgu ve tonlama gibi parçalarüstü ses birimleri ise ses birimsel çeşitlilik olarak niteleyerek *‘İlmu’l-Vezâ’ifi’l-Eşvâti’l-Luğavî: el-Fûnûlûcyâ* adlı kitabında işlevsel fonetik diğer bir deyişle fonoloji bilimi bağlamında incelemiştir.⁴⁵⁰ Bu yönüyle vurgu, tonlama ve hece olgularını fonetik biliminin araştırma konuları arasında gören İbrâhîm Enîs, Kemâl Bişr, Maḥmûd es-Sa’rân ve Ramaḍân ‘Abduttevvâb’dan farklı bir yol izlediği söylenilebilir.⁴⁵¹ Burada belirtmek gerekir ki Bişr, parçalarüstü ses birim olarak nitelediği bürünsel nitelik taşıyan vurgu ve tonlamaya durma ve duraklama adını verdiği sesletim birimlerini de eklemiştir.⁴⁵² Benzer şekilde Modern dönem Arap fonetikçileri arasında sayılan Bessâm Bereke (d.1950) de vurgu

⁴⁴⁸ Nüreddîn, *‘İlmu’l-Eşvât*, s.45-269.

⁴⁴⁹ Nüreddîn, *a.g.e*, s.260-262.

⁴⁵⁰ İşâm Nüreddîn, *‘İlmu’l-Vezâ’ifi’l-Eşvâti’l-Luğavî: el-Fûnûlûcyâ*, 1.Bs., Beyrut, Dâru’l-Fikri’l-Lubnânî, 1996, s.87-122.

⁴⁵¹ Enîs, *el-Eşvâtu’l-Luğavî*, s.159-177; Bişr, *‘İlmu’l-Eşvât*, s.503-552; es-Sa’rân, *‘İlmu’l-Luğa*, s.189-193; ‘Abduttevvâb, *el-Medḥal ilâ ‘İlmi’l-Luğa*, s.101-107.

⁴⁵² Bişr, *a.g.e*, s.531-572.

ve tonlama gibi parçalar üstü ses birimlere sesin süresine bağlı olarak ortaya çıkan durma ve duraklamayı müdâhil etmiştir.⁴⁵³

XXI.yüzyılda Arapçanın seslerini modern fonetik bağlamında inceleyen isimler arasında Dâvud ‘Abduh ve İbrâhîm Hâlîl zikredilebilir. ‘Abduh, 2010 yılında yayımlanmış olduğu *Dirâsat fî ‘İlmi'l-Eşvâti'l- ‘Arabî* adlı iki ciltten oluşan kitabında Arapçanın seslerini fonetik bilimi bağlamında incelemekle kalmamış Arapçanın gramer konularını özellikle de morfolojik unsurlarını fonetikle ilişkilendirerek açıklamaya çalışmıştır.⁴⁵⁴ Hâlîl, 2013 yılında kaleme aldığı *Muqaddime fî ‘İlmi'l-Eşvâti'l-Luğati'l- ‘Arabî* adlı kitabında Bessâm Bereke ile benzer yöntemler kullanarak Arapçanın seslerini incelemiştir.

2.1.1.Dil Bilimciler

2.1.1.1.İbrâhîm Enîs

İbrâhîm Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğavî (الأصوات اللغوية)* adlı eserinin birinci bölümünde ses oluşumuna, insan sesinin diğer seslerden ayırt edilmesini sağlayan özelliklerine, dil seslerine, işitmenin dil seslerini kavramadaki rolüne ve bu seslerin kelime içerisindeki işlevlerine, sesletim bölgelerine, sesletilme biçimlerine göre kazandıkları özelliklere vb. gibi doğrudan veya dolaylı olarak ses olgusu ile ilişkilendirilen çok sayıda konuya değinmektedir.⁴⁵⁵

İbrâhîm Enîs, kitabının birinci bölümünde “Ses Olgusu (ظاهرة الصوت)” başlığı altında ses kavramını doğal ve fiziksel bir olgu olarak nitelendirmektedir. Ona göre; ses olgusunun kaynağından ve fiziksel özelliklerinden önce etkisi fark edilmektedir. Aynı başlık altında sesin nasıl meydana geldiğine dair bilgiler de veren Enîs, bu bağlamda ilk olarak ses bilimcilerin deneysel tecrübe ile duyulan her sesin titreşen bir cismin varlığına gereksinim duyduğunu tespit

⁴⁵³ Bereke, ‘İlmi'l-Eşvâti'l- ‘Âmm, s.99-103.

⁴⁵⁴ ‘Abduh, *Dirâsât fî ‘İlmi'l-Eşvât*, c.I, c.II.

⁴⁵⁵ Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğavî*, s.6-16.

ettiklerini aktarmaktadır. Titreşen cisimler göz ile görülemeyen ses dalgalarını meydana getirmektedirler. Ses dalgalarını meydana getiren bu titreşimler, insan kulağına ulaşıncaya kadar katı, sıvı ve gaz ortamlarda dolaşmaktadır. Bu ortamlardan ses dalgalarının dolaşımına en uygun olanı ise gaz moleküllerinden oluşan havadır. Bilim insanlarının tahminlerine göre ses dalgaları saniyede yaklaşık olarak 233 metre mesafe kat edebilmektedir. Bu da şimdiye kadar bilinen en hızlı uçağın hareket hızının iki katı anlamına gelmektedir. Bir sesin şiddeti veya ses yeğnliği, kulağın o sesin kaynağına olan uzaklığına veya yakınlığına göre belirlenmektedir. Sesin kaynağına yaklaşıldığı nispette ses yeğnliği artmakta; sesin kaynağından uzaklaşıldıkça ses yeğnliği azalmaktadır. Bir başka deyişle bir sesin şiddeti veya yeğnliği o sesin titreşim genişliğine bağlıdır. Titreşim genişliği ise titreşen cismin asıl konumunu ifade eder; bu sakinlik durumu olarak da tanımlanır ve bu durum aynı zamanda titreşme esnasında cismin ulaştığı en son nokta arasındaki sınırlı uzaklıktır.⁴⁵⁶

İbrâhîm Enîs, aynı başlık altında ses frekansına dair bilgiler de vermektedir. Ona göre; ses frekansı [veya pitch], müzik sanatına ilgisi olanların bilmesi gereken bir müzik ölçüğü olup, müzik skalası, çeşitli frekanslardan oluşmaktadır. Bu frekanslar Avrupa müziğinde do, re, mi, fa, sol, la, si, do şeklindeki müzikal sesleri simgeleyen notalar şeklinde gösterilmektedir. Doğu müziği skalasına gelince bu konuda hâlen daha açıklık getirilemeyen bir muğlaklık bulunmaktadır. Müzik skalasında bulunan sesler, pes yani alçak frekanslı bir ses veya tiz yani yüksek frekanslı bir ses olabilmektedir. Pes seslerin frekans değeri tiz seslerden daha düşüktür. Müzik skalasında bulunan sesler pesten tize doğru sıralanmaktadır.⁴⁵⁷ Enîs'in ses dalgası, ses yeğnliği, pes ve tiz gibi kullandığı kavramlardan yola çıkarak fonetiğin alt disiplinlerinden biri

⁴⁵⁶ Enîs, **el-Eşvâtu'l-Luğavî**, s.6.

⁴⁵⁷ Enîs, **a.g.e.**, s.7.

olan ve konuşma seslerini fizik biliminin verilerine göre inceleyen akustik fonetik kapsamında ses olgusunu ele aldığı ve bu olguya dair değerlendirmelerde bulunduğu sonucuna ulaşılabilir.

İbrâhîm Enîs, kitabının birinci bölümünde “İnsan Sesi (الصَّوْتُ الْإِنْسَانِيَّ)” başlığı altında insanda husule gelen seslerin diğer bütün sesler gibi titreşimler sonucunda oluştuğunu ancak insan sesinde bu titreşimlerin kaynağının gırtlak olduğunu ifade etmektedir. O, sesi meydana getiren titreşimlerin, akciğeri dolduran havanın dışarıya çıkışı esnasında ağız ve dudakta işlenmeden evvel gırtlığa uğraması sonucunda gırtlakta oluştuğu bilgisini vermektedir. Ona göre; titreşimler, dalgalar hâlinde hava kanalıyla işitme organına ulaşmaktadır. İnsan sesinin oluşumuna dair ortaya konulan bu süreç, karmaşık bir yapıya sahiptir. Nitekim husule gelen ses, aynı süreçten geçmesine rağmen frekans değeri ve sahip olduğu yeğlilik bakımından insandan insana farklılık göstermektedir. Söz konusu farklılık bununla sınırlı olmayıp sesin niteliği yani özelliği de kişiden kişiye değişiklik gösterebilmektedir. Bunun nedeni her insanın, kendisini diğer insanlardan farklı kılan karakteristik bir sese sahip olmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁵⁸

İbrâhîm Enîs, sese dair verdiği bilgilerden sonra sesin veya konuşmanın oluşum sürecine herhangi bir şekilde katılan organları kitabının ikinci bölümünde “Konuşma Organları (أَعْضَاءُ النَّطْقِ)” başlığı altında ele almaktadır. O, bu konuşma organlarını sırasıyla soluk borusu, gırtlak, boğaz, dil, üst damak, burun boşluğu şeklinde art arda sıralamaktadır. Klasik dönemde ses oluşumunda görevli organların “Seslerin Mahreçleri (مَخَارِجُ الْحُرُوفِ)” başlığı altında ele alındığını ve aynı başlık altında hangi sesin hangi organın oynaklanması yani hareketi ile ortaya çıktığına dair değerlendirmelere de yer verildiğini ifade etmektedir. Ancak klasik dönemde söz konusu organların anatomik yapısına dair bir bilgi bulunmadığını da belirtmektedir. Kendisinin ise bu organları Batılı çağdaşlarının yaptığı gibi “Konuşma Organları (أَعْضَاءُ النَّطْقِ)” adını

⁴⁵⁸ Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğavî*, s.8-10.

verdiği bir başlık altında her bir organı anatomik olarak açıklayarak ve kendi içerisinde kısımlara ayırarak incelediğine dikkat çekmektedir.⁴⁵⁹

İbrâhîm Enîs, soluk borusunu nefesin gırtlığa doğru itilmezden evvel seyrini aldığı yer olarak tanımlamaktadır. O, klasik dönem dil âlimleri tarafından kabul gören soluk borusunun sesin oluşumunda etkili olmadığı görüşünün aksine bu organın yalnızca nefesi meydana getiren uzuvlardan olduğu ve sadece nefes alıp verme işine yaradığının düşünüldüğünü ifade etmektedir.⁴⁶⁰ Enîs, modern dönemde gerçekleştirilen araştırmaların soluk borusunun ses frekansına etki eden bir organ olduğunu ve sesin pes olduğu durumlarda bu bölgenin rezonans boşluğu olarak kullanıldığını gösterdiğini ifade etmektedir. Enîs, gırtlığın klasik ve modern dönem dilcilerince insan sesinin oluşumuna etki eden konuşma organlarından en önemlisi olarak görüldüğüne dikkat çekmektedir. Klasik ve modern dönem dil âlimlerinin ortak görüşüne sahip olmalarının sebebini ise şu şekilde açıklamaktadır: “Gırtlak, içerisinde ses tellerini barındırması sebebiyle insan sesinin oluşumunda büyük rol oynamaktadır. Nitekim dil seslerinin büyük bir çoğunluğu hatta hemen hemen hepsi ses tellerinin titreşmesiyle husule gelmektedir. Hatta bu titreşimler sayesinde sesin frekans değerine ilişkin bilgi de edinilebilmektedir.”⁴⁶¹

İbrâhîm Enîs, gırtlığın ses üretimindeki yeri ve önemine değindikten sonra onun anatomik yapısına dair bilgiler vermektedir. Bu bağlamda gırtlığın üç adet kıkırdak yapısından oluştuğunu ifade etmektedir. Kıkırdaklardan ilki veya bir başka deyişle üst tarafta bulunanı yarım halka şekline sahiptir. Yarım halka şekline sahip bu kıkırdağın bir kısmı gırtlığın ön tarafında görülebilen bir kenar vücuda getirmektedir. Bu kenara âdem elması adı verilmektedir.

⁴⁵⁹ Enîs, **el-Eşvâtu'l-Luğavî**, s.16-22.

⁴⁶⁰ Enîs, **a.g.e**, s.22-27.

⁴⁶¹ Enîs, **a.g.e**, s.17.

İkinci kıkırdağın, ilkinen nispeten tam bir daire şeklinde olduğunu belirten Enîs, üçüncü kıkırdağın gırtlakın arka kısmında ve ikinci kıkırdağın üzerinde bulunduğuna bilgisini vermektedir. Söz konusu üçüncü kıkırdağın iki parçadan oluşan bir görünüm arz ettiğini de sözlerine eklemektedir. Enîs, gırtlakın üst kısmında bulunan ve yarım halka şeklini anımsatan kıkırdağın içinde iki adet ses teli bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre; bu iki ses teli esnek bir dokuya sahip olup bu yönleriyle kendileri gibi konuşma organlarından olan dudaklar ile benzerlik göstermektedir. Ses telleri, arkadan öne doğru yatay biçimde uzanarak âdem elması adı verilen çıkıntıda birleşmektedirler. O, bu iki ses teli arasındaki boşluğun ses yarığı olarak adlandırıldığı belirtmektedir. Ses yarığındaki açıklık, ses ile birlikte farklı oranlarda genişlemekte yahut daralmaktadır. Bu genişliğin veya darlığın derecesi ses tellerinin gerilmesine ve titreşmesine bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Ses tellerindeki gerginlik her ne zaman artarsa o nispete bu ses tellerinin saniyedeki titreşim miktarı da artış göstermektedir. Bu durum ses frekansına da etki etmektedir. Ses yarığında yutma işlemi esnasında nefes yolunu tıpkı bir kapak gibi kapayan ve bu nedenle gırtlak kapağı adı verilen yardımcı bir organ da bulunmaktadır.⁴⁶²

İbrâhîm Enîs, konuşma organlarından bir diğeri olarak belirlediği boğazın, ağız ve gırtlak arasında bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre; bu konuşma organında üretilen dil seslerinden bazıları boğazda kalınlaşmaktadır. Bu durum, boğazın rezonans boşluğu görevi görmesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁶³

İbrâhîm Enîs, klasik dönem âlimleri tarafından dil adı verilen konuşma organına konuşmanın gerçekleşmesindeki rolü bakımından özel bir nitelik atfedildiğine dikkat çekmektedir. Konuşma işleminin gerçekleşmesini sağlayan önemli bir uzuv olması sebebiyle

⁴⁶² Enîs, **el-Eşvâtu'l-Luğavî**, s.17.

⁴⁶³ Enîs, **a.g.e**, s.18.

klasikçiler tarafından dile özel bir nitelik atfedilmesi ona göre gayet doğaldır. O, bunun sebebini dilin sahip olduğu esnek yapıya ve konuşma esnasında ağız içerisindeki sınırsız hareket kabiliyetine bağlamaktadır. Bu yönüyle dil, en oynak konuşma organı olarak kabul edilmektedir. Fonetikçiler dili, dil ucunun da içinde bulunduğu dil önü, dil ortası ve dil kökü olmak üzere üç kısma ayırmışlardır.⁴⁶⁴

İbrâhîm Enîs, üst damağı dilin farklı kısımları ve muhtelif oynaklanma biçimleriyle birleştiğı konuşma uzvu olarak nitelendirmektedir. Dilin üst damak ile birlikte temas ettiği veya kendisine birleştiğı diğer konuşma organları şu şekilde sıralamaktadır: diş, diş eti, sert damak, yumuşak damak ve küçük dil.⁴⁶⁵

İbrâhîm Enîs, burun boşluğunu Arapçanın م ve ن seslerinin üretildiğı konuşma organı olarak nitelendirmektedir. Burun boşluğu konuşma esnasında oluşan seslerden bazılarının kalınlaşmasına sebep olan rezonans boşluğu olarak da kullanılmaktadır. Enîs, zikredilen konuşma organları kadar konuşma işleminin gerçekleşmesinde akciğerlerin de büyük bir öneme sahip olduklarına dikkat çekmektedir.⁴⁶⁶

Sesi bir olgu olarak tanımladıktan ve sesin oluşumunda etkin olan uzuvlara dair bilgi verdikten sonra seslerin özelliklerine geçen İbrâhîm Enîs, bu özellikleri ötümlülük - ötümsüzlük ve sertlik - gevşeklik olarak belirlemektedir. Ses yarığı, konuşma esnasında genişleyip daralabilmektedir. Ses yarığında meydana gelen daralma sonucunda ses telleri birbirine yaklaşmakta ancak yine de hava akımı mümkün olmaktadır. Ses tellerinin bir araya gelerek ses yarığını daralttığı bu durumda hava akımı, ses tellerinin sistemli bir şekilde titreşmesine sebep olmaktadır. Ses tellerinin titreşmesi frekans değeri birbirinden farklı olan

⁴⁶⁴ Enîs, **el-Eşvâtu'l-Luğavî**, s.18.

⁴⁶⁵ Enîs, **a.g.e**, s.18.

⁴⁶⁶ Enîs, **a.g.e**, s.18-19.

tonlu sesleri meydana getirmekte titreşim sayısına bağlı olarak da bu türden seslerin ses yeğlinliği ve ses yüksekliği veya alçaklığı değişiklik göstermektedir. Fonetikçiler, bu türden sesleri ötümlü sesler kavramı ile nitelemektedirler. Ses tellerinin titreşip titreşmemesi parmağın âdem elmasına konulması ile anlaşılabilir. Örneğin, ب sesi hareke almamış şekilde yani sükûn halde sesletildiğinde avuç içi alna koyulursa ses tellerindeki titreşim fark edilebilmektedir. Arapçanın bu özelliğe sahip sesleri şu şekilde sıralanmaktadır: ز, ر, ذ, د, ج, ب, ض, ظ, ع, غ, ع, ظ, ض, ن, م, ل, غ, ع, ظ, ض, ي ve و. Telaffuzları sırasında ses tellerinin titreşmediği sesler, ötümsüzlük özelliğine sahip sesler olarak tanımlanmaktadır. Ancak Enîs'e göre; ötümsüz seslerin telaffuzları esnasında ses telleri hafif bir titreşimle titreşmektedir ve bu hafif şekilde meydana gelen titreşim, sesin dalgalar hâlinde kulağa iletilmesi için gereklidir. Ancak ötümsüz seslerde meydana gelen titreşim ses tellerini birbirine yaklaştırmaz. Arapçanın ötümsüzlük özelliğine sahip sesleri şunlardır: هـ ve ك, ق, ف, ط, ص, ش, س, خ, ح, ث, ت.⁴⁶⁷

İbrâhîm Enîs, sertlik özelliği ile nitelediği seslerin bu özelliklerini dudaklarda meydana gelen tam bir kapanma sonucunda akciğerlerden dışarıya doğru itilen hava akımının dudaklarda hapsoldükten sonra dudakların ayrılması ile burada hapsolan havanın birdenbire salınması durumu olarak açıklamaktadır. Ona göre; dudakların kapanmasıyla burada hapsolan hava akımı dudaklar ayrılınca birdenbire serbest bırakılır ve bunun sonucunda da klasik dönem dil âlimleri tarafından sertlik kavramı ile ifade edilen ancak modern dönemde patlamalı ifadesi ile karşılığını bulan durum meydana gelmektedir. Bu şekilde meydana gelen sesler, patlamalı sesler adını almakta olup Arapçanın bu özelliğe sahip sesleri şunlardır: ق, ك, ض, ط, د, ت, ب ve ج. Enîs, hava akımının yalnızca dudakların

⁴⁶⁷ Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğavî*, s.19-22.

kapatılması sureti ile engellenemeyeceğini aksine bu durumun çok sayıda konuşma organında meydana gelebileceğini de sözlerine eklemektedir.⁴⁶⁸

İbrâhîm Enîs, gevşeklik özelliğine sahip sesleri telaffuzları sırasında hava akımının dar bir alandan sağlandığı sesler olarak tanımlamaktadır. Bu seslerin telaffuzları sırasında patlamalı özelliğe sahip sesler de olduğu gibi hava akımını engelleyen tam bir kapanma söz konusu değildir; aksine hava akımı sesletim bölgelerinden herhangi birinde meydana gelen daralma sebebi ile bu dar alandan ısığa veya hışırtıya benzer şekilde çıkmaktadır. Enîs, klasik dönem dil âlimlerince gevşeklik olarak adlandırılan bu özelliğin modern dönem fonetikçileri tarafından sürtünmeli kavramı ile ifade edildiğine dikkat çekmektedir. O, sürtünme özelliğine sahip sesleri, sürtünmeli sesler şeklinde isimlendirerek Arapçanın bu özelliğe sahip seslerini ز, س, ص, ذ, ث, ظ, ف, هـ, ح, خ ve غ olarak belirlemektedir.⁴⁶⁹

İbrâhîm Enîs, klasik dönem dil âlimlerince sert- gevşek arası olarak adlandırılan özelliğin modern dönem fonetikçileri tarafından akıcı kavramı ile adlandırıldığını ifade etmektedir. Ona göre, söz konusu özelliğe sahip sesler orta sesler kavramı ile de adlandırılabilir; çünkü akıcı sesler, sert ve gevşek sesler arasında yer almaları bakımından orta gevşeklik veya orta sertlikteki sesler olarak görülmektedirler. Orta seslerin telaffuzu sırasında konuşma organları daha gevşek bir pozisyonda tutularak hava akımı daha geniş bir yoldan sağlanmaktadır. Bu seslerin artikülasyonu esnasında sürtünmeli seslerde olduğu gibi sürtünme meydana gelmez bununla birlikte patlamalı seslerde olduğu gibi de hava akımı tam bir kapanma sureti ile hapsedilip birdenbire salık verilmez. Arapçanın orta sesleri ل, م, ن ve ر'dır.⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğavî*, s.22-24.

⁴⁶⁹ Enîs, *a.g.e.*, s.25-26.

⁴⁷⁰ Enîs, *a.g.e.*, s.25-26.

İbrâhîm Enîs, kitabının ikinci bölümünde “Yumuşak [veya Lîn Sesleri] ve Sâkin Sesler (الأصوات السَّاكِنَة وَأصْوَات اللَّيِّنَة)” başlığı altında dil seslerini ünlü ve ünsüz şeklinde sınıflandırmaktadır. Ünlü kavramının Arapça karşılığı olarak yumuşak anlamına gelen el-leyyine / اللَّيِّنَة ifadesini ünsüz kavramının Arapça karşılığı olarak ise sükûn ile harekeli anlamına gelen es-sa:kine / السَّاكِنَة ifadesini kullanmaktadır. Enîs, ünlüleri, oluşma sürecinde gırtlak, boğaz ve ağız gibi konuşma organlarında herhangi bir engel veya daralma ile karşılaşmayan sesler olarak tanımlamaktadır. Ona göre; ünlülerin telaffuzları sırasında akiğerlerden dışarıya doğru itilen hava akımı, herhangi bir engelle karşılaşmadan akmak sureti ile ses yolunda ilerlemektedir. Ünsüzler ise ünlülerin tam tersine telaffuzları sırasında havanın sesletim bölgelerinden herhangi birinde meydana gelen tam bir kapanma nedeniyle hapsoldüğü veya hava akımının dar bir yoldan sağlandığı seslerdir.⁴⁷¹

2.1.1.2.Kemâl Bişr

Modern dönem Arap fonetikçileri arasında zikredilen Kemâl Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât (عِلْمُ الْأَصْوَاتِ) adlı kitabının giriş kısmında “Fonetik ve Bölümleri (عِلْمُ الْأَصْوَاتِ وَجَوَانِيهِ)” başlığı altında dil seslerinin doğasından, oluşumlarından ve kelime içerisindeki işlevlerinden bahsetmektedir. Onun dil seslerini inceleyen bilim dallarını fonetik (ar. عِلْمُ الْأَصْوَاتِ – ing.phonetics) ve fonoloji (ar. عِلْمُ وَطَائِفِ الْأَصْوَاتِ - ing. phonology) şeklinde gruplandığı bunlardan fonetiği de kendi içerisinde artikülatör fonetik (عِلْمُ الْأَصْوَاتِ النَّطْقِي), akustik fonetik (عِلْمُ الْأَصْوَاتِ الْأَكُوسْتِيكِي) ve işitsel fonetik (عِلْمُ الْأَصْوَاتِ السَّمْعِي) şeklinde üç alt disipline ayırdığı görülmektedir.⁴⁷²

Kemâl Bişr, kitabının “Genel Fonetik (عِلْمُ الْأَصْوَاتِ الْعَامِ)” başlığını taşıyan birinci bölümünde sesletim organlarından bahsederek Uluslararası Fonetik Alfabe ölçütlerine göre dil

⁴⁷¹ Enîs, el-Eşvât'u'l-Luğavî, s.26-28.

⁴⁷² Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.8-11.

seslerini ele almaktadır.⁴⁷³ Bu bölümde yer alan “Konuşma Aygıtı (جهاز النطق)” isimli başlık altında sesin husule gelmesine etki ederek konuşmanın meydana gelmesini sağlayan organlardan bahsetmekte bu organların konuşma sürecindeki işleyişlerine değinmektedir. Konuşma aygıtında bulunan organlar şu şekilde sıralanmaktadır: dudak, diş, diş eti, sert damak, yumuşak damak, küçük dil, dil ucu, dil önü, dil ortası, boğaz, gırtlak, gırtlak kapağı, ses telleri, nefes borusu ve burun boşluğu. Ona göre; konuşma aygıtında yer alan bütün organlar, tek başlarına veya başka organların yardımıyla konuşma eylemine bir şekilde müdâhil olmaktadır.⁴⁷⁴

Kemâl Bişr, dil seslerini ünlüler ve ünsüzler olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ünlüleri harekeler anlamına gelen ve daha çok klasik dönem dil âlimleri tarafından kullanılan el-harekât / الحَرَكَات ifadesi ile isimlendirmesi dikkat çekmektedir. Bişr, ünlüler sınıfında ele aldığı ve sırasıyla [a], [u], [i] seslerini simgeleyen damme (ـَ), fetha (ـِ) ve kesra (ـِ) gibi hareketleri Arapçanın kısa hareketleri olarak nitelemektedir. Klasik dönem dil âlimlerince med harfleri olarak adlandırılan ا, و ve ي ise ona göre Arapçanın uzun hareketleridir.⁴⁷⁵

Kemâl Bişr, kitabının “Arapçanın Sesleri (الأصوات العَرَبِيَّة)” ismini verdiği ikinci bölümünde Arapçanın seslerini ünlü ve ünsüz olarak iki gruba ayırmakta ve her grubu kendi içerisinde farklı ölçütlere göre sınıflandırmaktadır.⁴⁷⁶ Bu bağlamda onun ilk olarak Arapçanın ünsüzlerini sesletim bölgelerine göre; dudaksıl, dişsıl, diş etsil vb. ve ses tellerinin durumuna

⁴⁷³ Bişr, ‘İlmü'l-Eşvât, s.33-238.

⁴⁷⁴ Bişr, a.g.e, s.131-145.

⁴⁷⁵ Bişr, a.g.e, s.12.

⁴⁷⁶ Bişr, a.g.e, s.239-342.

göre; ötümlü-ötümsüz, ses yolunun durumuna göre ise patlamalı, sürtünmeli, yanal, genizcil vb. şeklinde sınıflandırarak farklı başlıklar altında incelediği görülmektedir.⁴⁷⁷

Kemâl Bişr, ses tellerinin durumuna göre ötümlü ve ötümsüz olarak ikiye ayırmaktadır. Buna göre ötümlü sesler, ses tellerinin titreşmesi ile üretilmekte olup ötümsüz sesler ise ötümlülük özelliğine sahip seslerin tam tersine ses telleri titreşmeden üretilmektedirler. Arapçanın seslerinden ünlü olarak adlandırılanlarının tamamı ötümlülük özelliğine sahip olup ünsüz olarak adlandırılanları arasında hem ötümlü hem de ötümsüz olanları bulunmaktadır. Arapçanın ötümlü ünsüzleri, ن, م, ل, غ, ع, ظ, ز, ض, ج, د, ذ, ر, ز, ص, ط, ع, غ, ل, م, ن, ح olup ötümsüz ünsüzleri ise ح, خ, س, ش, ص, ط, ف, ق, ك, ه'dir.⁴⁷⁸

Kemâl Bişr, soluk verme sırasında akciğerlerden dışarıya doğru itilen havanın, ses yolunda meydana gelen tam bir kapanma nedeniyle sesletim organlarından birinde bir müddet hapsolmesinin ardından, kapanma durumu ortadan kalkınca birdenbire salık verilmesi sonucunda kendi ifadesi ile patlamalı duruşa sahip ünsüzlerin oluştuğu bilgisini vermektedir. Bu ünsüzler, klasik dönem dil âlimlerince sert sesler kavramı ile adlandırılmaktadırlar. Arapçanın patlamalı duruşa sahip ünsüzleri ء, ب, ت, د, ط, ظ, ض, ق, ك'dir.⁴⁷⁹

Telaffuzları sırasında hava akımının, ses yolunda meydana gelen daralma sebebi ile oluşan dar bir geçitten geçmesi sonucunda oluşan ünsüzler sürtünmeli ünsüzler olarak adlandırılmakta olup klasik dönemde bu türden ünsüzlerin karşılığı olarak gevşek sesler ifadesi kullanılmaktadır. Arapçanın sürtünmeli ünsüzleri ف, ث, د, ب, ت, ج, ح, ع, ه'dir. Sürtünmeli ünsüzler, sürtünmenin gerçekleşme biçimine ve ses yolunda meydana gelen daralmanın derecesine göre duruşlu - sürtünmeli veya birleşik ses şeklindeki farklı

⁴⁷⁷ Bişr, 'İlmü'l-Eşvât, s.243.

⁴⁷⁸ Bişr, a.g.e, s.174.

⁴⁷⁹ Bişr, a.g.e, s.247-294.

adlandırmalarla başka bir gruba ayrılmaktadırlar. Arapçanın bu özelliğe sahip ünsüzü fasih ج adı verilen ج 'dir. Kemâl Bişr, fasih ج adını verdiği bu sesin, Kâhirelilere has ج (الْجِيمُ الْقَاهِرِيَّةُ), Suriyelilere has bir telaffuzla okunan ج (الْجِيمُ الشَّامِيَّةُ), د veya ي gibi sesletilen ج ve son olarak ز gibi sesletilen ج şeklinde betimlediği türlerinin de olduğu bilgisini vermektedir. Bu ses birimler aynı yazı birimle gösteriliyor olmasına rağmen nicelik yani ton bakımından ve nitelik yani sesletilme biçimi bakımından birbirlerinden ayrılmaktadırlar.⁴⁸⁰

Kemâl Bişr, “Ara Sesler (الأصوات البينية)” adını taşıyan başlık altında ara veya orta sesler adını verdiği bir diğer ses grubundan bahsetmektedir. Bu gruptaki sesler patlamalı ve sürtünmeli özelliklerinin her ikisini birden taşımaktadırlar. Klasik dönemde bu sesler, hem sertlik hem de gevşeklik özelliği taşıyan sesler olarak betimlenmekte ve لَمْ يُرْوَعْنَا terkîbinde geçen seslere karşılık gelmektedirler. Bişr 'e göre; Arapçanın ara sesleri ا, ع, ي, ل, ن, ر, م ve و 'dır.⁴⁸¹ Bişr, aynı başlık altında telaffuz edilme biçimine göre ر sesini tekrarlı bir ses olarak nitelendirmektedir. Bu ses, dilin, diş etlerinin diplerine ard arda dokundurulması ile meydana gelmektedir. Sesletim sırasında hava akımının dil yanlarından sağlanması ile üretilen sesler, yanal sesler olup Arapçada bu özelliği sahip tek bir ünsüz bulunmaktadır o da ل'dır. Telaffuzları sırasında hava akımının ağızdan değil burundan sağlandığı sesler genizcil olarak adlandırılmaktadır. Arapçanın genizcil sesleri, م ve ن'dur.⁴⁸²

Kemâl Bişr, “Yarı Ünlüler veya Yarı Harekeler (أَنْصَافُ الْحَرَكَاتِ)” başlığı altında hareke adını verdiği ünlülere benzeyen ancak kelime içerisinde ünsüzler ile aynı işlev gören ses grubundan bahsetmektedir. Bu bağlamda Arapçanın yarı ünlülerini, و ve ي olarak belirleyen

⁴⁸⁰ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.309-342.

⁴⁸¹ Bişr, a.g.e, s.345.

⁴⁸² Bişr, a.g.e, s.345-367.

Bişr, bu seslerin uzun ünlü versiyonlarından ayırt edilebilmeleri için وَلَدَ fiilinde yer alan و 'a ve ي 'ya işaret ettiği bilgisini vermektedir.⁴⁸³

Kemâl Bişr, “Kendilerine Has Özellikleri Olan Ünsüzler (صَوَامِتُ دَاتٍ سِمَاتٍ خَاصَّةٍ)” başlığı altında kalkale ünsüzleri ve kalın ünsüzler adını verdiği ses gruplarını ele almaktadır. Ona göre; Arapçanın kalkale özelliğine sahip ünsüzleri ج, د, ط ve ق, kalın ünsüzleri ise ص, ض, ط ve ظ'dır.⁴⁸⁴

Kemâl Bişr, hece adı verilen ses öbeğinin ve vurgu - tonlama gibi parçalarüstü ses birimlerin fonetiğin değil fonolojinin araştırma konularından olduğu görüşündedir bu nedenle bu kavramlara ilişkin bilgilere kitabının “Fonoloji (الفُئُولُوجِيَا)” başlığı altında yer vermektedir.⁴⁸⁵

2.1.1.3. Maḥmūd es-Sa‘rân

Maḥmūd es-Sa‘rân, *‘İlmu’l-Luġa: Muḳaddime li’l-Ḳâri’i’l-‘Arabî* (عِلْمُ اللُّغَةِ : مُقَدِّمَةٌ لِلْفَارِي) adlı eserinin giriş kısmında dil – insan ilişkisine, dilin oluşumuna ve dil eksenli bilimsel araştırmalara değinmektedir. Bu bağlamda dilin doğası ve insan-insan arasında gerçekleştirilen bildirişim, insan-varlık arasında meydana gelen öğrenme vb. gibi dilin çeşitli işlevleri üzerine gerçekleştirilen ilk çalışmaların IX. yüzyılın sonlarında başladığı bilgisini vermektedir. Bu çalışmalar zamanla dil kavramını kendisine araştırma konusu olarak belirleyen dil bilimi alanının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁸⁶ Fizik ve kimya gibi pozitif bilimlerde olduğu gibi dil incelemelerinde de çeşitli yöntemler söz konusu olmakta ve bu yöntemler kullanılarak dile dair çeşitli kurallar belirlenmektedir. Ancak bu kurallar, fizik ve kimya gibi pozitif bilimler ile kıyaslandığında genel geçer bir yapıya sahip olmayıp dilden dile farklılık

⁴⁸³ Bişr, *‘İlmu’l-Eşvât*, s.368-374.

⁴⁸⁴ Bişr, *a.g.e.*, s.377-399.

⁴⁸⁵ Bişr, *a.g.e.*, s.471.

⁴⁸⁶ es-Sa‘rân, *‘İlmu’l-Luġa*, s.11-14.

gösterebilmektedir. Bunun nedeni dil olgusunun o dilin konuşulduğu toplumla olan yakın ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Dildeki yapısal veya anlamsal değişimler o dilin konuşulduğu toplumu etkilemekte toplumdaki sosyal, siyasal ve hatta ekonomi temelli değişimler de o toplumun konuştuğu dili etkilemektedir. Dil-toplum arasındaki bu yakın ilişki nedeniyle aynı dilin konuşulduğu bir coğrafyada bölgeler arasında lehçe ve ağız farklılıkları söz konusu olabilmektedir.⁴⁸⁷

Maḥmūd es-Sa‘rân, Batı olarak nitelediği ülkelerde ilk olarak IX. yüzyılın sonlarında başlayan ve zaman içerisinde hızlı bir gelişme göstererek bilimsel bir alan hâline gelen dil biliminin, Batı'ya göre Doğu olarak konumlandırılan Arap coğrafyasında hâlen daha gelişmekte olduğu bilgisini vermekte ve bu noktada ana dili Arapça olan ve kendilerini dil bilimci olarak adlandıran Arap meslektaşlarını eleştirmektedir. Ona göre; bu dil bilimcileri, dil bilimi alanına yabancıdır; dil bilimi bağlamında Arap diline dair yaptıkları çalışmalar sarf, nahiv, iştikâk, naht vb. gibi dil bilgisine dair konularla sınırlı olup bu konular da bilimsel değil klasik yöntemlerle ele alınmaktadır. Arap dilinin bağlı olduğu dil ailesi ve yapısal özellikleri göz önünde bulundurulduğunda ilk kez Batı'da ortaya çıkan Latince ve İngilizce gibi köken ve yapı bakımından Arapçadan tamamen farklı olan diller üzerine temellendirilen dil biliminin ve kullandığı bilimsel yöntemlerin Arap diline uygulanabilirliği konusunda yaşanabilecek muhtemel zorluklardan da bahseden es-Sa‘rân, buna rağmen dil biliminin sunduğu yöntemlerle Arap dilinin incelenmesi gerektiğini de ifade etmektedir.⁴⁸⁸

Maḥmūd es-Sa‘rân, giriş kısmında verdiği bu bilgilerden sonra kitabının “Dil Bilimi: Konusu ve Önemi (عِلْمُ اللُّغَةِ : مَوْضُوعُهُ وَمَاهِيَّتُهُ)” başlığını taşıyan birinci bölümünde, dil biliminin temel araştırma konularına ve alanlarına, alt disiplinlerine ve dil öğretimindeki önemine

⁴⁸⁷ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luġa, s.12-13.

⁴⁸⁸ es-Sa‘rân, a.g.e, s.21-28.

değınmekte dillerin oluşumuna ve bu konuda ortaya atılan çeşitli görüşlere yer vermektedir.⁴⁸⁹ Ona göre; dil bilim, bütün bunların ötesinde daha çok konuşma diline odaklanmaktadır.⁴⁹⁰ Dil bilimi, dil toplumsal bir olgu olarak değerlendirildiğinden konuşma dilini incelerken toplumbilimden, konuşmayı meydana getiren sesler, ses organlarında üretildiğinden bu organların işleyişine dair bilgi edinimi için anatomiden bununla birlikte tarih, psikoloji, patoloji vb. gibi çeşitli bilim dallarından yardım almaktadır.⁴⁹¹

Maḥmūd es-Sa‘rân, kitabının “Fonetik (عِلْمُ الْأَصْوَاتِ)” başlığını taşıyan ikinci bölümünde fonetik tarihine ilişkin bilgiler vermektedir.⁴⁹² es-Sa‘rân, Arapçanın konuşma seslerini ünlüler ve ünsüzler olmak üzere ikiye ayırarak bunlardan ünlülerin sesletimleri sırasında hava akımının ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan veya daralmaya uğramadan ilerlemesi ile oluştuğu bilgisini vermektedir. Ünsüzler ise ses yolunda meydana gelen kapanma veya daralma sonucunda hava akımının ses organına çarpıtılması veya dar bir alandan geçmesi ile sesletilmektedirler. es-Sa‘rân, Arapçanın ünlülerini şu şekilde sıralamaktadır: [a] sesine karşılık gelen fetha (ـَ), [u] sesine karşılık gelen damme (ـُ) ve [i] sesine karşılık gelen kesra (ـِ) hareketleri ile med ve lîn olarak adlandırılan sesler. Med ve lîn sesleri; yazı birim karşılığı ا olan [aa]⁴⁹³, yazı birim karşılığı و olan [uu], yazı birim karşılığı ي olan [ii]. Arapçanın ünsüzleri ise şunlardır: هـ, ن, م, ل, ك, ق, ف, غ, ع, ظ, ط, ض, ص, ش, س, ز, ر, ذ, د, خ, ح, ج, ث, ت, ب, أ, و ve ي.⁴⁹⁴

⁴⁸⁹ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luġa, s.52-54.

⁴⁹⁰ es-Sa‘rân, a.g.e, s.55.

⁴⁹¹ es-Sa‘rân, a.g.e, s.69-70.

⁴⁹² es-Sa‘rân, a.g.e, s.87-97.

⁴⁹³ es-Sa‘rân, uzun ünlüleri göstermek için bu işareti kullanmıştır.

⁴⁹⁴ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luġa, s.148-149.

Maḥmûd es-Sa'rân, sesletimleri sırasında ses tellerinin titreşip titreşmemesine göre sesleri, ötümlü ve ötümsüz olmak üzere iki şekilde sınıflamaktadır. Bu bilindik sınıflamaya İngilizce karşılıklarını da verdiği aşağıdaki özellikleri eklemektedir:⁴⁹⁵

1.Patlamalılar (ar. الإِنْفَاجِيّ - ing. Plosives): Bu özelliğe sahip sesler, hava akımının konuşma organlarından herhangi birinde gerçekleşen tam bir kapanma ile hapsolması ardından birdenbire ve hızlı bir biçimde salık verilmesi sonucunda üretilmektedirler. Arapçanın patlamalı ünsüzleri ب, ت, د, ط, ض, ظ, ق, ك ve أ'dir.⁴⁹⁶

2.Sürtünmeliler (ar. الإِخْتِكَائِيّ - ing. Fricatives): Soluk verme sırasında akciğerlerden dışarıya doğru itilen hava akımının, ses yolunda meydana gelen daralma sonucunda oluşan bu dar geçitten işitilebilen bir sürtünme ile geçmesi sonucunda meydana gelmektedirler. Arapçanın sürtünmeli ünsüzleri ف, ث, ذ, ط, س, ز, ص, ش, خ, غ, ح, ع ve ه'dir.⁴⁹⁷

3.Genizcil (ar. الغِنَاءُ \ الأَنْفِيَّةُ - ing.Nasal): Bu özelliğe sahip sesler, ağız içerisinde herhangi bir sebepten hapsolan havanın yumuşak damağın alçalması ile birlikte açılan burun yolundan dışarıya çıkması sonucunda sesletilmektedirler: م ve ن ünsüzleri gibi.⁴⁹⁸

4.Yanal (ar. المُنْحَرَفَةُ - ing. Lateral): Ağız ortasında bulunan engel nedeniyle hava akımının ağız ortasından değil dil yanlarından sağlanması ile oluşan ünsüzlere atfedilen özelliktir. Arapçada bu özelliğe sahip ünsüz bir tane olup ل'dir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luġa, s.152-181.

⁴⁹⁶ es-Sa'rân, a.g.e, s.153

⁴⁹⁷ es-Sa'rân, a.g.e, s.172-178.

⁴⁹⁸ es-Sa'rân, a.g.e, s.168-169.

⁴⁹⁹ es-Sa'rân, a.g.e, s.169.

5. Çarpmalı (ar. الْمُكَرَّرَةُ - ing. Rolled): Dil önü gibi yumuşak bir uzvun diş eti gibi başka bir uzva peşi sıra ve birden fazla kere vurması veya çarpması sonucunda ortaya çıkan sesler, çarpmalı özelliğe sahip seslerdir: Arapçadaki ر ünsüzü gibi.⁵⁰⁰

6. Tek Vurmalı (ar. الْمُفْرَدَةُ / الْمُسْتَلْبَةُ / الْمُسْتَلَّةُ – ing. Flapped) : Çarpmalı seslerde olduğu gibi dil önü gibi yumuşak bir uzvun diş eti gibi başka bir uzva peşi sıra vurması sonucunda oluşan seslerdir. Ancak burada çarpmalı seslerin aksine yalnızca tek bir vuruş söz konusu olup bu vuruş oldukça kısa sürelidir. Arapçada bu özelliği taşıyan ünsüz tek vurmalı ر ünsüzüdür. Bu ünsüz, Arapçadaki çarpmalı ünsüz olan ر ünsüzü gibidir. Ancak aralarında çarpmanın sayısı ve süresi bakımından farklılık bulunmaktadır.⁵⁰¹

7. Sürtünmesiz (ar. الْمُتَمَادَّةُ عَنِ الْإِحْتِكَائِيَّةِ – ing. Frictionless): Bu kavram, sürtünme özelliği gösteren bazı ötümlü ünsüzler için kullanılmaktadır. Bu ünsüzler, sürtünme özelliği gösterecekleri de telaffuzları sırasında diğer sürtünmeli ünsüzlerde olduğu gibi sürtünme sesi işitilmemektedir. Bu durum hava akımının, ses yolunda oluşan daralma sebebi ile dar bir alandan ancak sürtünme sesinin işitilemeyeceği genişlikte dar bir alandan sağlanması nedeniyle kaynaklanmaktadır. Arapçada bu özelliğe sahip bir ünsüz bulunmamaktadır.⁵⁰²

8. Yarı ünlüler (ar. أَنْصَافُ الصَّوَائِتِ / أَشْبَاهُ الصَّوَائِتِ – ing. Semivowels): Bu türden seslerin telaffuzu sırasında konuşma organlarının aldığı pozisyon, ünlülerinki ile benzerlik göstermektedir. Ancak bu durum yalnızca telaffuzun başlangıç aşamasında söz konusu olup telaffuz devam ederken konuşma organları ünsüzlerin sesletimlerindeki gibi pozisyon almaktadır. Bir sesletim biçiminden diğer bir sesletim biçimine hızlı bir geçiş başka bir deyişle

⁵⁰⁰ es-Sa' rân, 'İlmu'l-Luğa, s.170-171.

⁵⁰¹ es-Sa' rân, a.g.e, s.171-172.

⁵⁰² es-Sa' rân, a.g.e, s.179.

kayma söz konusu olduğu için yarı ünlü olarak adlandırılan bu ses grubuna kayan ünlü adı da verilebilmektedir. و ve ې Arapçanın bu özelliğe sahip sesleri arasında bulunmaktadır.⁵⁰³

Mahmûd es-Sa' rân, klasik dönemde Araplar tarafından harflerin sesletim bölgelerinin mahreç kelimesi ile ifade edildiğine dikkat çekmektedir. Ona göre; bir sesin sesletim bölgesi yalnızca bir konuşma organı ile sınırlandırılmaz aksine sesletime birden fazla organ katılabilir bu nedenle de bir sesin birden fazla sesletim bölgesi bulunabilir. Örneğin, ن ünsüzü sesletim bölgesi bakımından değerlendirildiğinde dişsil bir ünsüzdür. Sesletiminde diş aktif bir rol oynamakla beraber dil önü, dişlere dokundurularak sesletildiğinden sesletim bölgesi olarak dişler ile birlikte dil önü de zikredilmelidir.⁵⁰⁴ Dünya dillerinin modern ve bilimsel yöntemlerle sesletim bölgelerine göre tasnifi ölçüt alındığında Arapçanın ünsüzlerinin artikülasyon bölgesi, dudaktan başlatılmalıdır. Sesletim bölgelerinin alt ve üst dudak olduğu ünsüzler, çift dudak ünsüzleri olarak nitelenir. Arapçanın çift dudak ünsüzleri م ve و 'dır. Alt dudak ve üst dişlerin birlikte telaffuza katıldığı ünsüz grubu, dişsil-dudaksıl olarak adlandırılmaktadır. Arapçanın diş-dudak veya dişsil-dudaksıl ünsüzü ف 'dir. Artikülasyon bölgelerinden bir diğeri ise dişlerdir. Çıkış bölgesinin dişler olduğu ünsüzlere, dişsil veya diş ünsüzleri adı verilmektedir. Arapçanın diş ünsüzleri ن , د ve ت 'dur.⁵⁰⁵ Dil ucu ve dil önünün dişlerin farklı bölgelerine temas etmesi sonucunda diş ünsüzleri kendi içerisinde farklı gruplara ayrılmaktadır. Bunlardan ilki dişler arası ünsüzlerdir. Arapçanın dişler arası ünsüzleri ط , ذ , ث 'dır. Sesletim bölgelerinin bir diğeri ise diş etidir. Artikülasyon bölgesinin diş etleri olduğu ünsüzler, diş etsil veya diş eti ünsüzleri olarak adlandırılmaktadırlar. Arapçanın diş eti ünsüzü aynı zamanda çarpmalı ünsüzlerden olan ر 'dır. Bir diğer sesletim bölgesi diş eti ile birlikte zikredilen ön damaktır. Bu türden sesletim bölgesine sahip ünsüzler, diş eti - damaksıl olarak nitelenmektedir. Arapçanın

⁵⁰³ es-Sa' rân, 'İlmu'l-Luğa, s.179-181.

⁵⁰⁴ es-Sa' rân, a.g.e, s.181.

⁵⁰⁵ es-Sa' rân, a.g.e, s.169, 182.

sesletim bölgesi diş eti- ön damak olan ünsüzü ش 'dir. Bir başka artikülasyon bölgesi, ön damak ve orta damaktır. Sesletimde ön ve orta damak birlikte aktif rol oynamasına rağmen bu türden ünsüzler, ön ve orta damaksıl yerine sert damaksıl ismi ile nitelenmektedirler. es-Sa‘rân, sesletim bölgesinin ön ve orta damak olduğu bu gruba herhangi bir örnek vermemiştir. Bir diğer sesletim bölgesi art damak olup buradan üretilen ünsüzler, art damaksıl olarak adlandırılmaktadırlar. Arapçanın bu türden ünsüzleri şunlardır: ك, خ ve غ.

Maḥmūd es-Sa‘rân, bir diğer sesletim bölgesini küçük dil olarak belirlemektedir. Bu türden ünsüzler küçük dil ünsüzleri veya küçük dilsil olarak adlandırılmaktadır. Arapçanın küçük dil ünsüzü ق 'dır. Bir diğer sesletim bölgesi boğaz olup bu bölgeden Arapçanın ح ve ع ünsüzleri sesletilmektedir. Bu ünsüzlere sesletim bölgelerine atıf yapılarak boğazsıl veya boğaz ünsüzleri adı verilmektedir. Son sesletim bölgesi gırtlak olup Arapçanın bu bölgeden üretilen ünsüzü ه ve ا 'dir. Bu ünsüzlere gırtlaksıl veya gırtlak ünsüzleri adı verilmektedir.⁵⁰⁶

2.1.1.4.Ramaḍân ‘Abduttevvâb

Sâmi diller üzerine yaptığı çalışmalar nedeniyle daha çok Sâmi diller uzmanı olarak bilinen Mısırlı dil bilimci, Ramaḍân ‘Abduttevvâb, el-*Medḥal ilâ ‘İlmi'l-Luġa ve Menâhici'l-Baḥsi'l-Luġavi* (الْمُدْخُلُ إِلَى عِلْمِ اللُّغَةِ وَمَنَاهِجِهَا الْبَحْثُ اللُّغَوِي) adlı kitabında, dil oluşumu ve buna dair ortaya atılan çeşitli teorilere⁵⁰⁷ dair giriş niteliğinde ayrıntılı bilgiler vererek başlamaktadır. Dil bilim - toplum ilişkisine⁵⁰⁸, psikoloji ve coğrafya gibi bilim dalları ve bu bilim dalları ile dil bilimi arasında, konuşma dilinin işleyiş biçimi ve dil ailesi oluşumunun ve dillerin sınıflandırılma ölçütlerinin açıklanması ile aralarında kurulan ilişkiye değinmektedir.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luġa, s.183.

⁵⁰⁷ ‘Abduttevvâb, el-*Medḥal ilâ ‘İlmi'l-Luġa*, s.109-124.

⁵⁰⁸ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.125-136.

⁵⁰⁹ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.137-164.

Bunlara ek olarak fonetik bilimi kapsamına giren ses olgusuna ve meydana geliş biçimine,⁵¹⁰ ünlü ve ünsüz şeklinde gruplandığı dil seslerinin çıkış yerlerine ve çıkış yerlerine nispet edilen dudaksıl, dişsil, damaksıl ve gırtlaksıl vb. gibi isimlerine,⁵¹¹ bu seslerin çıkış biçimlerine göre kazandıkları patlamalı, sürtünmeli vb. gibi bazı niteliksel özelliklerine,⁵¹² hece ve vurgu gibi niceliksel özellik olarak betimlediği ses birimlere dair bazı değerlendirmelerde bulunduğu da görülmektedir.⁵¹³

Ramağân ‘Abduttevvâb’ın *el-Medħal ilâ ‘İlmi’l-Luġa ve Menâhici’l-Baħşi’l-Luġavî* adlı kitabının içeriği kısaca şu şekilde özetlenebilir: giriş bölümünde dil biliminin tanımı, bu bilim dalının araştırma konularına ve alt disiplinlerine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere istinaden dil bilimi, dil seslerini inceleyen fonetik, kelime yapılarını, bu yapıların çeşitli değişimlerini inceleyen morfoloji, cümle yapısını ve öğelerini inceleyen sentaks ve kelimelerin işaret ettiği anlamları inceleyen semantik v.b. gibi alt disiplinlere ayrılmaktadır.⁵¹⁴

Kitabın “Fonetik Çalışma (الدراسة الصوتية)” başlığını taşıyan birinci bölümünde cümle (tümce) adı verilen söz dizisinin, kelime gibi daha küçük birimlerden oluştuğu ifade edilmektedir. Kelimeler cümleleri oluştururken sesler de kelimeleri meydana getirmektedirler. Örneğin, Muħammedun fi’l beyti / مُحَمَّدٌ فِي الْبَيْتِ (Muħammed evdedir) tümcesi, الْبَيْتِ / فِي / مُحَمَّدٌ kelimelerinin yan yana gelerek anlamlı birlikler oluşturması ile meydana gelmiştir. Tümcede geçen مُحَمَّدٌ kelimesi örnek olarak alınırsa bu kelimenin sırasıyla م + ح + م + م + م + م + م + م gibi seslerden oluştuğu görülür. Fonetik adı verilen bilim dalı da kelimeyi oluşturan ve en küçük ses birim olarak görülen bu seslerin nasıl husule geldiklerini, hangi konuşma

⁵¹⁰ ‘Abduttevvâb, *el-Medħal ilâ ‘İlmi’l-Luġa*, s.22-41.

⁵¹¹ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.42-61.

⁵¹² ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.97-100.

⁵¹³ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.101-107.

⁵¹⁴ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.7-12.

organında eklemlendiklerini ve eklemleme biçimlerine göre ne gibi özellikler kazandıklarını incelemektedir.⁵¹⁵ Aynı başlık altında Araplarda fonetik çalışmalarının doğuşuna ve bu çalışmaların öncülüğünü üstlenen önemli isimlere ve bu isimlerin ses olgusunu ne şekilde ele aldıklarına dair bazı bilgilerin verildiği görülmektedir. Bu bağlamda ilk olarak el-Ḥalîl b. Aḥmed, onun öğrencisi Sîbeveyh, el-Fârâbî ve ez-Zemahşerî vb. gibi isimler zikredilir. Bu isimlerden sonra modern dönem fonetik çalışmalarını yürüten Arap fonetikçilerinden Kemâl Bîşr, Temmâm Ḥassên, Maḥmûd es-Sa‘rân ve İbrâhîm Enîs vb. gibi isimlerin Arapçayı modern dönem fonetik çalışmaları kapsamında inceleyen çalışmaları ve görüşleri ile ilgili kısaca değerlendirmeler yer alır.⁵¹⁶ Bu genel bilgilerin ardından kitabın yine aynı bölümünde konuşma aygıtı, Standart Arapçanın ünlü ile ünsüz grupları, bu ses gruplarının sesletim bölgeleri ve sesletim özellikleri gibi daha daha ayrıntılı bilgilere değinildiği görülmektedir. Bu bağlamda konuşma seslerinin üretilmesine yarayan organların tamamı, konuşma aygıtı olarak adlandırılmaktadır. Bu organlar sırasıyla ağız boşluğu, burun boşluğu, boğaz, gırtlak, nefes borusu, akciğer, dudak, diş, damak tavanı, dil, küçük dil, ses telleri ve gırtlak kapağıdır. Standart Arapçanın ses oluşumuna etki eden başlıca organlar ise; dudak, diş-dudak, alt ve üst diş, diş-diş eti, diş eti, sert damak, yumuşak damak, küçük dil, boğaz ve gırtlaktır.⁵¹⁷ Buna göre Standart Arapçanın dudak ünsüzleri; ب, م ve veled / وَلَدٌ kelimesinin ilk sesi olan و , diş-dudak ünsüzleri; ف , diş ünsüzleri; ث, ذ ve ظ , diş-diş eti ünsüzleri; د, ض, ط, ت, ز, س ve ص , diş eti ünsüzleri; ل, ر ve ن , sert damak ünsüzleri; ش, ج ve ي , yumuşak damak ünsüzleri; ك, غ ve خ , küçük dil ünsüzleri; ق, boğaz ünsüzleri; ع ve ح , gırtlak ünsüzleri; هـ ve ء dir.⁵¹⁸

⁵¹⁵ ‘Abduttevvâb, *el-Medḥal ilâ ‘İlmi’l-Luġa*, s.13.

⁵¹⁶ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.15-21.

⁵¹⁷ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.22-31.

⁵¹⁸ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.42-59.

el-Medḥal ilâ 'İlmi'l-Luġa adlı kitabın birinci bölümünde yer alan “Harekeli ve Ünsüz Sesler (الأصوات الصائتة والمتحركة)” isimli başlık altında, Standart Arapçanın sesleri, ünlü ve ünsüz olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır; ünsüzler el-eşvâtu's-şâmite / الأصوات الصائتة Arapça ifadesi ile adlandırılırken ünlülerin adlandırılmasında kimi yerde el-eşvâtu'l-muteḥarrike / الأصوات المتحركة, kimi yerde harekeler anlamına gelen el-harekât / الحركات ve kimi yerde ise illetli sesler anlamına gelen el-eşvâtu'l-‘ille / الأصوات اليلة ifadelerinin kullanıldığı görülür.⁵¹⁹ Ünlülerin isimlendirilmesinde birden fazla kavram kullanılmasının Ramadân ‘Abduttevvâb’ın fetha harekesini ﻻ illetli sesi ile damme harekesini و illetli sesi ile kesra harekesini ise ي illetli sesi ile benzer sesler olarak görmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.⁵²⁰ Ünlü ve ünsüz şeklinde kümelenmiş bu ses gruplarının İngilizce isimlerine de yer verilmektedir; ünlüler için vowels kelimesi kullanılırken ünsüzleri karşılamak için consonants ifadesi kullanılmaktadır.⁵²¹

Standart Arapçada sesler, çıkış biçimlerine göre bazı özellikler kazanmaktadır; ses tellerinin titreşip titreşmemesine göre ötümlü – ötümsüz, ses yolunun durumuna göre patlamalı-sürtünmeli, ses üretimi esnasında hava akımının sağlandığı sesletim bölgeleri dikkate alınarak yanal, tekrarlı vb. gibi. Sesletimi sırasında ses tellerinin titreştiği ünsüzler, titreşimli bir başka deyişle ötümlü olarak adlandırılmakta olup Standart Arapçanın ötümlü ünsüzleri şunlardır: ظ, ذ, م, و, ب, د, ز, ض, ر, ل, ن, ج, ي, غ, ع ve ع.⁵²² Telaffuzları sırasında ses tellerinin titreşmemesi ötümsüzlük özelliği ile açıklanmaktadır. Standart Arapçanın bu özelliğe sahip olduğu düşünülen ünsüzleri ث, ف, ت, ط, س, ش, ص, ك, ق, ح, خ, ع ve ه'dir.⁵²³ Klasik dönemde gevşek sesler olarak adlandırılan Standart Arapçanın sürtünmeli ünsüzleri, ses yolunda meydana gelen

⁵¹⁹ ‘Abduttevvâb, *el-Medḥal ilâ 'İlmi'l-Luġa*, s.91-93.

⁵²⁰ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.92-93.

⁵²¹ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.42.

⁵²² ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.36-37, 61.

⁵²³ ‘Abduttevvâb, *a.g.e*, s.36, 61.

daralma sonucunda oluşmakta olup bu ünsüzler şu şekilde belirlenmektedir: س, ز, ف, ث, ذ, ظ, 524 Klasik dönemde sertlik özelliği ile tanımlanan Standart Arapçanın patlamalı ünsüzleri 525 'dir. ب, د, ض, ت, ك, ط, ق, ع, غ, ح, خ, ص, ش

Dilin, sesletim sırasında gerçekleştirdiği yükselme ve alçalma hareketleri ölçüt alınarak Standart Arapçanın ünsüzleri, kalın ve ince olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.⁵²⁶ Bunlardan dilin yumuşak damağa doğru yükselmesi ile sesletilenleri kalın ünsüzler olup ط, ظ, ص, ض, Standart Arapçanın bu özelliğe sahip ünsüzlerindedir. Dilin ağız içerisinde gösterdiği alçalma hareketi sonucunda ince ünsüzler meydana gelmekte olup Standart Arapçanın bu türden ünsüzleri şunlardır: 527 هـ, ع, ك, ش, س, ز, ت, د, ب, ف, ث, ذ, خ, ح, غ, ع, ك, ش, س, ز, ت, د, ب, ف, ث, ذ

Telaffuzu esnasında hava akımının dilin her iki kenarından veya yanlarından sağlanması nedeniyle ُ, Standart Arapçanın yanal ünsüzüdür.⁵²⁸ Standart Arapçanın seslerinden ِ tekrarlı bir ünsüz olarak nitelenirken ِ genizcil ünsüz olarak adlandırılır.⁵²⁹

Yukarıda özet bir biçimde değinilen seslerin telaffuz edilme biçimlerine göre kazandıkları bazı özellikler, *el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa* adlı eserde oldukça dağınık bir biçimde verilmiş olup bu özelliklerden ötümlülük-ötümsüzlük, patlamalı-sürtünmeli ve kalın-ince adlarını taşıyanlarının nasıl husule geldikleri ve neden bu adlandırmalarla anıldıkları bilgisi kitabın “Fonetik Çalışma (الدراسة الصوتية)” başlığını taşıyan birinci bölümünde 33 – 38 sayfa aralığında yer almaktadır. Standart Arapçanın bu özelliklere sahip olan seslerinin neler olduğu ise aynı bölümün “Harekeli ve Ünsüz Sesler (الأصوات الصائتة والمنحرّكة)” başlığı altında 61.

⁵²⁴ 'Abduttevvâb, *el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa*, s.35-36, 61.

⁵²⁵ 'Abduttevvâb, *a.g.e*, s.33-34, 61.

⁵²⁶ 'Abduttevvâb, *a.g.e*, s.37.

⁵²⁷ 'Abduttevvâb, *a.g.e*, s.37-38, 61.

⁵²⁸ 'Abduttevvâb, *a.g.e*, s.48.

⁵²⁹ 'Abduttevvâb, *a.g.e*, s.48-49.

sayfada verilen tabloda gösterilmiştir. Standart Arapçanın seslerinin ne gibi özelliklere sahip oldukları bilgisi ile bu özelliklere sahip sesler, farklı sayfalarda dağınık olarak verilen bilgiler bir araya getirilerek birlikte sunulmaya çalışılmıştır.

III. BÖLÜM

3.1.ARAPÇADA SESLER VE SINIFLANDIRILMASI

Dil sesleri, tarihte ilk kez Platon tarafından ünlü [sesli veya vokal] ve ünsüz [sessiz veya konson] olmak üzere başlıca iki gruba ayrılmıştır.⁵³⁰ Daha önceden de belirtildiği üzere söz konusu tasnife esas alınan dil Yunancadır. Platon'a dayandırılan bu sınıflandırma biçimi zaman içerisinde diğer dillerde özellikle de Avrupa dillerinde yaygın hâle gelmiştir. Batı'daki bu gelişmelere, Batı'ya göre Doğu olarak konumlandırılan Arap coğrafyasında da kayıtsız kalınmamıştır. Standart Arapçanın sesleri de aynı yöntemle ünlü ve ünsüz olmak üzere iki grup altında incelenmiştir.⁵³¹

Standart Arapçada ünlü sözcüğünü karşılamak üzere seslenmek ve ses çıkarmak anlamlarına gelen *şa:te* / *صَات* fiil kökünden türeyen *şa:it* / *صَائِت* sözcüğü kullanılır. Bu kavram morfolojik yapısı bakımından ism-i fâil özelliği taşımakta olup ses çıkarıcı, sesli anlamlarına gelmektedir.⁵³² Ünsüzler için ise susmak veya ses çıkarmamak anlamlarına gelen *şamate* / *صَمَّت* fiilinden türemiş *şa:mit* / *صَامِت* sözcüğü kullanılır.⁵³³ Bu sözcük, morfolojik yapısı bakımından tıpkı *صَائِت* sözcüğündeki gibi ism-i fâil özelliği taşımakta ve sessiz anlamına gelmektedir.

Dil seslerin ünlü ve ünsüz şeklinde tasnif edilmesi bu seslerin meydana gelme biçimleri ile ilişkilendirilir. Ünlü adı verilen ses grubunun oluşumu esnasında, akciğerlerden gelen hava, ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmaz.⁵³⁴ Hava, ses yolunda ilerleyerek ses tellerine uğrar ve burada ses tellerini titreştirerek ton alır. Bu durum onların ötümlülük özelliğine işaret

⁵³⁰ Robins, *A Short History of Linguistics*, s.30

⁵³¹ Bişr, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.12, 149; es-Sa‘rân, *‘İlmu'l-Luğa*, s.148; Ahmed Muhtâr ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, Kahire, ‘Âlemu'l-Kutub, 1997, s.135.

⁵³² Firûzâbâdî, *‘Kâmûsu'l-Muhtât*, s.155.

⁵³³ Firûzâbâdî, *a.g.e*, s.155.

⁵³⁴ Bereke, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm*, s.79; Hâlidî, *Şinâ‘atu'l-Muştalaḥi'ş-Şavti*, s.177-178.

eder. Bu sebeple fonetikçiler, ünlülerin tamamının ötümlülük özelliğine sahip olduğu görüşündedirler.⁵³⁵

Ünsüzlerin sesletimi esnasında ise hava, ses yolunda meydana gelen daralma veya kapanma sebebi ile engellenir; bu engelin derecesine göre de sürekli ve süreksiz olmak üzere iki alt grupta incelenirler.⁵³⁶ Ünsüzler, oluşumları esnasında karşılaştıkları bu kapanma veya daralma durumları sebebiyle ses renklerinin tespiti için muhakkak bir ünlüye ihtiyaç duyarlar. Bir ünsüzün, bir ünlü ile birlikte telaffuz edilmesi, o ünsüzün kapanma derecesi veya engel çeşidini tespit etmek için gereklidir.⁵³⁷ Daha evvelden bahsi geçtiği üzere bu gereklilik ilk kez Hicrî II. (M.VIII) yüzyılın sonlarında el-Ḥalîl b. Aḥmed tarafından tespit edilmiştir. Nitekim el-Ḥalîl, seslerin boğumlanma noktalarını tespit etme amacıyla kendine has bir yöntem geliştirmiştir. Bu yönteme göre boğumlanma noktası tespit edilmek istenen ünsüz, başına ünlüyü temsil eden fethalı bir hemze getirilerek okunur: أَبْ, أَثْ, أَحْ, أَغْ, أَعْ örneklerinde olduğu gibi.⁵³⁸

Arap fonetikçiler arasında ünlü ve ünsüz kavramlarına karşılık gelen صَائِت ve صَامِت kelimelerinin kullanımı yaygın olmakla birlikte, ünlüler için yumuşak sesler anlamına gelen eşva:tu'l-leyyine / أصْوَات اللَيِّئَةِ veya harekeli sesler anlamına gelen el-eşva:tu'l-muteḥarrike / الأصْوَات السَّائِكَةِ, ünsüzler için ise sâkin sesler anlamına gelen el-eşva:tu's-sa:kine / الأصْوَات السَّائِكَةِ gibi ifadelerin kullanıldığı da görülmektedir.⁵³⁹ Ünlü anlamını karşılamak üzere صَائِت , ünsüz

⁵³⁵ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.148-149.

⁵³⁶ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.86.

⁵³⁷ Hâlîdî, Şinâ'atu'l-Muştalâhi's-Şavfî, s.180.

⁵³⁸ el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, Kitâbu'l-'Ayn, (thk. 'Abdulḥamîd Hindâvî), c.I, s.3.

⁵³⁹ 'Abduttevvâb, el-Medḥal ilâ 'İlmi'l-Luğa, s.42; Hilâl, Eşvâtu'l-Luğa, s.111.

anlamını karşılamak üzere ise صامت ifadelerinin tercih edilme sebepleri ile ilgili bazı görüş ve yaklaşımlar ortaya atılmaktadır. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. İngiliz fonetikçiler, Avrupalı diğer meslektaşları gibi ünlü ve ünsüz kavramlarını karşılamak üzere vowel ve consonant sözcüklerini kullanmaktadır.⁵⁴⁰ Arapçada صائت ve صامت ifadeleri ile karşımıza çıkan bu iki kavram, vowel ve consonant kavramlarının Arapçaya tercüme edilmiş halleridir. Vowel'in Arapça karşılığı صائت , consonant'ın Arapça karşılığı ise صامت 'tir.⁵⁴¹

2. Ünlü ve ünsüz adı verilen bu iki ses grubunun meydana geliş biçimleri, onları adlandırmada etkili olmuştur. Bilindiği üzere ünlülerin oluşumu esnasında hava, ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan ses tellerine ulaşmaktadır. Ses tellerinde ton alan ünlülerin telaffuzu esnasında oldukça net bir ses ortaya çıkmaktadır. Ünlü ifadesinin eş anlamlısı olarak sesli sözcüğünün kullanıldığı düşünülürse sesli veya ünlü sözcüklerinin bu türden sesleri adlandırmada kullanılması, oluşum biçimleri ile ilişkilendirilebilir. Ünsüzler için de aynı durum söz konusudur. Bu ses grubunun oluşumu esnasında hava, ses yolunda çeşitli sebeplerle engellenir. Bu engeller sebebi ile ses, net olarak açığa çıkamaz. Daha önce bahsedildiği üzere bu özelliklerinden ötürü ünsüzlerin engel durumlarının ve tonlarının belirlenmesinde muhakkak bir ünlü ile birlikte telaffuz edilmeleri gerekmektedir. Ünsüz kavramının eş anlamlısı sessiz sözcüğüdür. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda söz konusu ses grubunun ünsüz veya sessiz kavramı ile adlandırılmasında, meydana geliş biçimleri esastır denilebilir.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Michael Ashby, John Maidment, **Introducing Phonetic Science**, 1.Bs., New York, Cambridge University Press, 2005, s.70; Matthews, **The Concise Oxford Dictionary of Linguistics**, s.431, 75; Üçok, **Genel Fonetik**, s.4.

⁵⁴¹ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.252; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.77; Hilâl, **Eşvâtu'l-Luğa**, s.111.

⁵⁴² Hilâl, **a.g.e**, s.121-122.

Arap fonetikçilerin gerek seslerin adlandırılması gerekse ses gruplarının tasnif edilmesi konusunda ortak ve değişmez bir metot izledikleri söylenemez. Nitekim modern dil biliminin öncü isimlerinden kabul edilen, fonetiğe dair yaptığı çalışmalarla da dikkat çeken İbrâhîm Enîs, ünlü kavramının Arapça karşılığı olarak yumuşak anlamına gelen el-leyyine / اللَّيِّنَةُ ifadesini, ünsüz kavramının karşılığı olaraksa sâkin, hareke almayan, durgun gibi anlamlara gelen es-sa:kine / السَّكِينَةُ ifadesini kullanmaktadır.⁵⁴³ XIX. yüzyılın önde gelen dil bilimcilerinden Maḥmûd es-Sa'rân ise Standart Arapçanın seslerini ünlüler ve ünsüzler olarak iki gruba ayırırken bunlardan ilki için صَائِت , ikincisi için صَامِت Arapça ifadelerini kullanmıştır.⁵⁴⁴ es-Sa'rân 'ın çağdaşı sayılan Kemâl Bîşr, 'İlmu'l-Eşvât adlı eserinde aynı Arapça kavramları kullanmakla birlikte صَائِت yerine harekeler anlamına gelen el-ḥareka:t / الْحَرَكَاتُ ifadesinin de kullanılabileceği görüşünde olduğunu belirtmektedir.⁵⁴⁵ Mısırlı fonetikçi ve Sâmi diller uzmanı Ramaḍân 'Abduttevvâb ise kendinden önceki dil bilimciler gibi Standart Arapçanın seslerini ünlü ve ünsüz olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Ancak bunlardan ünlüleri kimi zaman harekeli sesler anlamına gelen el-eşva:tu'l-muteḥarrike / الْأَصْوَاتُ الْمُتَحَرِّكَةُ, kimi zaman الْحَرَكَاتُ ve kimi zamansa illet sesleri anlamına gelen el-eşva:tu'l-'ille / الْأَصْوَاتُ الْعِلَّةُ ifadeleri ile ünsüzleri ise sesi olmayan veya sessiz sesler anlamlarına gelen el-eşva:tu'ş-şa:mite / الْأَصْوَاتُ الصَّامِتَةُ Arapça ifadesi ile nitelemektedir.⁵⁴⁶

Ünlü ve ünsüzlerin çeşitli ölçütlere göre tasnif edilmesinde de durum aynıdır. Özellikle ünsüzlerin tasnifinde iki temel yaklaşım söz konusudur denilebilir. Bu yaklaşımlardan ilki klasik dönem dil âlimlerinin görüşleri doğrultusunda yalnızca kavramlarda yapılan bazı değişiklikleri kapsamaktadır. Klasik döneme kıyasla kullanılan dil daha anlaşılır olmakla

⁵⁴³ Enîs, *el-Eşvâtü'l-Luġavî*, s.27.

⁵⁴⁴ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luġa, s.148.

⁵⁴⁵ Bîşr, 'İlmu'l-Eşvât, s.8-11.

⁵⁴⁶ 'Abduttevvâb, *el-Medḥal ilâ 'İlmi'l-Luġa*, s.42, 91.

birlikte kavramlara getirilen açıklamalar daha ayrıntılıdır. Bu yaklaşımı benimseyenler arasında İbrâhîm Enîs ve Ramağân ‘Abduttevvâb, Temmâm Hâssên (1918 - 2011) gibi isimler zikredilebilir. Bu isimlerin ünlü ve ünsüzleri tasnif etme biçimleri aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. Ünlüler genellikle tasnif dışı bırakılarak ünsüzlere odaklanılır. Bu bağlamda ünsüzler, ilk olarak meydana geldikleri konuşma uzuvları esas alınarak sınıflandırılır. Bu dil bilimciler tarafından, klasik dönem dil âlimlerinin mahreç kavramı ile ifade ettiği organlar, konuşma organları anlamına gelen a‘da:u'n-nuṭṭ / أعضاء النطق veya konuşma aygıtı anlamına gelen el-ciha:zu'n-nuṭṭi: / الجهاز النطقي ifadesi ile karşılanır.⁵⁴⁷ İbrâhîm Enîs ve Ramağân ‘Abduttevvâb gibi dil bilimciler, bu başlık altında konuşma uzuvlarını tanıtırken, her uzvun meydana getirdiği ünsüze dair de bilgilere de yer vermektedirler.⁵⁴⁸ Aynı dil bilimcilerin, dil bilimi ve fonetik alanında yazılmış kitaplarında çıkış yerlerine göre ünsüzler, boğumlanma durumlarına göre ünsüzler veya eklemleme bölgelerine göre ünsüzler şeklinde açıklayıcı ve ayırıcı bir başlığa rastlanmaz.

2. Klasik dönem dil âlimlerinin “Harflerin Sıfatları (صِفَاتُ الْحُرُوف)” başlığı altında ele aldıkları özellikler, bu dil bilimcilerin ünsüzleri tasnifinde belirleyici rol oynamaktadır. Buna göre ünsüzler, ötümlü-ötümsüz, patlayıcı-sürtünmeli ve orta olmak üzere çeşitli gruplara ayrılmaktadır.⁵⁴⁹ Ünsüzlerin bu kavramlarla nitelenmesi, oluşumları esnasında ses organlarında meydana gelen kapanma veya daralma gibi durumlar, bu durumların ne şekilde ortaya çıktığı, ses yolunun açık, yarı açık veya kapalı biçimde bulunması, ses tellerinin durumu gibi birçok ölçütle ilişkilidir. Yukarıda isimleri zikredilen dil bilimcileri, ilk olarak ünsüzlerin

⁵⁴⁷ Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğavî*, s.16; ‘Abduttevvâb, *a.g.e.*, s.22.

⁵⁴⁸ ‘Abduttevvâb, *a.g.e.*, s.25-31; Enîs, *a.g.e.*, s.44-67.

⁵⁴⁹ Enîs, *a.g.e.*, s.21-26.

özelliklerinden biri olarak belirledikleri kavramı zikreder, ardından işaret ettiği anlama kısaca değinerek bu kavram altında ele alınması gereken ünsüzleri sıralarlar.

Ünlü ve ünsüzlerin çeşitli ölçütlere göre tasnif edilmesi konusunda iki temel yaklaşımdan söz edilebileceğinden bahsedilmişti. Bu yaklaşımlardan ilki daha evvel bahsi geçtiği üzere klasik dönem dil âlimlerinin görüşlerine göre şekillenen ve yalnızca kavramları adlandırmada yapılan bazı değişiklikleri kapsamaktaydı. İkinci yaklaşım ise doğrudan veya dolaylı olarak Uluslararası Fonetik Alfabe'ye dayanmaktadır. Bu yaklaşımı benimseyenler arasında Maḥmūd es-Sa'rân ve Kemâl Bişr gibi isimler zikredilebilir. Bu isimlerin, seslerin tasnifinde kullandıkları yöntem aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. Ünlüler, boğumlanmada dil, dudak ve çenenin durumuna ve aldığı biçime göre ön, arka, kapalı, yarı kapalı, açık ve yarı açık, dar ve geniş olmak üzere çeşitli gruplara ayrılmaktadır.⁵⁵⁰ Bununla birlikte söyleniş süresi bakımından ünlüler, kısa ve uzun olmak üzere iki temel grup altında incelenmektedir.⁵⁵¹

2. İlk yaklaşımı benimseyen isimlerde olduğu gibi bu dil bilimcilerin de ünsüzleri sınıflandırması, ünlülere kıyasla daha geniş ve kapsamlıdır. Bu bağlamda ünsüzler, çıkış yerleri, çıkış biçimleri ve ses tellerinin durumuna göre üç gruba ayrılmaktadır. Ünsüzler, çıkış yerlerine göre dudak ünsüzleri, çift dudak ünsüzleri, diş-dudak ünsüzleri, diş ünsüzleri, diş eti ünsüzleri, damak ünsüzleri gibi çok sayıda kavramla adlandırılmaktadır.⁵⁵² Ünsüzlerin çıkış yerlerine göre edindikleri bu özellikler, onların temel nitelikleridir. Bu ses grubu, çıkış biçimlerine göre patlamalı, yarı patlamalı, genizcil, yanal, tekrarlı, çarpmalı gibi çok sayıda nitelik

⁵⁵⁰ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.80-81; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luġa, s.181-185; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.231-236.

⁵⁵¹ Bereke, a.g.e, s.83.

⁵⁵² es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luġa, s.181-183; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.180-196.

kazanmaktadır.⁵⁵³ Son olarak, ses tellerinin titreşip titreşmemesine göre ünsüzler, ötümlü ve ötümsüz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.⁵⁵⁴

Çalışmada, Arapçanın sesleri, bu seslerin adlandırılması, gruplandırılması ve çeşitli ölçütlere göre kategorize edilmesinde, Uluslararası Fonetik Alfabe'nin esas alındığını belirtmek gerekir. Bu bağlamda Uluslararası Fonetik Alfabe'ye göre sesleri adlandıran ve sınıflandıran Kemâl Bişr ve Maḥmūd es-Sa'rân 'ın görüşleri önem arz etmektedir. “Arapçada Sesler ve Sınıflandırılması” başlığı altında, çalışma içerisinde eserleri incelenen bu iki isme ait görüşlere ek olarak Bessâm Bereke, ‘İşâm Nûreddîn, Aḥmed Muḥtâr ‘Umer, Muḥammed ‘Alî el-Ḥûlî, Dâvud ‘Abduh ve İbrâhîm Ḥalîl gibi modern dönem Arap fonetikçilerinin kitaplarında ve bilimsel çalışmalarında geçen görüşlerine de yer verilmiştir.

3.1.1. Arapçanın Parçalı Ses Birimleri

Bir dildeki ses birimleri, parçalı ve parçalar üstü olmak üzere iki temel gruba ayıran ilk dil bilimci, Kenneth Lee Pike'dir (1912 - 2000).⁵⁵⁵ Parçalı ses birim veya parça ses birimler (ar. الأَفْوَئِيْمَاتُ التَّرْكَيبِيَّةُ / ing. segmental phonemes), tek bir sese bağlı özel ses birimlerdir. İşitilebildikleri gibi yazı dilinde karşılıkları da bulunmaktadır. Ünlüler, ünsüzler ve yarı ünlüler parçalı ses birim olarak adlandırılmaktadırlar.⁵⁵⁶

⁵⁵³ es-Sa'rân, **İlmu'l-Luġa**, s.152-180; Bişr, **İlmu'l-Eşvât**, s.196-214.

⁵⁵⁴ Bişr, **a.g.e**, s.173-180.

⁵⁵⁵ Demircan, **Türkçenin Seseşizimi**, s.21

⁵⁵⁶ İmer vd., **Dilbilim Sözlüğü**, s.221; Karaaġaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s.637; Matthews, **The Concise Oxford Dictionary of Linguistics**, s.358.

3.1.1.1.Ünlüler

Ünlüler, oluşum sürecinde gırtlak, boğaz ve ağız gibi konuşma organlarında herhangi bir engel veya daralma ile karşılaşmayan sesler olarak tanımlanmaktadır. Ünlülerin telaffuzları sırasında akciğerlerden dışarıya doğru itilen hava, herhangi bir engelle karşılaşmadan akması sureti ile ses yolunda ilerlemektedir.⁵⁵⁷ Klasik dönemde Arapçanın uzun ünlülerinin, boşluk sesleri ve havalı (hevâî) sesler olarak adlandırılması da benzer şekilde yorumlanabilir. Boşluk sesleri ve havalı sesler tanımlamaları ile bu seslerin telaffuzları sırasında sesin hava ile birlikte akması ve ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmaması kastedilmektedir.⁵⁵⁸ Havanın, akciğerlerden dışarıya doğru itilme sürecini kapsayan soluk verme işinin işleyiş biçimine göre ünlüleri ünsüzlerden ayıran bazı özellikler bulunmaktadır. Bu özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.Ünlüler, ünsüzlere kıyasla ses dolgunluğu bakımından daha zengindirler. Ünlülerin telaffuzları sırasında ağız kanalı açık durumda bulunduğu için sesin duyulurluk derecesi daha yüksektir.⁵⁵⁹

2.Ses tellerinde meydana gelen titreşimle üretildikleri için ünlülerin hepsi ötümlülük özelliğine sahiptir.⁵⁶⁰

Standart Arapçanın ünlüleri, kısa ünlüler (ar. الصَوَائِتُ الْقَصِيرَةُ / ing. short vowels) ve uzun ünlüler (ar. الصَوَائِتُ الطَّوِيلَةُ / ing. long vowels) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.⁵⁶¹ İlk olarak

⁵⁵⁷ Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğavî*, s.30-38; Bişr, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.217; Hilâl, *Eşvâtu'l-Luğa*, s.88; Bereke, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm*, s.79.

⁵⁵⁸ el-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-‘Ayn*, (thk. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî), c.I, s.57-58; ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, s.522; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.435.

⁵⁵⁹ Bişr, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.218.

⁵⁶⁰ Hilâl, *Eşvâtu'l-Luğa*, s.88; Bereke, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm*, s.79; Bişr, *a.g.e*, s.217.

⁵⁶¹ Bişr, *a.g.e*, s.12-13; Hilâl, *a.g.e*, s.92.

her iki kavramın, nasıl ortaya çıktığı ve nasıl bir tarihsel süreçten geçtiği konusuna, klasik dönem belagatçilerinin, kıraat âlimlerinin ve felsefe ve tıp âlimlerinin görüşleri bir kenara bırakılarak yalnızca dil âlimlerinin ve modern dönem Arap fonetikçilerin görüşleri doğrultusunda kısaca değinilecektir. Çünkü Araplarda fonetik çalışmalarına doğrudan veya dolaylı olarak katkı sağlayan klasik dönem âlimleri arasında dil âlimleri, belagat âlimleri, felsefeciler ve kıraat âlimleri gibi farklı alanlardan çok sayıda isim zikredilmesine rağmen dil bilimi alanında çalışanlar, Arapçayı modern fonetik bağlamında incelerken ve bu çerçevede kavramları ve tasnif biçimlerini tarihsel olarak sunarken yalnızca dil âlimlerinin görüşlerine bağlı kalmaktadırlar. Standart Arapçanın ünlüleri konusuna yeniden dönülecek olursa; kısa ünlü kavramı, klasik dönem dil âlimleri tarafından hareke (el-ḥareke / الحركة) adı verilerek kullanılmıştır.⁵⁶² Hareke kavramının ifade ettiği anlama gelince; Sîbeveyh, *el-Kitâb* adlı eserinin I.cildinde nasb alameti olarak gördüğü fetha'ya, cer alâmeti olarak gördüğü kesra'ya ve ref alâmeti olarak gördüğü damme'ye hareke adını vermektedir.⁵⁶³ Tıpkı Sîbeveyh gibi, klasik dönem dil âlimleri arasında zikredilen ez-Zemaḥşerî de, *el-Mufaṣṣal* adlı gramer kitabında bu üç ismi hareke kavramı ile nitelemektedir.⁵⁶⁴ Ancak, dil âlimlerinin, hareke kavramı ile kastettikleri şey yalnızca kısa ünlüler değildir. Onlar nezdinde bu kavram, i' râb alameti olarak görülen ve fetha, kesra, damme, tenvin ve sükûn adları verilen, farklı görevdeki çok sayıda işareti kapsamaktadır.⁵⁶⁵ Zemaḥşerî tarafından harekelerin, i' râb harekeleri (ḥareka:tu'l-i' râb / حركات الإعراب) olarak adlandırması bunun bir örneği mesabesindedir.⁵⁶⁶

⁵⁶² Hilâl, *Eṣvâtu'l-Luġa*, s.93

⁵⁶³ Ebû Bişr 'Amr b. 'Uṣmân b. Kānber el-Ḥârîṣî Sîbeveyh, *el-Kitâb*, (thk. 'Abdusselâm Muḥammed Harûn), 4. Bs., Kahire, Mektebetu'l-Ḥâncî, 2004, c.I, s.13-14.

⁵⁶⁴ ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, s.44.

⁵⁶⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.I, s.13-14; ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s.44.

⁵⁶⁶ ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s.44.

Harekelerin bu yönüyle kullanımı, fonetik kullanımdan farklılık göstermektedir. Fonetik açıdan ele alındığında hareke, yalnızca [a], [i], [u] seslerini temsil eden ve fetha, kesra ve damme isimleri ile sınırlı olan bir kavram olarak değerlendirilmelidir. Fonetik bilimi bağlamında, klasik dönem dilcileri tarafından kullanılan bu kavram ile [a], [i], [u] seslerine karşılık gelen, sesin niteliğine göre harfin üstüne veya altına konulan bazı semboller kastedilmektedir. Bu bilgilere ek olarak belirtmek gerekir ki başta el-Ḥalîl b. Aḥmed olmak üzere öğrencisi Sîbeveyh ve hatta İbn Cinnî gibi klasik dönem dil âlimleri, hareke adını verdikleri bu üç sembolü, med ve illet harflerinin bir uzantısı olarak görme yönelimindedirler. el-Ḥalîl 'in “Fetha, ا 'ten gelmektedir. Aynı şekilde kesra, ي 'dan, damme de و 'dan meydana gelir.” şeklindeki sözleri bu duruma işaret etmektedir. Benzer bir ifadeye Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserinde de rastlanır: “Fetha ا 'ten gelir. Bu bakımdan kesra, fetha harekesi ile, ا , ي ile benzeşmektedir.” İbn Cinnî bu iki dil âlimine kıyasla daha açık bir ifade ile şöyle der: “Şunu bil ki harekeler, lîn ve med harflerinin parçalarıdır.” Bu sözlerden yola çıkarak klasik dönemde fetha, kesra ve damme adı verilen hareketlerin, harflerin med ve lîn adı verilenleri ile aynı görüldüğü sonucuna ulaşılabılır. Her iki ses grubunu da ünlü olarak niteleyen klasikçiler, bunlara aynı özellikleri atfetmişlerdir. Onlara göre hem bu üç hareke hem de med ve lîn adı verilen ي , و , ا ötümlüdür ve her ikisinin telaffuzu esnasında ses yolunda herhangi bir engel ile karşılaşılmasıdır.⁵⁶⁷

[a], [i] , [u] seslerine karşılık gelen, sesin niteliğine göre harfin üstüne veya altına konulan semboller konusuna tekrar dönülecek olursa; bu semboller Standart Arapçada da hâlen kullanılmakta olup; [a] sesine karşılık gelen ve harfin üzerine yazılan fetha için ← ; [i]

⁵⁶⁷ Ḥalef es-Seyyid Rıdvân, “Şavâitu'l-Ḳaşıyra fî Dav'î Mu'tiyât 'İlmi'l-Eşvât Beyne'l-Ḳudemâ ve'l-Muḥdeşîn”, **Ḥavliyyetu Kulliyeti'l-Luğati'l-'Arabiyyeti bi Circâ: Mecelle 'İlmiyye Muḥakkeme**, 2004, c.VIII, S.1, s.222; Hilâl, **Eşvâtu'l-Luğa**, s.93.

sesine karşılık gelen ve harfin altına yazılan kesra için — ; [u] sesine karşılık gelen ve harfin üzerine yazılan damme için —̣ işaretlerini kapsamaktadır.

Standart Arapçanın kısa ünlüleri ilk olarak Ebu'l-Esved ed-Dûelî tarafından tespit edilmiştir. Onun kaynaklarda geçen: “Dudaklarımı açarsam, harfin üzerine bir nokta koy. Dudaklarımı büzersem harfin yanına bir nokta koy. Şayet dudaklarımınla ince bir [i] sesi verirsem harfin altına bir nokta koy. Eğer bu hareketlerden herhangi birini genizden okursam iki nokta koy”⁵⁶⁸ şeklindeki sözleri üzerine kendisinden sonra gelen ünlü sözlükçü el-Ḥalîl b. Aḥmed tarafından hareke sistemi ortaya konmuştur.⁵⁶⁹ Bu sistem, el-Ḥalîl'den sonra da üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın günümüze kadar kullanılagelmiştir.⁵⁷⁰

Görüldüğü üzere Ebu'l-Esved ed-Dûelî'nin yukarıda geçen sözleri, Standart Arapçanın kısa ünlülerinin belirlenmesinde yol gösterici bir niteliğe sahiptir. Onun bu sözlerinden hareketle, sesin niteliği ile bu sese karşılık gelen yazılı işaret arasında bir bağ kurduğu sonucuna ulaşılabilir. Aynı sözlerden, hareke adı verilen kısa ünlülerin, dudakların ve üstü kapalı bir şekilde işaret ettiği çenenin, çeşitli hareketleriyle birtakım nitelikler kazandığı çıkarımına da ulaşmak mümkündür. Nitekim Ebu'l-Esved'e göre [a] ünlüsünün oluşabilmesi için dudak açıklığının bulunması, [u] ünlüsünün oluşabilmesi için dudakların öne doğru çıkması - Ebu'l-Esved'in ifadesi ile büzüşük bir şekil alması - gerekmektedir.

Modern döneme gelindiğinde, fonetikçilerin bir ünlüyü diğer ünlüden ayırt etmek için dudak hareketlerini kullandıkları görülmektedir. Onlar, dudakların durumuna göre ünlüleri yuvarlak ve düz olmak üzere iki gruba ayırırlar. Elbette ünlülerin sınıflandırılma ölçütleri,

⁵⁶⁸ es-Sirâfî, **Aḥbâru'n-Nahviyyîn el-Başriyyîn**, s.10; Rıdván, “Şavâitu'l-Ḳaşıyra fi Ḍav'i Mu'tiyât 'İlmi'l-Eşvât” , s.218-219.

⁵⁶⁹ el-Maḥzûmî, **Medresetu'l-Kûfe**, s.19.

⁵⁷⁰ Bereke, **'İlmu'l-Eşvâtî'l-Âmm**, s.107.

dudak hareketleri ile sınırlı değildir. Dudağa ek olarak dil ve çenenin aldığı pozisyonlar da ünlü tasnifinde büyük önem taşımaktadır.⁵⁷¹

Modern dönemde, Standart Arapçanın kısa ünlüleri için klasikçilerden farklı olarak hareke yerine kısa ünlü anlamına gelen eş-şa:itu'l-kaşi:ra / الصائت القصيرة ifadesinin kullanılması dikkat çeker. Bu ifade zamanla fonetik bir terim olarak standartlaşmıştır. الصائت القصيرة terkininde geçen şa:it / صائت ifadesi ünlü veya sesli anlamlarına gelmektedir. Bu kavram, klasik dönem dil âlimlerinden İbn Cinnî'nin uzun ünlüleri nitelemek için kullandığı ve sesli anlamına gelen muşavvita / مُصَوِّتَة Arapça ifadesi ile benzerlik gösterir.⁵⁷² Bu sebeple, modern dönem fonetikçileri tarafından kullanılan ve kavramlaşan الصائت القصيرة ifadesinin kökeni İbn Cinnî'ye dayandırılabilir. Ancak söz konusu kavramın Batı kaynaklı olup, ünlü müsteşrik Gotthelf Bergsträßer (1886 - 1933) tarafından modern Arap fonetiğine kazandırıldığı yönünde görüşler de bulunmaktadır.⁵⁷³

Standart Arapçanın uzun ünlülerine gelince; bunlar söyleniş süresi, diğer ünlülere nispeten daha uzun olan ünlüler olarak betimlenir. Standart Arapçanın uzun ünlüleri [a:], [i:], [u:] seslerine karşılık gelmektedir. Bu sesler, yazı dilinde sırasıyla ا, ي ve و şeklindeki harf kaşılıklarıyla gösterilmektedir. Bu harflerden bazıları kullanılış biçimlerine göre kimi zaman uzun ünlü kimi zaman ünsüzler ve kimi zamansa yarı ünlüler yerine geçebilmektedir.⁵⁷⁴ Arapçanın uzun ünlüleri, ilk kez Hicrî II. (M.VIII) yüzyılın sonlarında, dönemin önde gelen sözlük bilimcisi el-Ḥalîl b. Aḥmed tarafından keşfedilmiştir. O, bu seslerin sayısını dört olarak belirledikten sonra onları, oluşum yerlerine işaret ederek hevâi yani havalı sesler kavramı ile

⁵⁷¹ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.183-184; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.231-236; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.79-81; Ashby vd. , **Introducing Phonetic Science**, s.73-75

⁵⁷² Hilâl, **Eşvâtu'l-Luğa**, s.87.

⁵⁷³ Hilâl, **a.g.e**, s.87.

⁵⁷⁴ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.150; Ḥalîl, **Muḳaddime fi 'İmi'l-Eşvât**, s.77-78.

nitelemektedir. Bunlar ا, و, ي ve ء' dir. el-Ḥalîl, bu seslerin herhangi bir mahreç noktasına temas etmediklerine dikkat çekerek, onlara boşluk sesleri adını verir. Onun boşluk ile kastettiği şey boğaz ve ağız boşluğudur.⁵⁷⁵ Bu seslerin belirgin bir mahreçleri olmayıp boğaz ve ağız boşluklarında meydana gelirler. Başta öğrencisi Sîbeveyh olmak üzere, el-Ḥalîl 'den sonra gelen dil âlimleri, bu dört sesi ا, و ve ي şeklinde sayılarını üçe düşürerek onlara kimi zaman med kimi zaman illet ve kimi zamansa lîn harfleri adlarını vermişlerdir.⁵⁷⁶ el-Ḥalîl tarafından boşluk seslerinden biri olarak görülen ء, bu âlimler tarafından sahîh harfler, daha modern bir ifade ile ünsüzler arasına dâhil edilir.

Sîbeveyh, ا, و, ي 'dan oluşan sesli grubunu el-Ḥalîl b. Aḥmed'in yaptığı gibi hevâî sözcüğü ile nitelemektedir. Ancak و ve ي 'yı telaffuz özellikleri bakımından diğerlerinden ayrı tutmaktadır. Bu ikisinin telaffuzu esnasında ses, ağız içerisinde genişleme ve yayılma özelliği göstermektedir. Bu özelliklerinden ötürü و ve ي Arapçanın yumuşak seslerindedir.⁵⁷⁷ Bu harfler, sahip oldukları yumuşaklık özelliği sebebi ile Sîbeveyh başta olmak üzere ez-Zemaḥşerî gibi dil âlimleri tarafından lîn harfleri adıyla nitelendirilirler.⁵⁷⁸

el-Muberred, ا, و, ي 'dan oluşan sesli grubunu i'lâl adı verilen bir ses olayı ile ilişkilendirmekte ve bu sesleri illetli harfler olarak nitelemektedir.⁵⁷⁹ Bütün bu nitelemeler ve adlandırmalar sonucunda modern dönemde kullanılan uzun ünlü kavramının karşılığı olarak

⁵⁷⁵ el-Ḥalîl b. Aḥmed, **Kitâbu'l-'Ayn**, (thk. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî), c.I, s.48, s.57-58; İbrâhîm, **el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî**, s.11.

⁵⁷⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.435; ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaşşal**, s.522; el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.126, 133, 146.

⁵⁷⁷ Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.435.

⁵⁷⁸ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaşşal**, s.522; Sîbeveyh, **a.g.e**, c.IV, s.435.

⁵⁷⁹ el-Muberred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.126, 133, 146.

klasik dönemde med harfleri veya lîn harfleri ifadelerinin kullanıldığını söylemek mümkündür.⁵⁸⁰

Standart Arapçanın ünlülerinin sınıflandırılma ölçütlerine gelince; öncelikle bütün dünya dillerindeki ünlülerin, evrensel olarak sunulumunu hedefleyen iki temel ünlü sınıflandırma sisteminin bulunduğu bilgisini vermek gerekmektedir. Bunlardan ilki Uluslararası Fonetik Alfabe (IPA) olup bu alfabe sistemine göre ünlüler, dört ana başlık altında gruplandırılabilir:⁵⁸¹

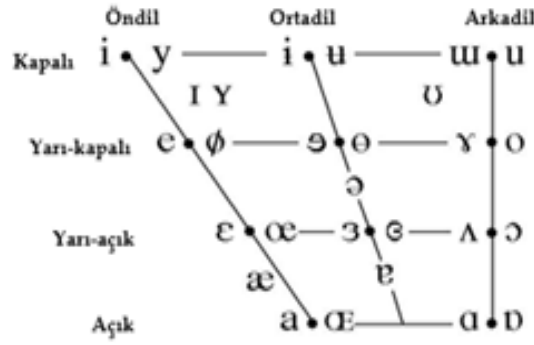
- 1.Çene veya ağız açıklığına göre ünlüler: geniş [veya açık] ve dar [veya kapalı]
- 2.Dudakların duruma göre ünlüler: yuvarlak ve düz
- 3.Dilin durumuna göre ünlüler: öndil [ön], ortadil [orta] ve arkadil [arka]
4. Dilin yüksekliğine göre ünlüler: yüksek ve alçak

Ünlü tasnifinde kullanılan bir diğer ölçüt ise ilk defa İngiliz fonetikçi Daniel Jones (1881 - 1967) tarafından XX. yüzyılda ortaya konan Kardinal Ünlü Sistemi'dir (ing.cardinal vowel system). Bu sisteme göre ünlüler, ünlü dörtgeni adı verilen ve dört kenarlı bir şekil tarafından temsil edilen ünlü alanına göre sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Ünlü üretiminde dilin aldığı çeşitli pozisyonlar ile ilişkilendirilen ünlü dörtgeni, Şekil 1'de gösterilmiştir. Şekildeki ön, orta ve arka yazan noktalar dilin yatay pozisyonunu temsil etmekte olup kapalı, yarı kapalı, açık, yarı açık yazan noktalar dilin dikey eksenini temsil eder. Dilin yatay ve dikey eksen ölçüt alınarak tespit edilen birincil temel ünlüler [a], [u], [i] ve [o] olup bu ünlüler, dünya dillerindeki ünlü betimlemesi için referans olarak alınmaktadır.⁵⁸²

⁵⁸⁰ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.92; Hilâl, Eşvâtu'l-Luğa, s.88, 92; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.164, 220, 445.

⁵⁸¹ Ashby vd., **Introducing Phonetic Science**, s.2-4.

⁵⁸² Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.225; 'Umer, **Dirâsetu Şavti'l-Luğavî**, s.148-149.

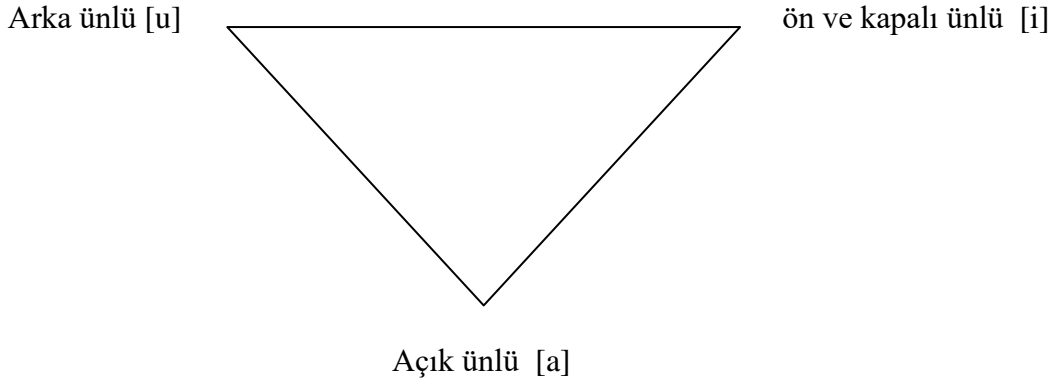
Şekil 1. Ünlü Dörtgeni ⁵⁸³

Standart Arapçanın ünlülerini, ünlü dörtgenine göre konumlandırmaya çalışan Arap fonetikçiler olduğu gibi bunlar arasında ünlü üçgenine göre konumlandırmaya çalışanları da bulunmaktadır. Bessâm Bereke gibi Arap fonetikçiler ilk kez 1781 yılında Alman dil bilimci Christoph Friedrich Hellwag (1754 - 1835) tarafından oluşturulan ünlü üçgenini⁵⁸⁴ esas alır ve bu üçgenin her bir köşesine yerleştirilen [a], [u] ve [i] birincil temel ünlülerine göre Standart Arapçanın ünlülerini konumlandırır. Buna göre Standart Arapçanın ünlüleri ön ve artta söylenişleri ve ağızın açıklığına göre sıralanmaktadır. Bu ölçütler göz önünde bulundurulduğuna ön-arka ve açık-kapalı şeklinde ünlü grupları karşımıza çıkmaktadır: ⁵⁸⁵

⁵⁸³ “ Uluslararası Fonetik Alfabe – I ”, çev. Çetin Pekacar, Figen Güner Dilek, **Dil Araştırmaları**, 2009, S.4, 135-150; **Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet**, 8.Bs, New York, Cambridge University Press, 2007, s.12.

⁵⁸⁴ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.II, s.27.

⁵⁸⁵ Bereke, ‘İlmü'l-Eşvâti'l-‘Âmm, s.84.

Şekil 2. Ünlü Üçgeni ⁵⁸⁶

Bütün dünya dillerindeki ünlüler, ünlü dörtgeni veya Arap fonetikçiler tarafından da kullanılan ünlü üçgenine göre konumlandırılmış olan ünlüler referans alınarak temellendirilir. Ancak burada belirtmek gerekir ki her iki şeklin farklı uçlarına konumlandırılan ünlülerin bütün dünya dillerindeki ünlüleri kapsayıcı bir nitelik taşıması beklenemez. Herhangi bir dilin özel ünlüleri, ünlü dörtgenine veya ünlü üçgenine göre sembolize edilmek istendiğinde bu referans noktalarına benzer noktalar üretilebilmektedir. Uluslararası Fonetik Alfabe'nin bir dilin özel ünlü ve ünsüzlerine uygulanmasında da durum aynıdır. Bu alfabe sistemi örnek alınarak benzer şekilde yeni bir sistem ortaya konulabilir.

Standart Arapça'da üçü uzun; [i:], [u:], [a:], üçü kısa ; [i] , [u], [a] olmak üzere altı ünlü bulunmaktadır. Bu ünlülerin, kalın, ince ve kalın-ince arası bir söyleyişle telaffuz edilen alt sesleri mevcuttur. Söz konusu alt ses birimlerin, temel ses birimlere eklenmesi ile Standart Arapçadaki ünlülerin sayısı on sekize ulaşmaktadır.⁵⁸⁷ Uzun ünlüler ve kısa ünlüler, farklı yazı birimler ve işaretlerle gösteriliyor olmasına rağmen bu iki ünlü türünün ses karşılıkları birbirleriyle aynıdır. Bundan yola çıkarak Standart Arapçada üç temel ünlü bulunmaktadır

⁵⁸⁶ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.49.

⁵⁸⁷ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.462, 467.

denilebilir: [i] , [u] ve [a].⁵⁸⁸ Ünlülerin oluşumunda diyafram, akciğer, soluk borusu, ses telleri, boğaz, ağız, ağız boşluğu, dil ve dudak gibi çok sayıda ses organı görev almaktadır. Bu ses organları arasında dil, dudak ve çene oynak olmaları sebebi ile ünlü oluşumunda diğer ses organlarına kıyasla daha önemli bir yer tutarlar.⁵⁸⁹ Nitekim Kardinal Ünlü Sistemi, Hellwag Ünlü Üçgeni ve Uluslararası Fonetik Alfabe incelendiğinde bu üç organın sesletim esnasında aldıkları çeşitli pozisyonlara göre birtakım ölçütler geliştirildiği görülmektedir. Standart Arapçadaki ünlüler de bu esaslar ve kendine has özel sesleri de göz önünde bulundurularak, “Boğumlanmada Dil Durumuna Göre Ünlüler”, “Boğumlanmada Dudak Durumuna Göre Ünlüler”, “Boğumlanmada Ağız Açıklığına Göre Ünlüler” ve “Süre Bakımından Ünlüler” olmak üzere dört ana başlık altında incelenebilir. Bu başlıklar sırasıyla ele alınacak olursa:

3.1.1.1.1.Dilin Durumuna Göre Ünlüler

Standart Arapçanın ünlüleri, dilin durumuna göre, ön [öndil veya ön damak ünlüsü] ve arka [arkadil, art damak ünlüsü veya art ünlü] olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.⁵⁹⁰ Bunlardan ön ünlüler (ar.الصوائت الأمامية / ing.front vowel) adı verilenleri, dilin ön kısmının damağa doğru kabarak tümsekleşmesiyle oluşmaktadır.⁵⁹¹ Ön dilin tümsekleşmesi, ağız boşluğunun ön kısmını daralmaktadır.⁵⁹² Ön ünlülerin telaffuzu esnasında ince bir ses ortaya çıktığı için bu ünlüler ince ünlü olarak da adlandırılırlar. ⁵⁹³ Dilin arka yani sert damağa doğru tümsekleşmesiyle, arka ünlüler (ar.الصوائت الخلفية / ing. back vowel) oluşmaktadır. Sesletimleri

⁵⁸⁸ Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.465; Muhammed ‘Alî el-Hûlî, **Medhal ilâ ‘İlmi'l-Luğa**, Ürdün, Dâru'l-Fellâh, 2000, s.38; Bereke, ‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm, s.82.

⁵⁸⁹ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luğa, s.183.

⁵⁹⁰ es-Sa‘rân, **a.g.e.**, s.183; Bereke, ‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm, s.80.

⁵⁹¹ Karağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s.618.

⁵⁹² Mustafa Volkan Coşkun, **Türkçenin Ses Bilgisi**, 1.Bs., İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2015, s.34.

⁵⁹³ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.II, s.25.

enasında kalın bir ses meydana geldiği için bu ünlüler, kalın ünlü olarak da betimlenebilirler.

594

Standart Arapçanın ön ve arka ünlülerinin neler olduğu konusunda farklı görüşler öne sürülmektedir. Örneğin, Kemâl Bişr, Standart Arapçanın ön ve arka ünlülerini belirlerken yalnızca hareke adı verilen kısa ünlüleri esas almaktadır. Uzun ünlüler ve kısa ünlüler arasında ses niteliği bakımından bir fark olmadığı için ona göre; Standart Arapçanın temel ünlüleri hareke ifadesi ile adlandırdığı kısa ünlülerdir. Kısa ünlüleri ise kendi içerisinde kalın-ince ve orta olmak üzere üçe ayırır. Bu üç temel sesi, çeşitli nitelikler taşıyan ve temel sesler ile aynı şekilde sembolize edilmesine rağmen ses rengi bakımından onlardan farklı olan alt sesleri ile inceler. Bu sebeple ona göre; fetha, kesra ve damme harekelerinin temsil ettikleri kısa ünlüler, yalnızca [a], [i] ve [u] seslerine karşılık gelmeyip bu ünlülerin farklı nitelikte alt sesleri bulunmaktadır. Bu ünlüleri, alt sesleri ile birlikte ön ve arka olmak üzere aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.⁵⁹⁵

1. Uluslararası Fonetik Alfabe'de [æ] şeklinde sembolize edilen ince fetha (el-fethatu'l-muraqqāka / الفَتْحَةُ المُرَقَّقَةُ), ön ünlülerdendir.

2. Uluslararası Fonetik Alfabe'de [ɑ] ile sembolize edilen, kalın fetha (el-fethatu'l-mufahhame / الفَتْحَةُ المُفَحَّمَةُ), arka ünlülerdendir.

3. Uluslararası Fonetik Alfabe'de [a] ile sembolize edilen orta fetha (el-fethatu'l-vuşta: / الفتحة الوُسْطَى), ön ünlülerdendir.

4. Uluslararası Fonetik Alfabe'de [i] ile sembolize edilen ince kesra (el-kesratu'l-muraqqāka / الكَسْرَةُ المُرَقَّقَةُ), ön ünlülerdendir.

⁵⁹⁴ Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.II, s.25

⁵⁹⁵ Bişr, **İlmu'l-Eşvât**, s.462-467.

5. Uluslararası Fonetik Alfabe'de [ɪ] ile gösterilen kalın kesra (el-kesratu'l-mufahhame / الكسرة المُفحَّمة), ön ünlülerdendir. Ancak tam anlamı ile ön ünlülerden sayılmaz, bu bakımdan öne yakın ünlü olarak adlandırılabilir.

6. Uluslararası Fonetik Alfabe'de [i] işareti ile gösterilen orta kesra (el-kesratu'l-vuşta: / الكسرة الوُسْطَى), ön veya arka ünlülerden değildir.

7.Uluslararası Fonetik Alfabe'de [u] şeklinde sembolize edilen ince damme (ed-dammetu'l- murakkağa / الضمّة المُرقّقة), arka ünlülerdendir.

8. Uluslararası Fonetik Alfabe'de [ɤ] ile sembolize edilen, kalın damme (ed-dammetu'l-mufahhame / الضمّة المُفحَّمة), arka ünlülerdendir.

9. Uluslararası Fonetik Alfabe'de [o] ile sembolize edilen orta damme (ed-dammetu'l-vuşta: / الضمّة الوُسْطَى), arka ünlülerden sayılmakla birlikte tam olarak arka ünlü denilemez. Kalın kesra'ya benzer şekilde arkaya yakın ünlü olarak adlandırılabilir.

Kemâl Bişr'in kalın olarak nitelediği kısa ünlüler, yalnızca ط, ظ, ض, ص gibi ünsüzlerle kullanıldığında bu özelliği taşımaktadır. Aynı şekilde kalın-ince arası olarak betimlediği kısa ünlüler de yalnızca ق, خ, غ ünsüzleri ile birlikte bu özelliği göstermektedirler. İnce olarak nitelediği kısa ünlüler, bahsi geçen ünsüzler dışında kalanları ile birlikte ince biçimde telaffuz edilirler.⁵⁹⁶

Kemâl Bişr kadar ayrıntılı olmamasına rağmen, ünlüleri alt sesleri ile ele alarak ön ve arka ünlü tasnifinde bulunan bir diğer isim de Maḥmūd es-Sa' rân'dır. Burada belirtmek gerekir ki es-Sa' rân, Bişr'in aksine ünlü tasnifinde, kısa ve uzun ünlüleri iki ayrı ünlüymüş gibi ele almaktadır. Ona göre; Standart Arapçanın arka ünlüleri; қа:le / قَالَ ifadesinde geçen ve [a:] ile sembolize edilen uzun ünlülerden ا , şummun / صُمٌّ ifadesinde ve ses değeri [u] şeklinde

⁵⁹⁶ Bişr, 'İlmü'l-Eşvât, s.462.

sembolize edilen kısa ünlülerden damme ve şabera / صَبْرَ kelimesinde geçen [a] ile sembolize edilen fethadır. Standart Arapçanın ön ünlülerine gelince; bunlar bi:‘un / بِيْع ifadesinde geçen ve ses değeri [i:] şeklinde gösterilen uzun ünlülerden ي , bê:‘un / بَاء kelimesinde geçen ses değeri [e:] şeklinde gösterilen uzun ünlülerden ا ve tibnun / تَيْنُ ifadesinde geçen ve ses değeri [i] şeklinde gösterilen kısa ünlülerden kesra 'dır.⁵⁹⁷ Mahmud es-Sa‘ran, arka ve kısa ünlüleri tarif ederken herhangi bir fonetik işaret kullanmadığı ve kalın-ince veya orta şeklinde açıklayıcı bir unsura yer vermediği için yukarıda ifade edilen ünlüler, klasik formatta sunulmuştur.

XX. yüzyıl Arap fonetikçilerinden ‘İşâm Nüreddîn, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-Luğavî: el-Fûnûtika* adlı eserinde, Standart Arapçada uzun ve kısa olmak üzere iki tür ünlü bulunduğu bilgisini vermektedir. Bu ünlüler arasında, kısa olarak nitelendirilenlerinin kalın-ince ve orta olmak üzere üç farklı alt sesi bulunmaktadır. Kemâl Bişr'in yöntemine benzer şekilde bu ünlüleri kalın-ince ve orta olarak adlandırdığı alofonları ile birlikte ele alarak, dilin durumuna göre ön ve arka olmak üzere iki grup altında incelemektedir.⁵⁹⁸

‘İşâm Nüreddîn ve Maḥmûd es-Sa‘rân 'ın çağdaşı olan Aḥmed Muḥtâr ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî* adlı eserinde, ünlü ve ünsüz olarak iki şekilde gruplandığı sesleri, sesletimlerine eşlik eden konuşma organlarına başka bir ifade ile çıkış yerlerine göre tasnif etmektedir. Ünlüleri çağdaşlarının yaptığı gibi, açık ünlü ve kapalı ünlü şeklinde nitelemez. Bunun yerine ünlü ve öndil ilişkisini şu şekilde ifade eder: “Kesra adı verilen [i] sesinin ve bu sesin uzun söyleyişe sahip olan, ي ile sembolize edilen [i:] sesinin telaffuzu esnasında ön dil tümsekleşir.”⁵⁹⁹ Ünlü ve arkadil ilişkisini ise şu şekilde ifade etmektedir: “ Damme ile

⁵⁹⁷ es-Sa‘rân, *‘İlmu'l-Luğa*, s.183-184.

⁵⁹⁸ ‘İşâm Nüreddîn, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-Luğavî: el-Fûnûtika*, 1.Bs., Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Lubnâni, 1992, s.279-282.

⁵⁹⁹ Aḥmed Muḥtâr ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, Kahire, ‘Âlemu'l-Kutub, 1997, s.317.

gösterilen kısa ünlülerden [u] sesi ile uzun ünlülerden ُ ile sembolize edilen [u:] seslerinin telaffuzu esnasında, arka dil damağa doğru yükselir.”⁶⁰⁰

Bessâm Bereke, Standart Arapçada yalnızca üç temel ünlü bulunduğu görüşünde olup bunları [i], [u] ve [a] şeklinde sıralamaktadır. Standart Arapçanın ön ünlüsü olarak yalnızca [i] sesine karşılık gelen kesra harekesini kabul etmektedir. Arka ünlüler ise damme ve fetha hareketlerine karşılık gelen [u] ve [a] sesleridir.⁶⁰¹ Kemâl Bısr, Maḥmûd es-Sa‘rân ve Bereke gibi modern dönem fonetikçilerinden biri olarak kabul edilen Muḥammed ‘Alî el-Ḥûlî de *Medḥal ilâ ‘İlmi'l-Luġa* adlı eserinde, bu konuya yalnızca birkaç cümle ile değinmektedir ; “Tümsekleşmenin, dilin ön kısmında mı yoksa arka kısmında mı gerçekleşmesine göre dilin durumu nedir? Dilin ön kısmında meydana gelen tümsekleşme ile kısa kesra harekesi gibi ön ünlü meydana gelir. Dilin orta kısmında meydana geldiğinde İngilizcedeki far kelimesinde geçen [a] gibi merkezi niteliğe sahip bir ünlü olur. Tümsekleşmenin dilin arka kısmında gerçekleşmesi ile kutibe / كُتِبَ örneğindeki kısa damme harekesi gibi arka ünlü oluşur.”⁶⁰² Bu cümlelerden hareketle onun dilin durumuna göre ünlüleri tasnif etmeye çalıştığı sonucuna ulaşılabilir. Ancak, Standart Arapçanın hangi ünlülerini bu türden bir tasnife tabi tuttuğu konusunda net bir bilgi verilemez. Ona göre; kısa kesra harekesi olarak nitelediği kısa ünlülerden [i] ön ünlülerden olup kısa damme olarak adlandırdığı kısa ünlülerden [u] arka ünlülerdendir. Yine merkezi ünlü olarak adlandırdığı grubun örneklemini İngilizceye ait bir kelimedenden seçmesi, Standart Arapçada bu türden bir ünlünün bulunmadığını düşündürmektedir.

Çalışmanın ünlülerin, dilin durumuna göre tasnifini kapsayan bu kısmında, Bessâm Bereke'nin görüşleri doğrultusunda Standart Arapçanın ünlüleri yalnızca kısa ünlüler

⁶⁰⁰ ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luġavî*, s.318.

⁶⁰¹ Bereke, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm*, s.80.

⁶⁰² el-Ḥûlî, *Medḥal ilâ ‘İlmi'l-Luġa*, s.38.

üzerinden, dilin durumuna göre arka ve ön olmak üzere gruplandırılmıştır. Bununla birlikte Kemâl Bişr, Maḥmûd es-Sa‘rân ve Muḥammed ‘Alî el-Ḥûlî ‘nin ünlüleri, alt sesleri ile birlikte bir bütün olarak ele almasından yola çıkılarak, üç temel kısa ünlüye alt sesleri da eklenmiştir. Özellikle Bişr'in, ünlüleri fonetik işaret karşılıkları ile vermesi çalışma üzerinde bu bakımdan etkilidir. Uzun ünlülere gelince; bu türden ünlülerin “Nicelik veya Süre Bakımından Ünlüler” başlığı altında ele alınacaktır. Bütün bu bilgilerden sonra Standart Arapçanın ünlüleri, dilin durumuna göre aşağıdaki gibi tasnif edilebilir:

Boğumlanmada Dilin Durumuna Göre Standart Arapçanın Ünlüleri	
Ön Ünlüler (الصوائت الأمامية) veya İnce Ünlüler (الصوائت المُرفَّقة)	Arka Ünlüler (الصوائت الخلفية) veya Kalın Ünlüler (الصوائت المُفخَّمة)
Uluslararası Fonetik Alfabe'de [æ] şeklinde sembolize edilen kısa ünlülerden fetha harekesi. Örneğin, şabera / صَبْرَ kelimesindeki ب üzerinde yer alan fetha.	Uluslararası Fonetik Alfabe'de [ɑ] ile sembolize edilen kısa ünlülerden fetha harekesi. Örneğin, şabera / صَبْرَ kelimesindeki ص üzerinde yer alan fetha.
Yalnızca غ, خ, ق ünsüzleri ile kullanıldığında Uluslararası Fonetik Alfabe'de [a] ile sembolize edilen fetha harekesi. Ḥayrun / حَيْرٌ ifadesinde geçen fetha bu türden ünlüye örnektir.	Uluslararası Fonetik Alfabe'de [ɪ] ile sembolize edilen kesra harekesidir. Örneğin, kıta:r / قَطَارَ kelimesindeki ق üzerine konumlandırılan kesra.
Uluslararası Fonetik Alfabe'de [i] sesine karşılık gelen kesra harekesidir. Örneğin, bintun / بِنْتُ kelimesindeki ب üzerinde yer alan kesra.	Uluslararası Fonetik Alfabe'de [u] şeklinde sembolize edilen dammedir. Örneğin, buka:’un / بُكَاءُ kelimesindeki ب üzerinde yer alan damme.

Uluslararası Fonetik Alfabe'de [ɤ] ile sembolize edilen damme. Bu türden ünlüye, şulhun / صَلْحُ kelimesindeki ص üzerinde yer alan damme örnek olarak verilebilir.

Uluslararası Fonetik Alfabe'de [ʊ] ile sembolize edilen kısa hareketlerden dammenin farklı türüdür. kuṭḥun / قُطْبُ kelimesindeki ق üzerinde yer alan damme örnek olarak verilebilir. Yalnızca غ, خ, ق ünsüzleri ile kullanıldığında şekildeki gibi sembolize edilir.

Tablo 1. Dilin Durumuna Göre Standart Arapçanın Ünlüleri

3.1.1.1.2.Boğumlanmada Dudak Durumuna Göre Ünlüler

Daha evvelden “Dil ve Gramer Âlimleri” başlığı altında geçtiği üzere klasik dönemde dudakların aldığı çeşitli pozisyonların ünlü oluşumu üzerindeki etkisine değinen ilk isim Ebu'l-Esved ed-Dûelî'dir.⁶⁰³ Bu tespit, zamanla ünlülerin, dudakların hareket durumuna göre tasnif edilmesi yönünde gelişim göstermiştir. Nitekim Modern dönem Arap fonetikçilerinden Mahmûd es-Sa‘rân da dudakların ünlü oluşumunda büyük önem taşıdığını belirtmekle birlikte dudakların durumuna göre ünlüleri, kendine has bir yöntemle ele almaktadır. Ona göre; ünlü telaffuzunda dudakların üç temel hareketi bulunmaktadır. Bunlardan ilki birleşme hareketidir. Dudaklar bir araya gelerek damme adı verilen ve ses karşılığı [u] olan kısa ünlüyü meydana getirirler. Dudakların bir diğer hareketi ise [i] sesini verir şekilde bir pozisyon almalarıdır. Bu pozisyonda ses karşılığı [i] şeklinde gösterilen ve kesra adı verilen kısa hareke oluşmaktadır.

⁶⁰³ es-Sîrâfî, *Aḥbâru'n-Naḥviyyîn el-Başriyyîn*, s.10.

Dudakların son hareketi ise açık şekildeki – es-Sa‘rân 'ın kendi ifadesiyle birbirlerinden uzaklaşma yönelimi gösterdikleri - pozisyonudur. Bu durumda fetha adı verilen ve [a] sesine karşılık gelen kısa ünlü meydana gelmektedir.⁶⁰⁴ Görüldüğü üzere es-Sa‘rân, yalnızca dudakların hareketine dair bilgiler vermektedir. Ünlüleri dudakların aldığı pozisyona göre farklı kavramlarla adlandırmamaktadır.

Modern dönem fonetikçilerinden bir diğeri olan ‘İşâm Nüreddîn, Standart Arapçanın ünlülerini dudak durumuna göre yuvarlak ve düz olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Bunlardan telaffuzu esnasında dudakların yuvarlak bir şekil aldığı ünlüleri, eş-şava:itu'l-mustedi:ra / الصَّوَائِتُ الْمُسْتَدِيرَةُ Arapça ifadesi ile nitelemektedir. الصَّوَائِتُ الْمُسْتَدِيرَةُ ifadesinin Türkçe karşılığı yuvarlak ünlülerdir. Dudakların yatay olarak açık bir pozisyon aldığı ünlüler ise eş-şava:itu'l-munferice / الصَّوَائِتُ الْمُنْفَرِجَةُ ifadesi ile adlandırılır.⁶⁰⁵ Bu ifadede yer alan el-munferice / الْمُنْفَرِجَةُ kelimesi, düzelmek, gevşemek, açılmak, genişlemek gibi anlamlara gelen inferace / انْفَرَجَ fiilinden türemiş olup, ism-i fâil yapısındadır. Morfolojik yapısı göz önünde bulundurulursa söz konusu kelime, geniş, düz gibi anlamları karşılar. Sözlüklerden elde edilen bu bilgilerden yola çıkılarak الصَّوَائِتُ الْمُنْفَرِجَةُ ifadesi Türkçeye düz ünlüler şeklinde aktarılabilir. Nüreddîn, fetha adı verilen [a] kısa ünlüsünü, uzun ünlülerden ʾ ile sembolize edilen [a:] 'yı, kesra adı verilen [i] kısa ünlüsü ile ى ile sembolize edilen [i:] uzun ünlüsünü, düz ünlü (ar. الصَّائِتُ الْمُنْفَرِجُ / ing. unrounded vowel) olarak betimler. Damme adı verilen, [u] kısa ünlüsü ile و ile sembolize edilen, [u:] uzun ünlüsünü ise yuvarlak ünlü (ar. الصَّائِتُ الْمُسْتَدِيرُ / ing. rounded vowel) olarak niteler.⁶⁰⁶

⁶⁰⁴ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luğa, s.184.

⁶⁰⁵ Nüreddîn, ‘İlmu'l-Eşvât, s.260.

⁶⁰⁶ Nüreddîn, a.g.e, s.262.

Modern dönem Arap fonetikçileri arasında yer alan Kemâl Bişr'e gelince; Bişr, bütün dünya dillerinin [i], [e], [ɛ], [a], [ɑ], [ɔ], [o], [u] ses birimlerinden oluşan ünlü setine sahip oldukları görüşündedir. Uluslararası Fonetik Alfabe 'ye göre belirlenen bu birincil temel ünlüler referans alınarak herhangi bir dilde bulunan ünlülerin sayısı arttırılabilir veya azaltılabilir.⁶⁰⁷ Ünlüler, dudakların çeşitli hareketleriyle oluşmaktadır. Dudakların, sesin niteliğine etki eden temel hareketi ise birleşmedir. Dolayısıyla ünlüler, dudakların birbirinden uzaklaşması ve birbirine yaklaşması esas alınarak iki ayrı başlık altında incelenebilir. Bişr, bunlardan ilkinin el-ḥareka:t ḡayru'l-maḍmu:me / الحَرَكَاتُ غَيْرُ الْمَضْمُومَةِ terkihi ile adlandırmaktadır. Terkipte geçen el-maḍmu:me / المَضْمُومَةُ ifadesi, birleşmek, bir şeyi ötekine eklemek gibi anlamlara gelen ḍammeme / ضَمَمَ fiilinden türemiş, ism-i mefûl yapısında bir kelimedir. Morfolojik yapısı göz önünde bulundurulduğunda, birleşmiş, büzülmüş, kapanmış gibi anlamlara gelebilmektedir. -dudakların uzaklaşma hareketi kastedilerek- birleşmemiş hareketler şeklinde Türkçeye tercüme edilebilen الحَرَكَاتُ غَيْرُ الْمَضْمُومَةِ ifadesi, dudakların açılıp genişlemesi ile meydana gelen [i] 'yi ve dudakların birbirinden uzaklaşması ile meydana gelen [ɑ] 'yı kapsamaktadır.⁶⁰⁸ Sesletimi esnasında dudakların birbirine yaklaştığı ünlüleri, -dudakların birleşme hareketi kastedilerek- birleşmiş hareketler anlamına gelen el-ḥareka:tu'l-maḍmu:me / الحَرَكَاتُ الْمَضْمُومَةِ ifadesi ile adlandırmaktadır. Dudakların birbirine yaklaşması veya birleşmesi bazı seslerin telaffuzunda daha şiddetli olup diğerlerinde daha hafiftir. Dudakların birleşmesi ile meydana gelen ünlüler, [u] ve [ɔ] şeklinde sembolize edilen yarı açık, arka ve yuvarlak ünlüsüdür. [ɔ] sembolünün ses değeri bilinmemektedir. Ancak yuvarlak ve arka ünlü betimlemelerinden hareketle bu ünlü türü, [o] ve [u] ünlülerden biri olabilir.⁶⁰⁹ Bişr, dudakların ünlülerin sesletimine olan etkisine dair verdiği bu bilgilere rağmen Standart Arapçanın ünlülerini dudakların durumuna göre tasnif

⁶⁰⁷ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.227-228.

⁶⁰⁸ Bişr, a.g.e, s.233.

⁶⁰⁹ Bişr, a.g.e, s.233-234.

etmemektedir. Bununla birlikte boğumlanmada dilin aldığı şekil bakımından Standart Arapçanın ünlüleri ile Uluslararası Fonetik Alfabe'de geçen başka dillere ait bazı ünlüler arasında benzerlik ilişkisi kurmasına rağmen⁶¹⁰ boğumlanmada dudak durumunu ölçüt alarak, ünlüler arasında bu tarz bir ilişkilendirmeye yer vermemektedir.

Bessâm Bereke ise dudakların durumuna göre ünlüleri düz ve yuvarlak olmak üzere iki şekilde betimlemektedir. Telaffuzu esnasında dudakların yuvarlak bir şekil aldığı ünlü, yuvarlak ünlüdür. Standart Arapçanın yuvarlak ünlüsü damme harekesi ile sembolize edilen [u]'dur.⁶¹¹ Bu türden ünlüyü, eş-şa:itu'l-mustedi:r / الصَّائِتِ الْمُسْتَدِيرِ Arapça ifadesi ile betimlemektedir. el-mustedi:r / الْمُسْتَدِيرِ kelimesi, yuvarlak şekil almak, dönmek gibi anlamlara gelen, isteda:ra / اسْتَدَارَ fiilinden türemiş, ism-i fâil konumunda bir kelime olup yuvarlak anlamına gelmektedir. Dudakların gerilmesiyle meydana gelen ünlü ise düz ünlüdür. Kesra harekesi ile sembolize edilen kısa ünlülerden [i], Standart Arapçanın düz ünlüsüdür.⁶¹² Burada belirtmek gerekir ki Bereke, düz ünlü şeklinde Türkçeye tercüme edilen bu kavramı eş-şa:itu'l-munḳabiḍ / الصَّائِتِ الْمُنْقَبِضِ Arapça ifadesi ile sunmaktadır.⁶¹³ el-munḳabiḍ / الْمُنْقَبِضِ ifadesi daralmak, gerilmek, kasılmak, kısalma gibi anlamlara gelen inḳabeḍa / انْقَبَضَ fiilinden türemiştir. Morfolojik bakımdan ism-i fâil adı verilen yapıda olup bu biçimi ile kasılmış, gerilmiş, buruşuk, içe kapanmış, kısalmış gibi anlamlara gelebilmektedir. Bu yönüyle eş-şa:itu'l-munḳabiḍ / الصَّائِتِ الْمُنْقَبِضِ kavramının Türkçesi kasılmış veya gerilmiş ünlü 'dür denilebilir. 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm: Eşvâtu'l-Luğati'l-'Arabî adlı kitabında tarif ettiği, dudak pozisyonu ile düz ünlülerin telaffuzu esnasında dudakların aldığı pozisyon aynıdır. Her ikisinde

⁶¹⁰ Bîşr, 'İlmu'l-Eşvât, s.466.

⁶¹¹ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.85.

⁶¹² Bereke, a.g.e, s.85.

⁶¹³ Bereke, a.g.e, s.85

de dudakların aldığı pozisyon, kasılma veya gerilmedir.⁶¹⁴ Dolayısıyla Bereke 'nin kullandığı Arapça kavram Türkçeye düz ünlü şeklinde aktarılmıştır.

Ahmed Muhtâr 'Umer, dünya dillerindeki seslerin, dudak durumuna göre üç başlık altında sınıflandırıldığını ifade eder. Bu sınıflamaya göre sesler, yuvarlak (ar. مُسْتَدِيرَة / ing. rounded) , düz (ar. غَيْرُ مُسْتَدِيرَة / ing. unrounded) ve doğal (ar. مُحَايِدَة / ing. neutral) olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Ona göre; yuvarlaklık, düzlük ve doğallık yalnızca ünlülere özel bir durum değildir. Bazı dillerdeki ünsüzler arasında da yuvarlak, düz ve doğal olanları bulunmaktadır. Örneğin, İngilizcede bulunan /w/, yuvarlak bir ünsüzdür. Standart Arapçanın ünlülerine gelince; 'Umer, bu dilin ünlülerinin hangi grup kapsamına gireceğine dair herhangi bir bilgi vermemektedir.⁶¹⁵

Muhammed 'Alî el-Hûlî, ünlüleri inceleme yöntemleri bakımından hemen hemen birçok konuda kendileri ile benzeşen çağdaşları Maḥmûd es-Sa'rân, Kemâl Bişr ve Bessâm Bereke gibi ünlüleri, dudak durumuna göre tasnif etmiştir. Ancak dudakların yalnızca yuvarlaklaşma hareketini ölçüt olarak almaktadır. Bu konuyu birkaç cümle ile şu şekilde özetlemektedir: “Sesin telaffuzu ile birlikte dudakların yuvarlak bir şekil almasına yuvarlaklaşma adı verilir. Kısa söyleyişe sahip damme (◌ْ) ve uzun söyleyişe sahip و gibi. Bu tarz seslere, yuvarlak ses denilmektedir.”⁶¹⁶ Onun ünlü yerine ses ifadesini kullanması dikkat çekmektedir.

⁶¹⁴ Matthews, *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, s.349; İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, s.110; Bereke, *'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm*, s.85.

⁶¹⁵ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.125-126.

⁶¹⁶ el-Hûlî, *Medḥal ilâ 'İlmi'l-Luğa*, 38.

Bu bilgiler ve değerlendirmeler ışığında Standart Arapçanın ünlülerini -uzun ünlüler tasnif dışı tutularak- dudakların aldığı şekil bakımından düz ve yuvarlak olmak üzere iki grup altında aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

Boğumlanmada Dudak Durumuna Göre Ünlüler	
Düz Ünlüler (الصَوَائِتُ الْغَيْرُ الْمُسْتَدِيرَةُ)	Yuvarlak Ünlüler (الصَوَائِتُ الْمُسْتَدِيرَةُ)
Uluslararası Fonetik Alfabe'de [a] şeklinde sembolize edilen kısa ünlülerden fetha harekesi	Uluslararası Fonetik Alfabe'de [u] ile sembolize edilen kısa ünlülerden damme harekesi
Uluslararası Fonetik Alfabe'de [i] ile sembolize edilen kısa ünlülerden kesra harekesi	

Tablo 2. Dudak Durumuna Göre Standart Arapçanın Ünlüleri

3.1.1.1.3. Ağız Açıklığına Göre Ünlüler

Ağzın açıklık derecesine göre ünlüler, kapalı, yarı kapalı, açık ve yarı açık olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Ağız açıklığı, çene hareketleriyle sağlandığı için bu türden bir sınıflandırmaya boğumlanmada çene açıklığına göre ünlüler adı da verilebilir.⁶¹⁷

Mahmûd es-Sa'rân, dilin ağız içerisinde yükselme derecesine göre ünlüleri, dar (الصَّيِّقُ) - yarı dar (نِصْفُ الصَّيِّقِ) ve açık (المَفْتُوحُ) - yarı açık (نِصْفُ المَفْتُوحِ) şeklinde gruplandırmaktadır. بِيَعُ ifadesinde geçen uzun ünlülerden ي 'nin ses karşılığı [i:] olup dar ünlüdür. Be:'un / بَاءٌ kelimesinde geçen, ا 'in ses karşılığı [e:] olup uzun ünlülerdendir. Bu ünlü türü, dilin ağız içerisinde yükselme derecesine göre yarı açık ünlülerdendir. Ka:le / قَالَ ifadesinde geçen ve [a:]

⁶¹⁷ Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s.43.

sesine karşılık gelen uzun ünlülerden ِ , açık ünlülerdendir. Şummun / صُمُّ ifadesinde geçen kısa ünlülerden damme ise [u] sesine karşılık gelmekte olup yarı açık ünlüdür. es-Sa‘rân'ın verdiği örneklerden yola çıkarak kısa ünlüler ile birlikte uzun ünlüleri de dar - yarı dar, açık - yarı açık şeklinde yapmış olduğu gruplandırma kapsamına dâhil ettiği söylenebilir.⁶¹⁸

Kemâl Bişr de dilin üst damağa doğru yükselme derecesine göre ünlüleri, dar, geniş (المُنْسَع) veya açık, yarı dar ve yarı geniş (نِصْفُ الْمُنْسَع) olmak üzere dört başlık altında incelemektedir.⁶¹⁹ Standart Arapçanın dar ünlüleri, kısa ünlülerden kesra harekesi ile gösterilen [i] ve damme harekesi ile gösterilen [u] 'dur. Standart Arapçada yalnızca bir tane geniş ünlü bulunmaktadır. Bu ünlü, kısa ünlülerden fetha harekesi ile sembolize edilen [a] 'dır.⁶²⁰

Muhammed ‘Alî el-Hûlî 'nin Arapçanın dil seslerini fonetik bilimi bağlamında, özet bir şekilde ele aldığı, *Medhal ilâ ‘İlmi'l-Luğa* adlı eserinde ve Aḥmed Muhtâr ‘Umer'in, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî* adlı eserinde, ünlülerin, ağız açıklığına göre veya dilin ağız içerisinde yükselme derecesine göre tasnif edildiği bir gruplandırma biçimi bulunmamaktadır.

‘İşâm Nüreddîn, ünlüleri dudak durumuna göre kapalı (الصَّوَانِتُ الْمُغْلَقَةُ), yarı kapalı (نِصْفُ الصَّوَانِتِ الْمُغْلَقَةِ), açık ve yarı açık ünlüler (نِصْفُ الصَّوَانِتِ الْمُتَّسِعَةِ – الْمُفْطَلَةُ), olmak üzere dört gruba ayırmaktadır. Bunlardan, dilin üst damak yönüne doğru yükselmesi ile meydana gelenlerini kapalı ünlüler olarak adlandırmaktadır. Kapalı ünlülere, dar ünlüler (الصَّوَانِتُ الضَّيِّقَةُ) adı da verilebilmektedir. Ağızın açıklık derecesi, dil ve damak arasındaki mesafeyi etkilemektedir. Ağız, kapalı pozisyona ne kadar yakınsa dil ve damak arasındaki mesafe de o nispette azalmaktadır. Telaffuzları esnasında, dil ve damak arasında mesafenin bulunduğu ünlüler, açık ünlüler olarak adlandırılmaktadır. Bu ünlülere geniş ünlüler (الصَّوَانِتُ الْمُتَّسِعَةُ) adı da

⁶¹⁸ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luğa, s.184.

⁶¹⁹ Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.232-233.

⁶²⁰ Bişr, a.g.e, s.466.

verilmektedir. Dilin, ağız içerisinde yatay veya dikey olarak aldığı pozisyon, açık ünlülerin telaffuzu esnasında dilin aldığı pozisyona yakınsa bunlara yarı açık adı verilir. Dilin aldığı şekil, kapalı ünlülere yakınsa bu durumda söz konusu ünlüler, yarı kapalı ünlüler olarak adlandırılır. Nüreddîn, bu dört grup altında Fransızca ve Almancadan alıntıladığı ünlüleri örneklendirmektedir. Standart Arapçanın ünlülerine bu başlıklar altında yer vermemektedir.⁶²¹

Bessâm Bereke, telaffuzları esnasında ağzın açıklık derecesine göre ünlüleri kapalı, yarı kapalı, açık ve yarı açık olmak üzere dört gruba ayırmaktadır. Ona göre; ağzın açıklık derecesi, dilin dikey olarak hareketine bağlıdır. Bu nedenle damak ve dil sırtı arasındaki mesafeyi, ağzın açıklık seviyesi ile ilişkilendirmektedir.⁶²² Standart Arapçanın yalnızca kısa ünlülerini bu türden bir sınıflamaya tâbi tutan Bereke, kesra işareti ile sembolize edilen [i] 'yi ve damme işareti ile gösterilen [u] 'yu kapalı ünlü olarak belirler. Fetha işareti ile gösterilen [a] ise açık ünlüdür.⁶²³

Modern dönem fonetikçilerinin yukarıda değinilen görüşleri doğrultusunda, Standart Arapçada yalnızca açık [veya geniş] ve kapalı [veya dar] adı verilen iki ünlü grubu bulunmaktadır denilebilir. Arapçanın açık ünlüsü (ar.الصَّائِتُ الْمَفْتُوحُ / ing.open vowel), fetha ile sembolize edilen, kısa ünlülerden [a] sesidir. Bu sesin telaffuzu esnasında ağız, tam açık pozisyonudadır. Damak ve dil sırtı arasında da mesafe bulunmaktadır. Arapçanın kapalı ünlüsü (ar.الصَّائِتُ الْمَغْلُوقُ / ing. close vowel), kesra harekesine karşılık gelen, kısa ünlülerden [i] 'dir. Bu sesin telaffuzu esnasında ağız, açık ünlünün tam tersi biçimde bir pozisyon alır. Dil ve damak

⁶²¹ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.263-264.

⁶²² Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.80-81.

⁶²³ Bereke, a.g.e, s.85.

sırtı arasındaki mesafe daralır.⁶²⁴ Standart Arapçanın açık ve kapalı ünlüleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Ağız Açıklığına Göre Ünlüler	
Açık Ünlüler (الصَوَائِتُ الْمَفْتُوحَةُ) veya Geniş Ünlüler (الصَوَائِتُ الْمُنْسَبِعَةُ)	Kapalı Ünlüler (الصَوَائِتُ الْمُعَلَّقَةُ) veya Dar Ünlüler (الصَوَائِتُ الضَّيِّقَةُ)
Uluslararası Fonetik Alfabe'de [a] şeklinde sembolize edilen kısa ünlülerden fetha hareketi	Uluslararası Fonetik Alfabe'de [u] ile sembolize edilen kısa ünlülerden damme hareketi
	Uluslararası Fonetik Alfabe'de [i] ile sembolize edilen kısa ünlülerden kesra hareketi

Tablo 3. Ağız Açıklığına Göre Standart Arapçanın Ünlüleri

3.1.1.1.4.Süre Bakımından Ünlüler

Maḥmūd es-Sa‘rân, kısa ve uzun ünlüleri, iki ayrı ünlü grubu olarak incelemektedir.⁶²⁵

Uzun ünlüleri, kısa ünlüler ile aynı sınıflamanın içinde, aynı ölçütlere tâbi tutmaktadır. Bu ölçütler arasında söyleyiş uzunluğu bulunmamaktadır. Aynı şekilde Muḥammed ‘Alî el-Ḥûlî de ünlüleri uzunluklarına göre tasnif etmemiştir.

Kemâl Bişr, ünlülerde uzunluğu, bağlamsal bir olgu olarak görmez. Uzun ünlüler, kelime içerisinde belli bir konuma özgü değillerdir. Bununla birlikte anlam kazanmaları için kendilerinden önce veya sonra gelen başka bir ünlüye ihtiyaç duymazlar. Aksine tek başlarına uzun ünlüler, kelimeyi meydana getiren temel unsurlardan sayılırlar. Ses birimlik yapıya sahip olmaları sebebiyle de kelime içerisinde hem anlamsal hem de yapısal yönden değer

⁶²⁴ Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.232; Bereke, ‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm, s.80-81.

⁶²⁵ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luġa, s.183-184.

taşımaktadırlar. K̄atele / قَتَلَ ifadesinde geçen ق , kısa ünlülerden fetha harekesi ile yazıldığında bu kelimenin taşıdığı anlam öldürdü olurken aynı kelime uzun ünlülerden ا ile قَاتِل / قَاتِل şeklinde yazıldığında anlam, savaşmak, mücadele etmek şeklinde değişir. Kullanılan ünlü faktörü nedeniyle her iki kelimedeki biçimsel değişim, قَاتِل – قَتَلَ şeklinde olur. Raḥimun / رَحِمٌ - raḥi:mun / رَحِيمٌ ve ḳutile / قُتِلَ - ḳu:tilu / قُوتِلُ örnekleri incelendiğinde uzun ünlü olarak adlandırılan [i:] sesine karşılık gelen ي ve [u:] sesine karşılık gelen و ses birimlerinin kelimelere kattığı anlam ve bu kelimeler üzerindeki yapısal değişiklik görülecektir: ⁶²⁶

Bessâm Bereke, süre etkeni göz önünde bulundurularak ünlüleri ünsüzlerden ayırmanın mümkün olduğu görüşündedir. Bu türden bir sınıflama, nicelik bakımından ünlülerin sınıflandırılması olarak da ifade edilebilmektedir. Bir sesin söylenme süresi, onun zaman içerisindeki sürekliliği ve uzunluğu anlamına gelmektedir. Söyleyiş süresi, nefes gücü veya soluk verme esnasında ciğerlerden dışarıya doğru itilen havanın gücüne bağlıdır. Bu nedenle ünlüler, söyleyiş sürelerinin uzunluğuna göre kısa ünlüler ve uzun ünlüler şeklinde iki öbekte ele alınırlar. Beṣi:r / بَشِيرٌ ve naẓi:r / نَظِيرٌ ifadelerindeki [i:] sesine karşılık gelen ي , diğer ünlülere kıyasla daha uzun söylenen ünlüye örnektir. Biṣrun / بَشْرٌ ve fiṭrun / فِطْرٌ kelimelerinde bulunan ve kesra harekesi ile sembolize edilen [i] sesi ise kısa söylenen ünlüye örnektir. Standart Arapçadaki uzun ünlüler, anlam ayırıcı bir değer taşımaktadır. Yapısında kısa ünlülerden fetha harekesini bulunduran feteḥa / فَتَحَ ile yapısında uzun ünlülerden 'i bulunduran fa:teḥa / فَاتَحَ kelimeleri, anlam bakımından birbirinden farklıdır; فَتَحَ , açmak anlamına gelirken فَاتَحَ , göstermek, ilk olarak konuyu açmak gibi anlamlara gelmektedir. ⁶²⁷

Aḥmed Muḥtâr 'Umer'e göre ünlü veya ünsüz grubundan olması fark etmeksizin bütün dil sesleri, doğal bir söyleniş süresine sahiptirler. Bu nedenle dil seslerinin telaffuz

⁶²⁶ Biṣr, 'İlmu'l-Eṣvât, s.461.

⁶²⁷ Bereke, 'İlmu'l-Eṣvâti'l-'Âmm, s.83.

edilebilmeleri için süreklilik ve nicelik söz konusudur. Doğal söyleniş süresini aşarak telaffuz edilen sesler, uzun söyleyişe sahip sesler olarak nitelenir. Bu türden sesler ile kıyaslanarak doğal söyleyiş süresini aşmayan dil sesleri, kısa söyleyişe sahip sesler olarak nitelenebilmektedir. Özellikle ünlülerde uzunluk ve kısalık bakımından bu iki türden ses grupları bulunmaktadır. Bütün dünya dillerinde kısa ve uzun ünlü örnekleri mevcut olmakla birlikte bu ünlülerin bir gramer birliği içerisinde anlam ayırt edecek biçimde kullanılmaları Çince ve Arapça gibi bazı dillerde görülmektedir.⁶²⁸

Standart Arapçada uzun ve kısa ünlü olmak üzere iki tür ünlü bulunmaktadır. Bunlardan uzun olanları ا, و, ي şeklinde sembolize edilen [a:], [u:] ve [i:] sesleridir.⁶²⁹ Standart Arapçada, bir ünlünün söyleniş süresinin kısalığı veya uzunluğu kelime içerisinde, anlamsal ve yapısal değişiklere sebep olabilmektedir. Bu durum, kısa ve uzun ünlülerin, birbirinden bağımsız iki ayrı ses birim olarak değerlendirilmelerinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte son dönemde yapılan anatomik çalışmalar, uzun ve kısa ünlüler arasındaki farkın yalnızca nicelik bakımından olmadığını ispatlamaktadır. Niceliğe ek olarak nitelik bakımından da bu iki ünlü birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Nitelik ile kastedilen şey, fizyolojik ölçütler olup bu durum bu seslerin telaffuzu sırasında konuşma organlarının aldığı şekil ile ilişkilendirilmektedir. Kısa ve uzun ünlülerin sesletimleri esnasında dil, sesletime aktif olarak katılmakta ve her iki ünlüde farklı farklı pozisyonlar almaktadır.⁶³⁰ Standart Arapçanın süre faktörü ölçüt alınarak tasnif edilen kısa ve uzun ünlüleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

⁶²⁸ 'Umer, **Dirâsetu Şavti'l-Luğavî**, s.126.

⁶²⁹ 'Umer, **a.g.e**, s.126.

⁶³⁰ 'Umer, **a.g.e**, s.329.

Nicelik veya Süre Bakımından Ünlüler	
Kısa Ünlüler (الصَوَائِتُ الْقَصِيرَةُ)	Uzun Ünlüler (الصَوَائِتُ الطَّوِيلَةُ)
Uluslararası Fonetik Alfabe'de [a] şeklinde sembolize edilen kısa ünlülerden fetha harekesi	Uluslararası Fonetik Alfabe'de [a:] şeklinde sembolize edilen uzun ünlülerden ا
Uluslararası Fonetik Alfabe'de [u] ile sembolize edilen kısa ünlülerden damme harekesi	Uluslararası Fonetik Alfabe'de [u:] ile sembolize edilen uzun ünlülerden و
Uluslararası Fonetik Alfabe'de [i] ile sembolize edilen kısa ünlülerden kesra harekesi	Uluslararası Fonetik Alfabe'de [i:] ile sembolize edilen uzun ünlülerden ي

Tablo 4. Süre Bakımından Standart Arapçanın Ünlüleri

3.1.1.2.Ünsüzler

Ünsüzler (ar.الصَوَائِمُ / ing.consonants), akciğerden gelen havanın, ses yolunda karşılaştığı bir engel sebebi ile bu engelin bulunduğu bölgede bir müddet hapsedilmesi, ardından serbest bırakılması ya da söz konusu engel sebebi ile hava akımının dar bir alandan sağlanması sonucunda meydana gelirler.⁶³¹ Ünsüzlerin ses yolunda karşılaştıkları engel, ses üretim organları olup bu organlar onların boğumlanma noktalarını temsil eder.⁶³²

Klasik dönem dil âlimleri, ünsüzleri harfler anlamına gelen el-ḥuru:f / الحُرُوفُ ve sahih harfler anlamına gelen el-ḥuru:f eş-şîḥa:h / الحُرُوفُ الصِّحَاحُ Arapça kavramları ile

⁶³¹ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.86; Hilâl, Eşvâtu'l-Luğa, s.88; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.149.

⁶³² 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.135.

adlandırmaktadır.⁶³³ Harfleri, hareketlerden ayıran en önemli özellik, kendilerine ait mahreç noktalarının bulunmasıdır. Nitekim el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, hevâî olarak adlandırdığı uzun ünlülerin klasikçilerin ifadesiyle illetli harflerin belirli bir mahrece sahip olmayışlarına dikkat çekerek bu durumun ünsüzlerde söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Arap alfabe harflerinin sayısını yirmi dokuz olarak belirleyen el-Ḥalîl, bunlar arasından ا, ي, ء ve و 'ı mahreçlerinin olmayışı sebebi ile diğerlerinden ayrı tutmaktadır. Geriye kalan yirmi beş harfle ünsüzleri kastederek bunları şu şekilde sıralamaktadır: ع, ح, هـ, خ, غ, ق, ك, ج, ش, ض, ص, ز, س, ط, ب, ف, ن, ل, ر, ذ, ث, ظ, ت, د, ط.⁶³⁴ el-Ḥalîl'in öğrencisi Sîbeveyh de Arap alfabe harflerinin sayısını 29 olarak belirledikten sonra bu harfler arasında zikrettiği ا, و ve ي 'nın sahip oldukları hevâî özelliğine dikkat çekmekte bunların telaffuzu sırasında sesin hava ile genişlediği bilgisini vermektedir. Ancak harflerin mahreç noktalarını sıralarken, boğaz dibini ء ve ا 'in, dil ortası ve üst damak ortasını ي 'nın, dudakları ise و 'ın mahreç noktası olarak belirlemektedir.⁶³⁵ Bu durum şu şekilde yorumlanabilir; Standart Arapçada iki türden ا, و ve ي sesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, illetli harfler veya med harfleri olarak adlandırılan ve hevâî özelliğe sahip olan türdür. Bunlar kelime içerisindeki fonksiyonları bakımından hareketlerle benzerlik gösterirler. İkinci tür ise kendilerine özel mahreç noktaları bulunan ve kelime içerisinde ünsüzler ile aynı görevde kullanılanları kapsamaktadır. Sîbeveyh'in alfabe harfleri arasında saydığı ا, و ve ي, ikinci türden yani mahreç noktaları bulunan ve ünsüzlere benzeyen türdendir.

Klasik dönemde Arap alfabe harfleri mahreç noktalarına göre sıralanmıştır. Bu sıralama, en aşağıda bulunan mahreç noktası boğaz dibi, en yukarıda bulunan mahreç noktası dudak

⁶³³ Bişr, 'İlmi'l-Eşvât, s.173, 157-158; Bereke, 'İlmi'l-Eşvât'l-Âmm, s.112; Ḥalîl, Muḥaddime fi 'İlmi Eşvât, s.74; 'Abduh, Dirâsât fi 'İlmi'l-Eşvât, c.II, s.39.

⁶³⁴ el-Ḥalîl b. Aḥmed, Kitâbu'l-'Ayn, (thk. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî), c.I, s.48, s.57-58

⁶³⁵ Sîbeveyh, el-Kitâb, c.IV, s.433-434.

olarak belirlenerek aşağıdan yukarıya doğru yapılmıştır.⁶³⁶ Klasik dönem nahivcileri arasında mahreç noktalarının neler olduğu konusunda görüş ayrılığı bulunmamakla beraber, alfabe hangi harflerle başlanacağı hususunda özellikle el-Ḥalîl b. Aḥmed ve kendisinden sonra gelenler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bu ayrılık el-Ḥalîl' in ʾ 'i belirli bir mahreç noktası bulunmayan illetli bir harf olarak görmesinden, ء 'yi diğer harflere kıyasla ḥazf edilme gibi bir takım değişikliklere daha çok açık bir harf olarak değerlendirmesinden ve son olarak ھ 'yi de belirgin bir sese sahip olmayan gizli bir harf olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.⁶³⁷ Bu nedenle el-Ḥalîl, alfabe harflerine ʾ , ء ve ھ ile başlamaz bunun yerine ع ile başlar. Sîbeveyh, el-Mubberred, İbn Cinnî ve ez-Zemaḥşerî, el-Ḥalîl'den farklı olarak boğaz dibinden sırasıyla ء , ʾ ve ھ 'nin çıktığı görüşünü benimseyerek bu üç harfi, Arap alfabesinin ilk üç sırasında zikreder.⁶³⁸

Modern döneme gelindiğinde mahreçlerin, konuşma organları, sesletim bölgesi ve konuşma aygıtı gibi çeşitli isimlerle adlandırılması ve bu ses üretim organlarının klasiklerden farklı olarak yukarıdan aşağıya doğru sıralanması dikkat çekmektedir. Bu sıraya göre ilk sesletim organı dudak, en sonuncusu ise gırtlaktır.⁶³⁹

Bu dönemde Arap alfabe harfleri, üretildikleri ses organlarının sırasına göre değil ilk kez Hicrî I. (M. VII) yüzyılda, Naşr b. ʿÂşım (? - 89/708 ?) tarafından ortaya konan ve harflerin ses değerlerinin noktalanarak gösterildiği şekillerin, birbirine olan benzerlikleri esas alınarak

⁶³⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.433; el-Mubberred, **el-Mukteḍab**, c.I, s.224; İbn Cinnî, **Sırru Şinâʿati'l-İʿrâb**, c.I, s.60-61; ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.520-521.

⁶³⁷ es -Suyûtî, **el-Muzhir**, c.II, s.90.

⁶³⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.431; el-Mubberred, **el-Mukteḍab**, c.I, s.223; İbn Cinnî, **Sırru Şinâʿati'l-İʿrâb**, c.I, s.59; ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.520.

⁶³⁹ Bişr, **İlmu'l-Eşvât**, s.131-134; es-Saʿrân, **İlmu'l-Luġa**, s.181-182; ʿUmer, **Dirâsetu Şavti'l-Luġavî**, s.113-115.

sıralandığı et-terti:bu'l-hica:'i: / الترتيب الهجائي adı verilen alfabetik sıra esas alınarak sıralanmaktadır: kat'a hemzesi adı verilen أ, ب, ت, ث, ج, ح, خ, د, ذ, ر, ز, س, ش, ص, ض, ط, ظ, ع, غ, ف, ق, ك, ل, م, ن, هـ, و, ي ifadesinde geçen و ve يثُرُكُ ifadesinde geçen ي⁶⁴⁰. Uzun ünlülerden [u:] ve [i:] seslerini işaretlemeye kullanılan و ve ي, aynı zamanda [v] ve [y] seslerine karşılık gelen yarı ünsüzleri işaretlemeye de kullanılmaktadır. و ve ي'nin ünlü ve yarı ünsüzleri sembolize etmede eş yazıma sahip olmaları nedeniyle ortaya çıkabilecek muhtemel karışıklığın önüne geçilebilmesi için bu harflerden ünsüz olarak kabul edilenlerinin Arap alfabe harfleri arasında gösterimi sırasında kelime içerisindeki kullanımlarını örneklendirme yoluna gidilmektedir. Alfabe harfleri incelendiğinde içlerinde kısa veya uzun ünlülere yer verilmediği dikkat çeker. Bu nedenle Arap alfabesi, yalnızca bu dilin ünsüzlerine dayalı bir alfabe sistemidir denilebilir.

Ünlülerin çeşitli ölçütlere göre tasnifi konusunda modern dönem fonetikçileri arasında görüş ayrılıkları bulunmasına rağmen ünsüzlerde durum bundan tamamen farklıdır. Modern dönem fonetikçilerinin tamamı ünsüzleri, ses tellerinin durumuna göre, çıkış yerlerine göre ve ses yolunun durumuna göre veya çıkış biçimine göre üç temel başlık altında incelemektedir.⁶⁴¹

3.1.1.2.1.Ses Tellerinin Durumuna Göre Ünsüzler

Telaffuz sırasında ses tellerinin titreşip titreşmemesine göre yapılan bir tasnif biçimidir. Bunlardan telaffuzları esnasında ses tellerinin titreştiği ünsüzler, ötümlü, titreşmediği ünsüzler ise ötümsüz olarak adlandırılmaktadır.⁶⁴² Her iki özellik, yaşayan bütün dünya dillerinde, hem

⁶⁴⁰ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.150; Hâlîl, Muqaddime fi 'İlmi Eşvât, s.14-15; 'Abduttevvâb, el-Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa, s.15.

⁶⁴¹ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.173; es-Sa'rân, a.g.e, s.136, 152, 181; Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.203; el-Hûlî, Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa, s.33-34; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.112.

⁶⁴² Bişr, a.g.e, s.173-174; Nüreddîn, a.g.e, s.228; Bereke, a.g.e, s.78.

ünlüler hem de ünsüzler için söz konusu olabilmektedir.⁶⁴³ Standart Arapçaya gelince; ünlülerin tamamı, ünsüzlerdense bazıları ötümlülük özelliğine sahiptir.⁶⁴⁴ Ancak bu dilde ötümsüzlük, yalnızca ünsüzler için geçerli olan bir özellik olup Standart Arapçanın ünlüleri arasında ötümsüzlük özelliğine sahip bir ses bulunmamaktadır.⁶⁴⁵

3.1.1.2.1.1.Ötümlü Ünsüzler

Ötümlü ünsüzlerin Arapça karşılığı olarak, eş-şava:itu'l-mechu:ra / الصَّوَانَتِ الْمَجْهُورَةِ ifadesi kullanılmaktadır.⁶⁴⁶ Terkibde geçen el-mechu:ra / الْمَجْهُورَةَ ifadesi, sesi yükseltmek, yüksek sesle konuşmak gibi anlamlara gelen cehere / جَهَرَ fiilinden türemiş, ism-i mefûl yapısında bir kelimedir.⁶⁴⁷ Morfolojik yapısı göz önünde bulundurulduğunda, bu kelime, Türkçeye yüksek sesli şekilde tercüme edilebilir. Ancak الْمَجْهُورَةَ kelimesi, fonetik bir terim olarak kullanıldığında yüksek sesli yerine titreşimli ses veren terim anlamını karşılamaktadır.⁶⁴⁸

Ötümlü ünsüzlerin telaffuzları sırasında, ses telleri gerilerek birbirine yaklaşır ve bu nedenle ses telleri arasında bulunan boşlukta bir daralma meydana gelir. Hava akımı, bu dar alandan geçerken ses tellerinin titreşmesine sebep olur.⁶⁴⁹ Bu durum, ötümlülük (ar. الْجَهْرُ / ing. voicing) yani ötümlü olma özelliği ile açıklanır. Bu özelliğe sahip ünsüzler de ötümlü ünsüzler

⁶⁴³ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.78.

⁶⁴⁴ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğâ, s.137.

⁶⁴⁵ es-Sa'rân, a.g.e, s.149; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s152.

⁶⁴⁶ Bişr, a.g.e, s.174; Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.228; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.128; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.78.

⁶⁴⁷ Fîrûzâbâdî, Kâmusu'l-Muḥîṭ, 369.

⁶⁴⁸ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.178.

⁶⁴⁹ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.228; Bişr, a.g.e, s.174; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.127-128; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.78.

(ar. الصَّوَامِتُ الْمَجْهُورُ / ing. voiced consonants) ifadesi ile isimlendirilir.⁶⁵⁰ Ötümlü ünsüzler, ses tellerinin titreşmesi ile ton aldığı için tonlu ünsüzler olarak da adlandırılabilir.⁶⁵¹ Standart Arapçanın ötümlü ünsüzleri şunlardır; ن, م, ل, غ, ع, ظ, ز, ر, د, ذ, ر, ز, ض, ظ, ع, غ, ل, م, ن. Veled / وَلَدٌ kelimesinde geçen ve /v/ sesine karşılık gelen و ile yetruku / يَتْرُكُ / ifadesinde geçen ve /y/ sesine karşılık gelen ي ' da Standart Arapçanın ötümlü ünsüzlerinden sayılmaktadır.⁶⁵²

Sîbeveyh, el-Mubberred, İbn Cinnî ve ez-Zemaḥşerî gibi klasik dönem dil âlimlerinin, Arapçanın gramerine dair kaleme aldıkları *el-Kitâb*, *el-Muḫteḍab* ve *el-Mufaṣṣal* gibi eserlerinin, idgâm konusunu ele alan bölümlerinde, ötümlü ve ötümsüz kavramlarına dair bilgilere rastlanmaktadır. Bu iki kavramın Arapça karşılığı olarak modern dönemde de kabul gören el-mechu:r / الْمَجْهُورُ ve el-mehmu:s / الْمُهْمُوسُ ifadeleri kullanılmaktadır.⁶⁵³ Ancak ne Sîbeveyh ne de kendisinden sonra gelen el-Mubberred, İbn Cinnî ve ez-Zemaḥşerî gibi klasik dönem dil âlimleri, bu iki özellikten bahsederken ses teli ifadesine açıkça yer vermemektedir. Bu duruma, Sîbeveyh'in ötümlülük özelliğini açıklarken kullandığı şu ifadeleri örnek olarak verilebilir: “Dayandığı bölgenin şiddetini arttırarak, nefes akışının kendisi ile birlikte sağlanamadığı harftir.”⁶⁵⁴ Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserini fonetik bağlamda inceleyen 'Abdulmun'im en-Nâsır, dayandığı bölge ifadesi ile kastedilen şeyin aslında ses telleri olduğu görüşünü öne sürmektedir.⁶⁵⁵ el-Mubberred, Sîbeveyh, İbn Cinnî ve ez-Zemaḥşerî'den biraz farklı olarak dayandığı bölge yerine tekrarlanma ifadesini kullanarak ötümlü olma özelliğini şu

⁶⁵⁰ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.174.

⁶⁵¹ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.137.

⁶⁵² Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.174; es-Sa'rân, a.g.e, s.138; Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.228.

⁶⁵³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.434; el-Mubberred, *el-Muḫteḍab*, c.I, s.225; İbn Cinnî, *Sırru Şimâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.75; ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, s.521.

⁶⁵⁴ Sîbeveyh, a.g.e, c.IV, s.434.

⁶⁵⁵ en-Nâsır, *Şerhu Şavtiyyât Sîbeveyh*, s. 98.

şekilde tanımlamaktadır: “Telaffuzları esnasında dilde tekrarlanmamaları sebebiyle ses akışının sağlanmadığı seslerdir.”⁶⁵⁶ Burada el-Mubberred'in kullandığı tekrarlanmama ifadesi akıllara titreşimi getirmektedir. Ancak tekrarlanmama ifadesi ile kastedilen şeyin titreşmeme olduğu fikri yalnızca bir varsayımdan ibaret olup bilimsel bir kaynağa dayanmamaktadır. Klasik dönemde bu özelliğe sahip sesler, şu şekilde sıralanmaktadır: ر, ن, ل, ض, ي, ج, ق, غ, ع, ا, ء, ط, ذ, ظ, ز, د, د, ط, م, ب, ذ, ظ, ز, د, د, ط, و.⁶⁵⁷ Modern dönemde ء, ا şeklinde gösterilerek ne ötümlü ne de ötümsüz yalnızca patlamalı özelliğe sahip bir ses olarak değerlendirilmektedir.⁶⁵⁸ Yine modern dönemde ا, sesletimi esnasında ses tellerinin titreştiği, uzun bir ünlü olarak nitelenmektedir.⁶⁵⁹ ء ve ا dışında kalan sesler konusunda modern dönem ve klasik dönem dil âlimleri arasında herhangi bir fikir ayrılığı bulunmamaktadır; her iki dönemde de bu sesler, ötümlülük özelliğine sahip sesler olarak kabul görmektedir.

3.1.1.2.1.2.Ötümsüz Ünsüzler

Telaffuzları esnasında, ötümlü ünsüzlerin tam askine, ses tellerinin titreşmediği ünsüzlerdir.⁶⁶⁰ Bu ünsüzlerin telaffuzları sırasında ses telleri birbirlerine yaklaşmadığı için, hava, ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan kolaylıkla ilerlemektedir.⁶⁶¹ Bu özelliklerinden ötürü, ötümsüz ünsüzler olarak adlandırılırlar. Ötümsüz ünsüzlerin Arapça karşılığı olarak eş-şava:mitu'l-mehmu:se / الصَوَامَتُ الْمُهْمُوسَةُ (ing.voiceless consonants) kavramı kullanılmaktadır. هَمَسَ / الْمُهْمُوسَةُ, fısıldamak, alçak sesle konuşmak gibi anlamlara gelen hemese / هَمَسَ

⁶⁵⁶ el-Mubberred, **el-Muḫteḍab**, c.I, s.225.

⁶⁵⁷ Sibeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.434.

⁶⁵⁸ Bişr, **‘İlmu'l-Eşvât**, s.288; es-Sa‘rân, **‘İlmu'l-Luġa**, s.157.

⁶⁵⁹ Bereke, **‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm**, s.83.

⁶⁶⁰ Bişr, **‘İlmu'l-Eşvât**, s.174; Nüreddîn, **‘İlmu'l-Eşvât**, s.229; ‘Umer, **Dirâsetu Şavti'l-Luġavî**, s.128; Bereke, **a.g.e**, s.78.

⁶⁶¹ es-Sa‘rân, **‘İlmu'l-Luġa**, s.136; Nüreddîn, **a.g.e**, s.229.

fiilinden türemiş, ism-i mefûl yapısında bir kelimedir. Bu yönüyle anlaşılacak kadar alçak sesle konuşmak ve fısıltılı konuşmak gibi anlamlara gelebilmektedir. Ancak bir fonetik terimi olarak bu kelime, sözlük anlamından farklı ve yeni bir terimsel anlam kazanarak titreşimsiz şeklinde kullanılmaktadır.⁶⁶² Standart Arapçanın ötüksüz ünsüzleri şu şekilde sıralanmaktadır:⁶⁶³ ت, ث, ح, خ, س, ش, ص, ط, ف, ق, ك, هـ.

Klasik dönemde çıkışı esnasında dayandığı bölgeye şiddet veya baskı uygulamayan sesler, ötüksüz sesler olarak nitelenmektedir. Bu özelliğe sahip seslerin telaffuzları ile birlikte nefes akışı da mümkündür.⁶⁶⁴ Sesin nefes ile birlikte akabilmesi hem ötüksüz hem de gevşek sesler de mümkün olabilmektedir. Ancak bu iki özellik arasındaki temel fark, ötüksüz seslerin meydana geliş biçimleri açıklanırken ses telleri kastedilerek kullanılan dayandığı bölge ifadesidir.⁶⁶⁵ Klasik dönemde ötüksüzlük özelliğine sahip sesler, س, ت, ش, ح, ك, ث, خ, ف, ص ve هـ olarak belirlenmiştir.⁶⁶⁶ Modern dönemde bunlara ق ve ط sesleri de eklenerek sayı ondan on ikiye çıkarılmıştır.⁶⁶⁷ Ses tellerinin durumuna göre Standart Arapçanın ünsüzleri, Arap alfabesindeki ve Uluslararası Fonetik Alfabe'deki karşılıkları ile birlikte aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

⁶⁶² Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.178.

⁶⁶³ Bişr, a.g.e, s.174; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.137; Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.229.

⁶⁶⁴ Sibeveyh, el-Kitâb, c.IV, s.434; el-Mubberred, el-Muḳteḍab, c.I, s.225; İbn Cinnî, Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb, c.I, s.75; ez-Zemaḥşerî, el-Mufaşşal, s.521.

⁶⁶⁵ Sibeveyh, el-Kitâb, c.IV, s.434-435.

⁶⁶⁶ Sibeveyh, a.g.e, c.IV, s.434; el-Mubberred, el-Muḳteḍab, c.I, s.225; İbn Cinnî, Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb, c.I, s.75; ez-Zemaḥşerî, el-Mufaşşal, s.521.

⁶⁶⁷ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.174; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.137; Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.229.

Ses Tellerinin Durumuna Göre Ünsüzler			
Ötümlü veya Tonlu Ünsüzler (الصَوَامِتُ الْمَجْهُورَةُ)		Ötümsüz veya Tonsuz Ünsüzler (الصَوَامِتُ الْمَهْمُوسَةُ)	
Arap Alfabeti	Fonetik Alfabe	Arap Alfabeti	Fonetik Alfabe
ب	[b]	ت	[t]
ج	[ʒ]	ث	[θ]
د	[d]	ح	[ħ]
ذ	[ð]	خ	[x]
ر	[r]	س	[s]
ز	[z]	ش	[ʃ]
ض	[d]	ص	[s̪]
ظ	[ð]	ط	[t̪]
ع	[ʕ]	ف	[f]
غ	[ɣ]	ق	[q]
ل	[l]	ك	[k]
م	[m]	هـ	[h]
ن	[n]	-	-
و	[w]	-	-
ي	[j]	-	-

Tablo 5. Ses Tellerinin Durumuna Göre Standart Arapçanın Ünsüzleri

3.1.1.2.2.Çıkış Yerlerine Göre Ünsüzler

Ses yolu, akciğerlerden gelen havanın ağız veya burundan dışarıya çıkana kadar uğradığı, gırtlak, ses telleri, boğaz, ağız, diş, dişeti, dil, damak ve burun boşluğu gibi çok sayıda

- 1.Dudaklar (ar.الشَّقَاتَان / ing.lips)
- 2.Dişler (ar.الأَسْنَان / ing. teeth)
- 3.Diş eti (ar. اللِّثَّة / ing. tooth ridge)
- 4.Sert damak (ar.الحَنَكُ الصَّلْبُ / ing.hard palate)
- 5.Yumuşak damak (ar. الحَنَكُ اللَّيِّنُ / ing. soft palate)
- 6.Küçük dil (ar.اللِّهَاءُ / ing.uvula)
- 7.Dil önü veya ön dil (ar.طَرَفُ اللِّسَانِ / ing.blade of tongue)
- 8.Dil ortası (ar.مُقَدَّمُ اللِّسَانِ / ing. front of tongue)
- 9.Dil sonu veya arka dil (ar.مُؤَخَّرُ اللِّسَانِ / ing. back of tongue)
- 10.Boğaz (ar.الْحَلْقُ / ing. pharynx)
- 11.Gırtlak kapağı (ar.لِسانُ المِزْمَارِ / ing.epiglottis)
- 12.Ses telleri (ar.الْوَتْرَانِ الصَّوْتِيَّانِ / ing.vocal cords)
- 13.Dil ucu (ar.حَدُّ اللِّسَانِ / ing.tip of tongue)

Seslerin, çıkış yerlerine göre tasnif edilmesi klasik dönemde de var olan bir sınıflama biçimidir. Klasik dönem dil âlimleri bu türden tasnifi harflerin mahreçleri anlamına gelen meḥa:ricu'l-ḥuru:f / مَخَارِجُ الحُرُوفِ başlığı altında yapmaktadır.⁶⁷² Boğaz, ağız, dil, dudak ve geniz, klasikçilerin ifadesiyle temel mahreçler olup her bir mahreç kendi içerisinde farklı bölümlere ayrılmakta ve bunlar, sesletime yardımcı olan öndiş, azı dişi, diş eti ve küçük dil gibi diğer ses organları ile birleşerek farklı sesler üretilmektedir. Örneğin, boğaz kendi içerisinde boğaz dibi, boğaz ortası ve boğazın ağza yakın olan kısmı şeklinde üç bölgeye ayrılmaktadır.

⁶⁷² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.433; el-Mubberred, *el-Muḫteḫab*, c.I, s.223; İbn Cinnî, *Sırru Şimâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.60; ez-Zemaḫşerî, *el-Mufaşşal*, s.520.

Buralarda sırasıyla ء, هـ, ا, ع, ح, غ ve خ sesleri oluşmaktadır.⁶⁷³ Dil, diğer mahreçlere kıyasla daha karmaşık bir yapıya sahip olup dil kökü, dil ortası, dil önü, dil ucu ve dil yanları olmak üzere çeşitli bölgelere ayrılmaktadır. Dil, sesletimde tek başına rol oynamamakta kimi zaman öndişlerin diplerine, kimi zaman azı dişlerine, kimi zaman da üst ön iki dişe dokundurularak farklı sesler üretilmektedir. Klasik dönem dil âlimleri, dilin yükselme, alçalma, tümsekleşme veya bir başka ses organına temas etme gibi hareketlerine yer vermeksizin, dilin sesletime katılması ile meydana gelen sesleri şu şekilde tarif etmektedir: “Dil kökü ve onun üzerinde bulunan üst damak ق ve ك'in mahreçleridir.”⁶⁷⁴, “Dil önü ve üst ön kesici dişlerin yanlarından sırasıyla ظ, ث ve ذ sesleri çıkmaktadır.”⁶⁷⁵, “Ön kesici dişlerin biraz yukarısı ve dilin ön kısmı ص, ز ve س seslerinin mahreç noktalarıdır.”⁶⁷⁶

3.1.1.2.2.1. Dudak Ünsüzleri

Dudak ünsüzleri (ar. الصَّوَامِتُ الشَّفْوِيَّةُ / ing. labial consonants), dudakların tam kapanmasıyla veya alt dudağın üst dudağa yaklaşması ile meydana gelmektedir.⁶⁷⁷ Alt ve üst dudak sesletimlerinde aktif bir rol oynadığı için bu ünsüzler, çift dudak ünsüzleri (ar. الصَّوَامِتُ الشَّفَتَانِيَّةُ / ing. bilabial consonants) olarak da adlandırılabilirler.⁶⁷⁸ ‘İşâm Nüreddîn, Bessâm Bereke, Kemâl Bişr ve Maḥmûd es-Sa‘rân'dan farklı olarak çift dudak kavramına karşılık gelen eş-şefevi: el-muzdevic / الشَّفْوِيُّ الْمُزْدَوِجُ Arapça ifadesini kullanarak bu türden

⁶⁷³ Sibeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.433; el-Muberred, *el-Muḫteḏab*, c.I, s.223; İbn Cinnî, *Sırru Şinâ‘ati'l-İ‘râb*, c.I, s.60; ez-Zemaḫşerî, *el-Mufaşşal*, s.520.

⁶⁷⁴ Sibeveyh, *a.g.e.*, c.IV, s.433.

⁶⁷⁵ el-Muberred, *el-Muḫteḏab*, c.I, s.224.

⁶⁷⁶ İbn Cinnî, *Sırru Şinâ‘ati'l-İ‘râb*, c.I, s.60.

⁶⁷⁷ Bereke, ‘*İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm*, s.74; Bişr, ‘*İlmu'l-Eşvât*, s.183; Nüreddîn, ‘*İlmu'l-Eşvât*, s.218.

⁶⁷⁸ ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luġavî*, s.315.

ünsüzleri adlandırmaktadır.⁶⁷⁹ Boğumlanma noktaları ile ilişkilendirilerek bu ünsüzler, çift dudak ünsüzleri veya dudaksıl şeklinde nitelenmektedir.⁶⁸⁰ Bu bakımdan ünsüzler, çıkış yerlerine nispet edilerek adlandırılmakta ve çıkış yerleri ile ilişkilendirilerek de nitelenmektedir denilebilir. Standart Arapçada ب ve م olmak üzere iki adet çift dudak ünsüzü bulunmaktadır.⁶⁸¹

Maḥmūd es-Sa'rân ve 'İşâm Nüreddîn, va'ade / وَعَدَ kelimesinde geçen و yarı ünsüzünün, çift dudak ünsüzlerinden olduğu görüşünü benimsemişlerdir.⁶⁸² Ancak Kemâl Bişr, bu görüşün klasik dönem dil âlimlerine ait bir görüş olduğunu belirtmekle birlikte söz konusu ünsüzün sesletiminde dudak hareketlerinin gözlemlenmesine rağmen bu ünsüzü, dudaksıl bir ünsüz olarak nitelenmenin bilimsel açıdan doğru olmadığını ifade etmektedir. Ona göre; و ünsüzü, dil kökünün, arka damağa doğru yaklaşması ile üretilmektedir. Dolayısıyla bu ünsüz, dudaksıl değil, damaksıl ünsüz olarak nitelenmelidir.⁶⁸³

3.1.1.2.2.2. Diş - Dudak Ünsüzleri

Diş - dudak ünsüzleri (ar. الصَّوَامِتُ الشَّفَوِيَّةُ الأَسْنَانِيَّةُ / ing. labiodental consonants), alt dudağın üst dişlere dokundurulmasıyla elde edilirler.⁶⁸⁴ Standart Arapçada tek bir tane dişsil-dudaksıl ünsüz bulunmaktadır o da ف' dir.⁶⁸⁵

⁶⁷⁹ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.218.

⁶⁸⁰ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, 182.

⁶⁸¹ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.74; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.183.

⁶⁸² es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, 182; Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.218.

⁶⁸³ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.183.

⁶⁸⁴ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.74; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.315; Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.218.

⁶⁸⁵ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, 182; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.183; Bereke, a.g.e, s.74, s.121; 'Umer, a.g.e, s.315; Nüreddîn, a.g.e, s.218.

3.1.1.2.2.3. Diş Ünsüzleri

Bu ünsüzler, dil ucunun dışın farklı bölümlerine dokundurulmasıyla meydana gelmektedirler. Dışın bölümlerine göre; diş ünsüzleri, dişler arası ünsüzler ve diş eti ünsüzleri olmak üzere üç gruba ayrılırlar.⁶⁸⁶

3.1.1.2.2.3.1. Diş Ünsüzleri

Boğumlanma yeri diş olan ünsüzlerdir. Standart Arapçanın diş ünsüzleri (ar. الصَّوَامِت / ing. dental consonants), ل, د, ت, ط, ض ve ن 'dur.⁶⁸⁷ Kemâl Bişr, Maḥmûd es-Sa'rân tarafından diş ünsüzü olarak adlandırılan bu ünsüz grubunu, diş – diş eti ünsüzleri (الصَّوَامِت) (الأسنانيَّة - اللثويَّة) olarak nitelemektedir.⁶⁸⁸ Bişr'e göre diş ünsüzleri ل, ط, ض ve ن değil ذ, ظ ve ث 'dir. Diş ünsüzleri olarak betimlediği ذ, ظ ve ث seslerinin aynı zamanda dişler arası ünsüzler olduğu bilgisini vermektedir. Bu nedenle, bu ünsüzleri “ Diş veya Dişler Arası Ünsüzler (الصَّوَامِت الأَسْنَانِيَّة أَوْ الصَّوَامِت مَا بَيْنَ الأَسْنَان) ” şeklinde tek bir başlık altında incelemektedir.⁶⁸⁹ Bessâm Bereke 'ye göre diş ünsüzleri, dil ucunun, ön dişlere temas etmesi ile meydana gelmektedir. Ona göre; bu şekilde üretilen Standart Arapçanın ünsüzleri şunlardır: ذ, ث, ظ.⁶⁹⁰ 'İşâm Nüreddîn ve Aḥmed Muḥtâr 'Umer, ünsüzleri, “Diş Ünsüzleri” başlığı altında gruplandırmamıştır.

⁶⁸⁶ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.219.

⁶⁸⁷ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.155, 182.

⁶⁸⁸ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.183.

⁶⁸⁹ Bişr, a.g.e, s.183.

⁶⁹⁰ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.74, 121-123.

3.1.1.2.2.3.2. Dişler Arası Ünsüzler

Dişler arası ünsüzler (ar. الصَّوَامِتُ مَا بَيْنَ الْأَسْنَانِ / ing. interdental consonants), dilin, alt ve üst dişler arasında herhangi bir pozisyon almadan ve oynaklanmadan dikey konumda bulunması sonucunda meydana gelen seslerdir.⁶⁹¹ Standart Arapçanın dişler arası ünsüzleri ذ, ظ, ve ث'dir.⁶⁹²

Bessâm Bereke'de dişler arası ünsüzler olarak nitelenen, ünsüz grubu bulunmamaktadır. Aḥmed Muḥtâr 'Umer, 'İşâm Nûreddîn, Kemâl Bişr ve Maḥmûd es-Sa'rân tarafından dişler arası ünsüzler olarak görülen ذ, ظ, ve ث 'yi “dil önü ile birlikte dişler (الأَسْنَانُ مَعَ حَدِّ اللِّسَانِ)” başlığı altında incelemektedir. Ona göre; bu ünsüzlerin telaffuzu sırasında dil önü, üst dişlere temas etmekte bu nedenle hava akımı, bu iki sesletim bölgesi arasından sağlanmaktadır.⁶⁹³

3.1.1.2.2.3.3. Diş Eti Ünsüzleri

Dilin, özellikle de dilin ön kısmının ve dil ucunun diş yuvalarına dokundurulması ile üretilen ünsüzlere, diş eti ünsüzleri (ar. الصَّوَامِتُ اللَّيْثِيَّةُ / ing. alveolar consonants) adı verilir.⁶⁹⁴ Dil ucu sesletimlerinde büyük rol oynadığı için bu ünsüzler, dil ucu ile ilişkilendirerek “dil ucu ile ilgili olan veya dil uçsul” anlamına gelen zevlaḳi: / ذَوْلَقِي ve nuḥru:bi: / نُحْرُوبِي gibi isimlerle de adlandırılmaktadır.⁶⁹⁵ Standart Arapçanın diş eti ünsüzleri şu şekilde sıralanmaktadır: د, ذ, ر, ج, ش, ز, س, ص, ن, ط, ض.⁶⁹⁶

⁶⁹¹ Nûreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.219.

⁶⁹² es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, 182; Bişr 'İlmu'l-Eşvât, s.183; Nûreddîn, a.g.e, s.219.

⁶⁹³ 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.315.

⁶⁹⁴ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.76.

⁶⁹⁵ Bereke, a.g.e, s.76.

⁶⁹⁶ Bereke, a.g.e, s.76, 115, 119, 123-124, 128; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.182, 171, 175; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.184.

3.1.1.2.2.4. Diş - Diş Eti Ünsüzleri

Diş – diş yuvasıl ünsüzler (الصَّوَامِتُ الْأَسْنَانِيَّةُ – اللَّتَوِيَّةُ / ing.denti – alveolar consonants) olarak da adlandırılan bu türden sesler, dil önünün, üst ön dişlerin diplerine yani diş etlerine dokundurulmasıyla meydana gelirler.⁶⁹⁷ Bu türden ünsüzler şu şekilde sıralanmaktadır: ض, ص, ط, س, د, ز, ت, ط, س.⁶⁹⁸ Maḥmūd es-Sa‘rân ve Bessâm Bereke, ünsüzleri diş-diş eti ünsüzleri şeklinde tasnif etmemişlerdir.

3.1.1.2.2.5. Diş Eti - Damak Ünsüzleri

Diş yuvasıl – damaksıl ünsüzler (ar. الصَّوَامِتُ اللَّتَوِيَّةُ الْحَنَكِيَّةُ / ing. alveo-palatal consonants) olarak da adlandırılabilen bu ünsüzlerin sesletimleri sırasında dil önü ve dil ucu, diş etlerinin diplerine ve üst damağa doğru yükselerek yaklaşmaktadır.⁶⁹⁹ Diğer bir deyişle dil önü ve dil ucunun diş eti ve üst damak arasındaki bölgeye dokundurulmasıyla üretilmektedirler denilebilir.⁷⁰⁰ Standart Arapçanın diş eti- damak ünsüzleri şunlardır: ش ve ج.⁷⁰¹

3.1.1.2.2.6. Damak Ünsüzleri

Dil sırtının, ön veya arka damağa dokundurulmasıyla üretilen ünsüzlerdir.⁷⁰² Dil sırtının dokundurulduğu damağa göre ön damak ve art damak ünsüzleri şeklinde iki gruba ayrılırlar:

3.1.1.2.2.6.1. Ön Damak Ünsüzleri

Dil sırtının, ön damağa dokundurulması ile meydana gelen ünsüzlere, ön damak ünsüzleri (ar. الصَّوَامِتُ الْغَارِيَّةُ الْأَمَامِيَّةُ / ing.palatal consonants [veya prepalate consonants]) adı

⁶⁹⁷ Nüreddîn, ‘İlmu'l-Eşvât, s.219; ‘Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.316.

⁶⁹⁸ Nüreddîn, a.g.e, s.219; ‘Umer, a.g.e, s.316.

⁶⁹⁹ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luğa, s.176, 182.

⁷⁰⁰ Bereke, ‘İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.124; İmer vd., Dilbilim Sözlüğü, s.101; Matthews, Dictionary of Linguistics, s.284.

⁷⁰¹ Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.184; es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luğa, s.176; Bereke, a.g.e, s.124.

⁷⁰² Karaağaç, Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü, s.263.

verilmektedir.⁷⁰³ Damağın ön kısmı, sert bir yapıya sahip olduğundan bu ünsüzlere sert damak ünsüzleri adı da verilebilmektedir.⁷⁰⁴ Bu ünsüzleri adlandırmada farklı Arapça kavramlar kullanılmaktadır. Örneğin, Nûreddîn, bu türden ünsüzleri oluşum yerlerine dikkat çekerek ön damaksıl anlamına gelen el-ğâ:ri'l-ema:mi: / الغاري الأمامي terkibi ile adlandırır.⁷⁰⁵ es-Sa‘rân ise bu ünsüzlere orta damaksıl anlamına gelen el-ḥaneki'l-vasi:ṭ / الحنكي الوسيط terkibi ile isimlendirir.⁷⁰⁶ Başlıkla uyumlu olması açısından el-ğâ:ri'l-ema:mi: / الغاري الأمامي terkibi tercih edilerek, parantez içinde kullanılmıştır. Standart Arapçanın ön damak ünsüzleri şunlardır: ش, ج ve yarı ünlülerden, ي يئترك ifadesinde geçen ي⁷⁰⁷

Klasik dönem dil âlimleri özellikle de Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, ش ve ج ünsüzlerinin boğumlanma yeri olarak ağızın açıldığı yer yani dil ortası ve hemen karşısında bulunan üst damak arasındaki bölge yani ağızın giriş kısmı bir başka deyişle ağız boşluğunu belirlemiştir. Bu bölgeye aynı anlamı taşıyan, şecru'l-fem / شجر الفم adını vermiş ve bu iki ünsüzü boğumlanma bölgesi ile ilişkilendirerek şecrî harfler olarak adlandırmıştır.⁷⁰⁸

3.1.1.2.2.6.2. Art Damak Ünsüzleri

Dil sırtının, arka damağa dokundurulması ile meydana gelen ünsüzlere, art damak ünsüzleri (ar. الصَوَامِتُ الغارية الخلفية. / ing. velar consonants [veya postalate consonants]) adı

⁷⁰³ Nûreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.220; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.317; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm, s.76.

⁷⁰⁴ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.139.

⁷⁰⁵ Nûreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.220.

⁷⁰⁶ es-Sa‘rân, 'İlmu'l-Luğa, s.182.

⁷⁰⁷ Nûreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.220; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.317; es-Sa‘rân, a.g.e, s.180-181; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.184.

⁷⁰⁸ el-Ḥalîl b. Aḥmed, Kitâbu'l-‘Ayn, c.I, s.52, s.58; Nûreddîn, a.g.e, s.220; Bişr, a.g.e, s.184.

verilmektedir.⁷⁰⁹ Damağın bu bölgesi, yumuşak bir yapıya sahip olduğu için, art damak ünsüzlerine, yumuşak damak ünsüzleri de denmektedir.⁷¹⁰ Tıpkı ön damak ünsüzlerinin adlandırılmasında olduğu gibi bu ünsüzler de arka veya art damaksıl anlamına gelen el-ga:ri'l-ḥalfi: / الغاري الأمامي, damaksıl anlamına gelen eṭ-ṭabaḳi: / الطَّبَقِي , damağın ağza olan mesafesine işaret ederek uzak damaksıl anlamına gelen el-ḥaneki: - el-ḳaṣṣi: / الحَنَكِي – اَلْفَصِّي , yumuşak damaksıl anlamına gelen eṭ-ṭabaḳu'l-leyyin / الطَّبَق اللِّين gibi çeşitli kavramlarla adlandırılmıştır.⁷¹¹ Başlıkla aynı olması sebebiyle bütün bu adlandırmalar arasından arka veya art damaksıl anlamına gelen el-ga:ri'l-ḥalfi: / الغاري الأمامي ifadesi seçilmiştir. Standart Arapçanın art damak ünsüzleri şunlardır: خ , غ , و , ك ⁷¹²

3.1.1.2.2.7.Küçük Dil Ünsüzleri

Dil kökünün, küçük dile doğru yaklaşması ile üretilen ünsüzlere, küçük dil ünsüzleri (ar.الصَّوَامَت اللُّهُوِيَّة. / ing.uvular consonants) adı verilmektedir.⁷¹³ Standart Arapça'da bu türden yalnızca bir ünsüz bulunmaktadır o da ق 'dır.⁷¹⁴

3.1.1.2.2.8.Boğaz Ünsüzleri

Boğaz ünsüzleri (ar.الصَّوَامَت الحَلْقِيَّة. / ing. pharyngeal consonants), daralma veya boğaz boşluğunun alt kısmında meydana gelen tam bir kapanma ile üretilen seslerdir. Ön boğaz duvarları, hareketli bir konuşma organı olan dil köküne yakın olduğu için bu ünsüzlerin telaffuzu esnasında, dil kökü bu duvarlara doğru hareket eder. Boğaz ünsüzlerinin sesletimine,

⁷⁰⁹ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.220; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.318; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.76.

⁷¹⁰ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.139.

⁷¹¹ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.220; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.318; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.182; Bişr, a.g.e, s.184; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.76.

⁷¹² Nüreddîn, a.g.e, s.220; 'Umer, a.g.e, s.318; es-Sa'rân, a.g.e, s.182; Bişr, a.g.e, s.184.

⁷¹³ 'Umer, a.g.e, s.318; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.76.

⁷¹⁴ 'Umer, a.g.e, s.318; Bereke, a.g.e, s.76; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.184; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, 182.

dil kökü de eşlik ettiği için bu türden seslere, dil-boğaz ünsüzleri (ar. الصَّوَامِتُ اللِّسَانِيَّةُ - الْحَلْقِيَّةُ) adı da verilebilmektedir.⁷¹⁵ Standart Arapçanın boğaz ünsüzleri, ح ve ع 'dir.⁷¹⁶

3.1.1.2.2.9.Gırtlak Ünsüzleri

Gırtlak ünsüzleri (ar. الصَّوَامِتُ الْحَنْجَرِيَّةُ / ing. glottal consonants [veya laryngeal consonants]) ile ilişkilendirilen sesletim bölgesi aslında, boğazın üst kısmında konumlanmış ses telleri arasındaki açıklıktır. Bu açıklığa, Arapçada fetḥatu'l-mizma:r / فَتْحَةُ الْمِزْمَارِ adı verilmektedir. Bu nedenle gırtlak ünsüzlerine gırtlaksıl anlamına gelen ḥanceriyye / حَنْجَرِيَّة 'nin yanı sıra mizma:riyye / مِزْمَارِيَّة adı da verilebilmektedir.⁷¹⁷ Gırtlak ünsüzleri, kat'a hemzesi olarak adlandırılan ء ve ه 'dir ve bu ünsüzler gırtlak girişinde bulunda ses telleri arasındaki boşlukta meydana gelen daralma sonucunda üretilmektedirler.⁷¹⁸ Çıkış yerlerine göre Standart Arapçanın ünsüzleri, aşağıdaki tabloda Uluslararası Fonetik Alfabe'deki karşılıklarıyla birlikte aşağıdaki tabloda birlikte verilmiştir:

Çıkış Yerlerine Göre Ünsüzler						
Dudak Ünsüzleri (الصَّوَامِتُ الشَّفْوِيَّةُ)		Diş - Dudak Ünsüzleri (الصَّوَامِتُ الشَّفْوِيَّةُ الْأَسْنَانِيَّةُ)				
Arap Alfabeti	Fonetik Alfabe	Arap Alfabeti		Fonetik Alfabe		
ب	[b]	ف		[f]		
م	[m]	Diş Ünsüzleri (الصَّوَامِتُ السِّنِّيَّةُ)				
Arap Alfabeti		ل	د	ت	ط	ض ن
Fonetik Alfabe		[l]	[d]	[t]	[t]	[d] [n]
Dişler Arası Ünsüzler (الصَّوَامِتُ مَا بَيْنَ الْأَسْنَانِ)		Diş Eti – Damak Ünsüzleri (الصَّوَامِتُ اللَّثْوِيَّةُ الْحَنْكِيَّةُ)				

⁷¹⁵ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.76; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.319.

⁷¹⁶ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.220; 'Umer, a.g.e, s.319; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.182; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.184; Bereke, a.g.e, s.76.

⁷¹⁷ Bereke, a.g.e, s.76; 'Umer, a.g.e, s.319.

⁷¹⁸ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.221; 'Umer, a.g.e, s.319; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.183; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.185; Bereke, a.g.e, s.76.

Arap Alfabeti			Fonetik Alfabe			Arap Alfabeti				Fonetik Alfabe			
ذ	ظ	ث	[ð]	[ð]	[θ]	ج	ش			[ʒ]	[ʃ]		
Diş Eti Ünsüzleri (الصَوَامِت اللِّثْوِيَّة)						د	ط	ت	ر	[d]	[t]	[t]	[r]
						ج	س	ش	ز	[ʒ]	[s]	[ʃ]	[z]
						ص	ض	ن	-	[s]	[d]	[n]	-
Diş – Diş Eti ünsüzleri (الصَوَامِت الأَسْنَانِيَّة – اللِّثْوِيَّة)						ص	ض	د	ت	[s]	[d]	[d]	[t]
						ط	س	ز	-	[t]	[s]	[z]	-
Ön Damak Ünsüzleri (الصَوَامِت الأَغْرِيَّة الأَمَامِيَّة)						Art Damak Ünsüzleri (الصَوَامِت الأَغْرِيَّة الأَخْفِيَّة)				Küçük Dil Ünsüzleri (الصَوَامِت اللِّهْوِيَّة)			
Arap Alfabeti			ج	ش	ي	ك	غ	خ	ق				
Fonetik Alfabe			[ʒ]	[ʃ]	[j]	[k]	[ɣ]	[x]	[q]				
Boğaz Ünsüzleri (الصَوَامِت الأَخْفِيَّة)						Gırtlak Ünsüzleri (الصَوَامِت الأَخْرَجِيَّة)							
Arap Alfabeti			Fonetik Alfabe			Arap Alfabeti				Fonetik Alfabe			
ح	ع		[h]		[ʕ]	ء	هـ			[ʔ]		[h]	

Tablo 6. Çıkış Yerlerine Göre Standart Arapçanın Ünsüzleri

3.1.1.2.3.Ses Yolunun Durumuna Göre Ünsüzler

Akciğerlerden gelen havanın, ses yolunda karşılaştığı engele, engelin türüne ve bu engelin ses yolunda meydana getirdiği kapanma veya daralma gibi durumlara göre sesler; patlamalı, sürtülmeli, yanal ve çarpmalı gibi farklı başlıklar altında sınıflandırılmaktadır.⁷¹⁹ Bu türden bir sınıflandırmaya, çıkış biçimine göre ünsüzler veya eklemlenme türlerine göre ünsüzler gibi farklı isimler de verilebilmektedir.⁷²⁰

⁷¹⁹ Coşkun, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s.56-58; Karaağaç, **Türkçenin Ses Bilgisi**, s.39-41; Demircan, **Türkçenin Seseşizimi**, s.24-26; Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.II, s.32-36; Mike Davenport, S.J.Hannahs, **Introducing Phonetics & Phonology**, 2.Bs.,İngiltere, Hodder Arnold, 2005, s.18-19.

⁷²⁰ Huber, **Dilbilime Giriş**, s.117; Aksan, **Her Yönüyle Dil**, c.II, s.32.

Ses yolunun durumuna göre ünsüz tasnifi, klasik dönemde harflerin nitelikleri veya sıfatları anlamına gelen “Şifa:tu'l-Huru:f / صِفَاتُ الْحُرُوفِ” başlığı altında yapılmakta ve bunlar, ötümlü – ötümsüz, sert – gevşek, sert ve gevşek arasında, yanal, tekrarlı, yumuşak, hevâî, dil ucu sesleri, kalkale sesleri, açık- kapalı ve yüksek – alçak şeklinde belirlenmektedir.⁷²¹

3.1.1.2.3.1.Patlamalı Ünsüzler

Hava akımının, konuşma organlarından herhangi birinde gerçekleşen tam bir kapanma veya durma sonucunda bir süre hapsedildikten sonra birdenbire ve hızlı bir şekilde bırakılmasıyla oluşan ünsüzlere, patlamalı ünsüzler (ar. الصَّوَامِثُ الْإِنْفِجَارِيَّةُ / ing. plosive consonants) adı verilmektedir.⁷²² Bu ünsüzlere, ses yolunda meydana gelen tam kapanma nedeniyle hava akımının sürekliliğinin sağlanamaması sebebi ile süreksiz ünsüzler (ar. الصَّوَامِثُ الْإِنْسِدَادِيَّةُ / ing. occlusive consonants) adı da verilebilmektedir.⁷²³

Hava akımının tam bir kapanma veya durma ile bir süre hapsedildiği, ardından birdenbire ve hızlı bir şekilde salık verildiği boğumlanma yerleri dudak, diş eti, sert ve yumuşak damak ile boğaz ve gırtlaktır. Bu yerlere nispet edilen patlamalı sesler ise sırasıyla ط, د, ت, ب, ط, د, ت, ب, hemzetu'l kıt'a adı verilen ء'dir.⁷²⁴

ب : Hava akımının bir süre tam bir kapanma ile durması sonucunda oluşur. Bunun sebebi ب ünsüzünün telaffuzu esnasında dudakların tam kapanmasıdır. Duadıklar kapanınca yumuşak damak yükselerek hava akımının burundan sağlanmasını engeller. Bu nedenle bir süre ağız

⁷²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.434-436; el-Muberrred, *el-Muḳteḍab*, c.I, s.224 - 225; İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.75 - 78; ez-Zemaḫşerî, *el-Mufaḫḫal*, s.521 – 522.

⁷²² Bişr, *İlmu'l-Eşvât*, 196-197; Nûreddîn, *İlmu'l-Eşvât*, s.222; es-Sa'rân, *İlmu'l-Luğa*, s.153.

⁷²³ Bereke, *İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm*, s.86.

⁷²⁴ Bişr, *İlmu'l-Eşvât*, s.247-248; Nûreddîn, *İlmu'l-Eşvât*, s.225; es-Sa'rân, *İlmu'l-Luğa*, s.153-154; Bereke, *a.g.e*, s.113.

içerisinde hapsolan hava, dudakların açılmasıyla birdenbire ve patlamalı bir şekilde dışarıya doğru çıkar.⁷²⁵

ت : Telaffuzu esnasında dil önü, üst ön dişlerin diplerine değdirilmektedir. Dil önünün üst ön dişlerin diplerine değdirildiği noktada tam bir kapanma meydana gelmektedir. Bu sırada yumuşak damak yükselerek burun yolunu kapattığından hava akımı ağzın bu noktasında bir süre hapsolür. Dil önünün, üst ön dişlerin diplerinden ayrılmasıyla burada hapsolan hava, patlamalı bir şekilde dışarıya doğru çıkar.⁷²⁶

د : ünsüzü ile aynı şekilde üretilmektedir. Telaffuzları sırasında ses tellerinin titreşip titreşmemesine göre aralarında farklılık bulunmaktadır. ت patlamalı ünsüzünün sesletimi esnasında ses telleri titreşmezken د patlamalı ünsüzünün sesletimi sırasında ses telleri titreşir. Bu nedenle ت ötümsüzlük, د ise ötümlülük özelliğine sahiptir.⁷²⁷

ط : Bu ünsüzün sesletimi ت ile aynıdır. Ancak sesletimleri sırasında dilin aldığı şekil bakımından birbirlerinden ayrılırlar. ط 'nın telaffuzu esnasında dil önü, dil kökü ile birlikte damağa doğru yükselir ve dil ortası çukurlaşır. Bu da Sîbeveyh, el-Muberrred ve İbn Cinnî gibi klasik dönem dil âlimlerinin اطباق / اطباق adını verdikleri durumdur. Onlar, telaffuz sırasında dilin damağa doğru yükselerek damak ile birleştiği bu nedenle dil ve damak arasında boşluğun bulunmadığı sesleri kapalılık özelliği ile nitelemişlerdir.⁷²⁸ Modern dönemde ünsüzler bu şekilde sınıflandırılmamaktadır. Dil ve damak durumuna telaffuz özelliklerine dair bilgi verilirken değinilmektedir. Klasikçilerin ifadesi ile ط kapalılık özelliğine sahipken ت 'de böyle

⁷²⁵ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.248; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.154.

⁷²⁶ Bişr, a.g.e, s.249; es-Sa'rân, a.g.e, s.154-155.

⁷²⁷ Bişr, a.g.e, s.250; es-Sa'rân, a.g.e, s.155.

⁷²⁸ es-Sa'rân, a.g.e, s.155; Sîbeveyh, el-Kitâb, c.IV, s.436; el-Muberrred, el-Muḳteḍab, c.I, s.103; İbn Cinnî, Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb, c.I, s.76.

bir durum söz konusu değildir. Bununla birlikte ط kalın bir ünsüz olup ت ince bir söyleyişe sahiptir.⁷²⁹

ض : Telaffuz bakımından ط ve ذ ile aynı olan bu ünsüz, sesletim sırasında dilin aldığı şekil bakımından ذ ünsüzünden, ses tellerinin titreşip titreşmemesi yönündense ط ünsüzünden ayrılmaktadır. ذ 'ın telaffuzu sırasında dil ve damak arasında mesafe bulunurken; ض 'ın sesletiminde dil yükselerek damakla birleşmektedir. Telaffuz şekli bakımından benzerlik gösterdiği diğer bir ses olan ط 'nın telaffuzu sırasında ses telleri titreşmezken ض 'ın telaffuzunda ses tellerinde titreşim meydana gelmektedir.⁷³⁰

ك : Akciğerlerden gelen hava, tam bir kapanma ile dil kökü ve yumuşak damak arasında sıkışır. Bunun sebebi, dil kökünün yumuşak damağa doğru yükselerek bu bölgeye yapışmasıdır. Bu durum, burun yolunu kapattığından hava akımı, dil kökü yumuşak damaktan ayrılana kadar burada bir müddet hapsolmakta bu iki uzvun birbirinden uzaklaşmasıyla da hapsolan hava, birdenbire ve patlamalı bir şekilde dışarıya çıkmaktadır.⁷³¹

ق : Telaffuzu sırasında dil kökü yükselerek küçük dile yaklaşır. Bu durum dil kökü ve küçük dil arasında boşluk kalmayana dek devam eder. Burun yolu, dil kökünün yükselme hareketinden ötürü kapandığından hava, içeride bir müddet hapsolur. Dil kökünün alçalarak küçük dilden uzaklaşması ile içeride hapsolan hava patlamalı bir şekilde dışarıya çıkar. Bunun sonucunda da ق ünsüzü üretilmiş olur.⁷³²

ك : Ses tellerinin birbirine yaklaşarak hava akımına geçit vermeyen bir biçimde kapanması sonucunda burada hapsolan havanın, ses tellerinin birbirinden hızlı bir şekilde uzaklaşmasıyla,

⁷²⁹ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.250.

⁷³⁰ Bişr, a.g.e, s.253; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.155.

⁷³¹ Bişr, a.g.e, s.273; es-Sa'rân, a.g.e, s.155-156.

⁷³² Bişr, a.g.e, s.276; es-Sa'rân, a.g.e, s.156.

patlamalı bir şekilde buradan dışarıya doğru salıverilmesi sonucunda meydana gelir. Bu ünsüzün telaffuzu sırasında ses telleri birbirine yaklaşma ve uzaklaşma hâindedir. Bu nedenle sesletim esnasında ses tellerinin titreşmesi veya titreşmemesi söz konusu olmaz.⁷³³

Klasik dönemde dil âlimleri bu türden sesleri, sert sesler olarak nitelemişlerdir. Onlara göre sesletimi sırasında sesin, mahreç noktasından akamadığı diğer bir ifadeyle sesin, mahreç noktasında sıkışıp kaldığı ء, ق, ك, ج, ط, ت, د ve ب sertlik özelliği taşıyan seslerdir.⁷³⁴ Modern dönemde ج, klasikçilerden farklı olarak yarı patlamalı ünsüzlerden sayılmaktadır.⁷³⁵ Buna ek olarak klasik dönemde gevşek, modern dönemdeki karşılığı ile sürtünmeli ünsüz olarak nitelenen ض, modern dönemde patlamalı ünsüzler arasında zikredilir. Sonuç olarak denilebilir ki modern dönemde, klasikçilerin ء, ق, ك, ج, ط, ت, د ve ب şeklinde belirledikleri patlamalı sesler arasından ج çıkarılarak yerine klasik dönemde sürtünmeli olarak ifade edilen ض eklenmiş olup diğer seslerde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

Kemâl Bişr ve Maḥmūd es-Saʿrân, patlamalı söyleyişe sahip seslerin, klasik dönemde sert sesler olarak anlandırıldığını ifade etmekle birlikte bu sesler arasında ötümlülük özelliğine sahip olanlarının kalkale sesleri ismiyle nitelendiği görüşüne sahiptirler. Klasik dönemde bu özelliğe sahip sesler, قطب جدّ terkindeki د, ج, ب, ط, ق harflerine karşılık gelmektedir.⁷³⁶ Modern dönemde bu terkipte geçen seslerden ق ve ط patlamalı seslerden sayılmakla birlikte klasikçilerden farklı olarak bunlar ötümsüz sesler arasında görülmektedir.⁷³⁷ Yine terkipte

⁷³³ Bişr, **ʿİlmu'l-Eşvât**, s.288; es-Saʿrân, **ʿİlmu'l-Luġa**, s.157.

⁷³⁴ Nüreddîn, **ʿİlmu'l-Eşvât**, s.224; Bişr, **a.g.e.**, s.293; Sibeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.434; el-Muberrred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.225-226; İbn Cinnî, **Sırru Şinâʿati'l-İ-râb**, c.I, s.75; ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaşşal**, s.521.

⁷³⁵ Bişr, **a.g.e.**, s.310.

⁷³⁶ Bişr, **a.g.e.**, s.251; es-Saʿrân, **ʿİlmu'l-Luġa**, s.160; el-Muberrred, **el-Muḳteḍab**, c.I, s.103; İbn Cinnî, **Sırru Şinâʿati'l-İ-râb**, c.I, s.77; ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaşşal**, s.522.

⁷³⁷ Bişr, **a.g.e.**, s.174; es-Saʿrân, **a.g.e.**, s.137; Nüreddîn, **ʿİlmu'l-Eşvât**, s.229.

geçen ج, klasik dönemde ötümlülük özelliğine sahip patlamalı bir ses olarak kabul görürken, modern dönemde, ötümlülük özelliğine sahip ancak yarı patlamalı bir ses olarak değerlendirilmektedir.⁷³⁸

3.1.1.2.3.2.Yarı Patlamalı Ünsüzler

Yarı patlamalı ünsüzlerin (ar. الإِنْجَارِيَّة - الإِخْتِكَائِيَّة [veya الصَّوَامِتُ الْمَرْكَبَةُ] / ing. affricate consonants) telaffuzu sırasında tıpkı patlamalı ünsüzlerde olduğu gibi tam kapanmaya sebep olan iki ses organı birbirine yaklaşır, bunun sonucunda hava akımı, kapanmanın meydana geldiği sesletim bölgesinde bir müddet hapsolür. Ancak yarı patlamalı ünsüzler, ses organlarının birbirinden uzaklaşma süresi ve hızı bakımından patlamalı ünsüzlerden ayrılmaktadır. Yarı patlamalı ünsüzlerde, ses organları birbirinden oldukça yavaş bir biçimde uzaklaşmakta bu nedenle de sesletim bölgesinde hapsolan hava, birbirinden uzaklaşmakta olan iki ses organının arasında meydana gelen dar geçitten dışarıya çıkmaktadır. Bu nedenle yarı patlamalı ünsüzlerin telaffuzu sırasında sürtünme sesi işitilmektedir. Patlamalı ünsüzlerde ise tam kapanmayı meydana getiren ses organları, oldukça hızlı bir şekilde birbirinden uzaklaşır, hava bu uzaklaşmanın sonucunda ortaya çıkan açıklıktan dışarıya doğru patlamalı bir şekilde çıkar. Arapçada bu türden yalnızca bir ses bulunmaktadır o da ج 'dir.⁷³⁹

ج : Bu sesin telaffuzu sırasında dil ortası yükselerek orta damağa yaklaşır, dil ortasının bu hareketi sonucunda burun yolu kapandığından hava, dil ortası ve orta damağın temsil ettiği sesletim bölgesinde bir müddet hapsolür. Dil ortası, orta damaktan ayrılmaya başladığındaysa iki ses organının birbirinden ayrılma süreci oldukça yavaş ilerlediğinden içeride hapsolmüş

⁷³⁸ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.335; Bişr, *'İlmu'l-Eşvât*, s.309-310; Nüreddîn, *'İlmu'l-Eşvât*, s.225.

⁷³⁹ 'Umer, *a.g.e*, s.335; Bişr, *a.g.e*, s.309-310; Nüreddîn, *a.g.e*, s.225.

hava sürecin sonlanmasını beklemeden ayrılmakta olan bu iki ses organı arasında bulunduğu dar bir alandan sürtünmeli bir şekilde dışarıya çıkar.⁷⁴⁰

3.1.1.2.3.3.Sürtünmeli Ünsüzler

Hava akımının, ses organlarından herhangi birinde meydana gelen daralma sebebi ile bu dar alandan işitilebilen bir sürtünme ile geçmesi sonucunda üretilen ünsüzlere sürtünmeli ünsüzler (ar. الصَّوَامِتُ الْإِخْتِكَائِيَّةُ / ing. fricative consonants) adı verilmektedir.⁷⁴¹ Sesletimleri sırasında ses yolunda tam bir kapanmaya sebep olan herhangi bir engelle karşılaşılmadığından hava akımının sürekliliği söz konusudur ve bu nedenle bu türden ünsüzlere sürekli ünsüzler (ar. الصَّوَامِتُ الْأَمْتِدَائِيَّةُ / ing. continuous consonant) adı da verilebilmektedir.⁷⁴² Standart Arapçada sürtünmeli ünsüzler, patlamalı özelliği sahip ünsüzlerden sayıca daha fazladır.⁷⁴³ Standart Arapçanın sürtünmeli özelliğe sahip ünsüzleri şu şekilde sıralanmaktadır: ف, ث, ذ, ظ, س, ز, هـ, ع, ح, غ, خ, ش, ص.⁷⁴⁴

ف : Bu ünsüz, alt dudağın üst ön dişlere dokundurulması ile telaffuz edilmektedir. Telaffuz sırasında, yumuşak damak yükseldiği için hava akımı burun vasıtası ile sağlanamaz. Bunun yerine alt dudağın, üst ön dişlere dokundurduğu yerde oluşan dar alandan; alt dudak ve üst ön dişlerin arasından sağlanır.⁷⁴⁵

⁷⁴⁰ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.335; Bişr, *İlmu'l-Eşvât*, s.310.

⁷⁴¹ Bişr, *a.g.e*, 297; Bereke, *İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm*, s.87; Nüreddîn, *İlmu'l-Eşvât*, s.223, 225; 'Umer, *a.g.e*, s.142.

⁷⁴² Bereke, *a.g.e*, s.86-87.

⁷⁴³ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*,142.

⁷⁴⁴ Bişr, *İlmu'l-Eşvât*, 213; es-Sa'rân, *İlmu'l-Luğa*, s.172-173; Bereke, *İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm*, s.88; 'Umer, *a.g.e*,142.

⁷⁴⁵ Bişr, *a.g.e*, 297; es-Sa'rân, *a.g.e*, s.173.

ث : Dil önünün, üst ve alt ön dişlerin arasına dokundurulmasıyla meydana gelmektedir. Sesletimi esnasında dil önünün, alt ve üst ön dişlerin arasına değdiği noktada hava akımı için dar bir geçit meydana gelmekte, dilin büyük bir bölümü düz bir şekil almakta ve yumuşak damak yükselerek havanın burun vasıtası ile akışını engellemektedir.⁷⁴⁶

ذ : Bu ünsüz, ث ile aynı telaffuz özelliklerine sahiptir. Aralarındaki farklılık ses tellerinin titreşip titreşmemesi konusundadır. Buna göre ذ , titreşimli bir ünsüzken ث titreşimsizdir diğer bir ifade ile ötümsüz bir ünsüzdür.⁷⁴⁷

ظ : Bu ünsüz de ث ve ذ ile aynı şekilde telaffuz edilmektedir. Ancak aralarında dilin oynaklanma biçimi bakımından farklılık bulunmaktadır. ظ 'nın telaffuzu esnasında dil önü kabarak, üst damağa doğru yükselme özelliği gösterir. Bu yükselme hareketi dilin üst damağa yapışması ile sonuçlandığından ses yolu kapanır. Bu nedenle hava akımı, ث ve ذ ünsüzlerinde olduğu gibi dil önünün alt ve üst ön dişlere dokundurulduğu dar alandan sürtünmeli bir şekilde sağlanır.⁷⁴⁸

س : Dil önünün, diş etleri ile birlikte üst dişlerin arkasına dokundurulması ile oluşmaktadır. Dil önü, diş etlerine temas ederken dil ortası da üst damağa doğru yükselmektedir. Bu nedenle burun yolu kapanır ve hava akımı dil önü ve diş etleri arasındaki dar alandan sağlanır.⁷⁴⁹

ز : س ile aynı telaffuz özelliklerine sahip olan ز ünsüzünün sesletimi esnasında ses telleri titreşmektedir bu nedenle ötümlülük özelliğine sahiptir. Ancak س, ses tellerinin titreşmediği

⁷⁴⁶ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, 298; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.173.

⁷⁴⁷ Bişr, a.g.e, 298; es-Sa'rân, a.g.e, s.174.

⁷⁴⁸ Bişr, a.g.e, 299; es-Sa'rân, a.g.e, s.174.

⁷⁴⁹ Bişr, a.g.e, 301; es-Sa'rân, a.g.e, s.175.

ötümsüz bir ünsüzdür. Aralarındaki farklılık da söyleyiş biçiminde değil ses tellerinin durumu noktasında ortaya çıkmaktadır.⁷⁵⁰

ص : س ile aynı telaffuz özelliklerine sahip olup aralarındaki tek farklılık dil ve damak arasındaki mesafededir. س ünsüzünde dil ortası, üst damağa doğru yükselmekle birlikte dil ve damak arasında mesafe bulunmaktadır. Ancak ص ünsüzünde, dil ortası tümsekleşerek damakla birleştiği için dil ve damak arasında herhangi bir mesafe bulunmamaktadır.⁷⁵¹

ش : Dil ucu ile birlikte dil önünün, dış etinin bitimine doğru yükselmesi ile meydana gelen bir ünsüzdür. Dil ucu ve dil önü bu durumdayken dil ortası ve dil kökünün bir kısmı üst damağa doğru yükselmektedir. Dil ile birlikte yumuşak damak da yükselme hareketi gösterdiğinden bu durum, hava akımının burun vasıtası ile çıkışına engel oluşturur ve bu engel nedeniyle burundan salıverilemeyen hava akımı, dil önü ve dış etinin bitimi arasında oluşan boşluktan kendine bir çıkış yolu bulur. Bu boşluk س 'in sesletimi sırasında aynı bölgede meydana gelen boşluğa kıyasla daha geniş olsa da dar bir boşluktur. Bu nedenle hava akımının geçişi esnasında sürtünmeli bir ses duyulur. ش 'in sesletimi esnasında alt dişler üst dişlere yaklaştığından sesletimde tam bir ağız açıklığından bahsedilemez.⁷⁵²

خ : Telaffuzu esnasında dil kökü yükselerek yumuşak damağa yaklaşır. Dil kökünün yumuşak damağa yaklaşması sonucunda bu iki konuşma organı arasında dar bir boşluk meydana gelir ve hava akımı bu dar alandan sağlanır.⁷⁵³

غ : Bu ünsüz, خ 'nın ötümlü benzeridir ve خ ile aynı şekilde telaffuz edilir.⁷⁵⁴

⁷⁵⁰ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, 301; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.175.

⁷⁵¹ Bişr, a.g.e, 301-302; es-Sa'rân, a.g.e, s.175.

⁷⁵² Bişr, a.g.e, 302; es-Sa'rân, a.g.e, s.176.

⁷⁵³ Bişr, a.g.e, 303; es-Sa'rân, a.g.e, s.177.

⁷⁵⁴ Bişr, a.g.e, 303; es-Sa'rân, a.g.e, s.177.

ح : Bu ünsüzün telaffuzu esnasında boğaz boşluğu olarak da bilinen gırtlığın üst kısmında bir daralma meydana gelmektedir. Yumuşak damak yükseldiği için burun yolu kapanmakta ve bu nedenle hava akımı boğaz boşluğunda oluşan bu dar alandan sürtünmeli bir şekilde sağlanmaktadır.⁷⁵⁵

ع : ح ile aynı telaffuz özelliklerine sahiptir. Ancak sesletimleri sırasında ses tellerinin titreşip titreşmemesine göre bu iki ünsüz arasında farklılık bulunmaktadır. ح ünsüzünün telaffuzu esnasında ses telleri titreşmezken ع 'ın telaffuzu esnasında ses telleri titreşmektedir.⁷⁵⁶

هـ : Ses yolunun durumuna göre sürtünmeli özelliğe sahip bir ünsüz olan هـ, ağızda herhangi bir engelle karşılaşmadan telaffuz edilen saf bir nefes sesidir. Bu ünsüzün telaffuzu esnasında konuşma organları, ünlülerin telaffuzundaki gibi şekil almaktadır. Ağız açıklığı bakımından da ünlülerle benzerlik gösteren هـ 'nin sesletimi sırasında ünlülerde olduğu gibi ağız açık bir pozisyon almaktadır. Hava akımı, yumuşak damak yükselerek burun yolunu kapattığından boğazın üst kısmında konumlanmış ses telleri arasında konuşma organlarının aldığı pozisyon sebebi ile oluşan geniş açıklıktan sağlanmaktadır. Sürtünme de havanın bu geniş açıklıktan dışarıyı çıkışı sırasında meydana gelmektedir.⁷⁵⁷

Klasik dönemde sürtünmeli ünsüzler, sesin herhangi bir engelle karşılaşmadan telaffuz edilmesi olarak açıklanan ve er-rıhve / الرَّخْوَة Arapça kavramı ile nitelenen gevşeklik özelliğine karşılık gelmektedir.⁷⁵⁸ Bu kavram ilk olarak Sîbeveyh tarafından kullanılmış olup söz konusu kavramla nitelenen ünsüzler şu şekilde sıralanmaktadır: هـ, ح, غ, خ, ش, ص, ض, ز, ظ, س, ذ, ث.

⁷⁵⁵ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, 303; es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.178.

⁷⁵⁶ Bişr, a.g.e, 304; es-Sa'rân, a.g.e, s.178.

⁷⁵⁷ Bişr, a.g.e, 304; es-Sa'rân, a.g.e, s.178-179.

⁷⁵⁸ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.225-226; Sîbeveyh, el-Kitâb, c.IV, s.434- 435; el-Mubberred, el-Muḫtedâb, c.I, s.224; İbn Cinnî, Sırru Şimâ'ati'l-İ'râb, c.I, s.76; ez-Zemahşerî, el-Mufaşşal, s.521.

ف .⁷⁵⁹ Klasik dönemde sürtünmeli ünsüzler arasında zikredilen ض, modern dönemde patlamalı ünsüzlerden biri olarak kabul edilmektedir.⁷⁶⁰ Klasik dönemde sert ve gevşek arasında bir ünsüz olarak nitelenen ع , modern dönemde sürtünmeli ünsüzler arasına müdahil edilir.⁷⁶¹ Klasik dönem ve modern dönem dilcileri arasında ع ve ض ünsüzleri dışında kalan sürtünmeli ünsüzler konusunda herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Ancak söz konusu ünsüzler, modern dönemde, klasik dönemden farklı bir terminoloji kullanılarak sürtünmeli kavramı ile nitelenmektedir.

3.1.1.2.3.4.Geniz Ünsüzleri

Çeşitli sebeplerle ağızdan çıkışı engellenen hava akımının, ağız yerine burundan çıktığı ünsüzlere, geniz ünsüzleri (ar. الصَّوَامِتُ الْأَنْفِيَّةُ / ing.nasal consonants) adı verilmektedir. Bu ünsüzlerin telaffuzu esnasında yumuşak damak alçalarak burun boşluğunun yolunu açar böylelikle hava ağızdan değil burundan çıkarılmış olur. Standart Arapçada bu özelliğe sahip iki ünsüz bulunmaktadır. Bunlar م ve ن 'dur.⁷⁶² Geniz ünsüzleri, hava akımı burun aracılığı ile sağlandığından, nazal rezonansa (tınlama) sahip ünsüzlerdir.⁷⁶³

م : Telaffuzu esnasında dudaklar tam bir birleşme ile kapanır bu kapanma nedeniyle hava ağızda hapsolür. Diğer bir deyişle hava akımının ağızdan çıkışı dudakların tam birleşmesi sebebi ile engellenir. Bu sırada yumuşak damak alçalma özelliği gösterdiğinden burun yolu açılır ve ağızda hapsolan hava akımı, burun aracılığı ile dışarıya çıkmış olur.⁷⁶⁴

⁷⁵⁹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.434- 435.

⁷⁶⁰ Nüreddîn, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.225; es-Sa‘rân, *‘İlmu'l-Luğa*, s.154.

⁷⁶¹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.434- 435; Bişr, *‘İlmu'l-Eşvât*, 213; es-Sa‘rân, *a.g.e*, s.172-173.

⁷⁶² Bişr, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.348; Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.322; es-Sa‘rân, *a.g.e*, s.168-169; Nüreddîn, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.226.

⁷⁶³ Bereke, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm*, s.89-90.

⁷⁶⁴ es-Sa‘rân, *‘İlmu'l-Luğa*, s.168; Bişr, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.348.

ن : Dil önünün, diş etleri ile birlikte üst ön dişlerin diplerine dokundurulması sonucunda bu noktada boğumlanma meydana geldiği için hava akımı ağızda hapsolür. Yumuşak damağın alçalması sonucunda ağız içinde hapsolan hava, burun vasıtası ile dışarıya çıkar.⁷⁶⁵

Klasik dönemde, ilk kez Sîbeveyh, kendi ifadesiyle sesin ağız yerine burundan çıktığı ses türünü, gunne sesi kavramı ile nitelemiştir.⁷⁶⁶ Sîbeveyh'den sonra gelen el-Mubberred ve İbn Cinnî gibi dil âlimleri tarafından ن ve م seslerinin mahreç noktaları geniz olarak belirlenmiştir. Bu sesler genizden çıkmaları sebebi ile gunneli bir söyleyişe sahiptir. Ancak bu gunneli söyleyiş, yanal, tekrarlı, sert veya gevşek gibi bir özellik olmayıp yalnızca mahreç noktalarının geniz olması sebebi ile ن ve م seslerinin telaffuzlarına eşlik eden ve doğal olarak gelişen bir durum olarak görölmektedir.⁷⁶⁷

3.1.1.2.3.5.Yanal Ünsüzler

Telaffuzları esnasında dil önü, diş eti ile birlikte üst ön dişlerin diplerine dokundurulur, dilin bu hareketi sebebiyle hava akımı dil önü ve diş eti arasındaki noktadan değil dil önünün her iki yanından sağlanır. Bunun nedeni üst damağın yükselerek hava akımının burundan sağlanmasına engel olmasıdır. Hava akımının sağlandığı dil yanlarına işaret edilerek bu türden telaffuza sahip olan ünsüzler, yanal veya yan ünsüzler (ar.الصَّوَامِتُ الْجَانِبِيَّةُ [veya الصَّوَامِتُ الْمُئَحْرَفَةُ] / ing.lateral consonants) olarak adlandırılır. Standart Arapçanın yanal ünsüzü ل 'dır ve telaffuzu esnasında ses telleri titreştiği için bu ünsüz aynı zamanda ötümlülük özelliğine sahip bir ünsüzdür. ⁷⁶⁸

⁷⁶⁵ es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luğa, s.169; Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.348.

⁷⁶⁶ Sîbeveyh, el-Kitâb, c.IV, s.435.

⁷⁶⁷ el-Mubberred, el-Mukteğab, c.I, s.224; İbn Cinnî, Sırru Şinâ‘ati'l-İ‘râb, c.I, s.61.

⁷⁶⁸ Bereke, ‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm, s.126-127; Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.347; ‘Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.322; es-Sa‘rân, ‘İlmu'l-Luğa, s.169; Nüreddîn, ‘İlmu'l-Eşvât, s.227.

Klasik dönemde yanal kavramını kullanan ilk isim Sîbeveyh'dir. Sîbeveyh, telaffuzu sırasında dilin ses ile birlikte hareket ettiği bu nedenle de hava akımının dil aracılığı ile sağlandığı sesleri bu kavramla nitelemektedir.⁷⁶⁹ İlk olarak Sîvebeyh tarafından kullanılan yanal ifadesi, kendisinden sonra gelen ez-Zemaḥşerî ve İbn Cinnî gibi dil âlimleri tarafından da kullanılmıştır.⁷⁷⁰ Söz konusu kavram, yapısal veya anlamsal olarak herhangi bir değişikliğe uğramaksızın modern dönemde de kullanılmaya devam edilmiştir.

3.1.1.2.3.6.Çarpmalı Ünsüzler

Çarpmalı ünsüzler (ar.الصَّوَامِتُ الْمُكْرَّرَةُ / ing.Rolled Consonants)⁷⁷¹, dil önünün dış etine peş peşe ve hızlı bir şekilde çarpmasıyla oluşmaktadır.⁷⁷² Standart Arapçada bu özelliğe sahip tek bir ünsüz bulunmaktadır o da ر 'dır. Bu ünsüzün telaffuzu esnasında ses yolu herhangi bir sebeple kapanmaz bununla birlikte ses tellerinde meydana gelen titreşim ر ünsüzüne ötümlülük özelliği kazandırmaktadır.⁷⁷³ Sahip olduğu bu özellik sebebi ile aslında ünsüz grubundan bir ses olan ر , yarı ünlülerden kabul edilir. Bu konuya “Yarı Ünlüler” başlığı altına daha ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

Klasik dönemde ر ünsüzünün meydana geliş biçimi, sesin dil yardımıyla tekrarlanması ile ilişkilendirilir ve bu nedenle söz konusu ses, tekrarlı veya tekrar edilen ses anlamına gelen

⁷⁶⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, c.IV, s.435.

⁷⁷⁰ ez-Zemaḥşerî, **el-Mufaṣṣal**, s.522; İbn Cinnî, **Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb**, c.I, s.77.

⁷⁷¹ Çarpmalı ünsüzlerin İngilizce karşılığı olarak flapped consonants ve trilled consonants kavramları da kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. İmer vd., **Dilbilim Sözlüğü**, s.74; Karaağaç, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, s.799.

⁷⁷² Bişr, **İlmu'l-Eşvât**, s.345; 'Umer, **Dirâsetu Şavti'l-Luğavî**, s.322; Nüreddîn, **İlmu'l-Eşvât**, s.235; es-Sa'rân, **İlmu'l-Luğa**, s.170-171.

⁷⁷³ Bereke, **İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm**, s.128; Bişr, **a.g.e.**, s.345.

eş-şavtu'l-mukerrer / الصَّوْتُ الْمُكَرَّرُ kavramı ile nitelenir.⁷⁷⁴ Bu kavram ilk olarak Sîbeveyh tarafından kullanılmış olup zaman içerisinde modern dönemde de yaygın bir şekilde kullanılarak bu hâliyle standartlaştırılmıştır.⁷⁷⁵ Dil önünün dış etine çarpması sonucunda meydana geldiğinden, meydana geliş biçimine dikkat çekilerek bu türden ünsüzler Türkçeye tekrarlı yerine çarpmalı şeklinde farklı bir terminoloji ile aktarılmıştır.⁷⁷⁶ Ancak Türkçede bu türden ünsüzler için zaman zaman titreşim ünsüz kavramının kullanıldığını da belirtmek gerekir.

777

3.1.1.2.3.7.Yarı Ünlüler

Yarı ünlüler, (ar. أَنْصَافُ الصَّوَائِتِ [veya أَنْصَافُ الصَّوَامِتِ] / ing.semi vowels [veya semi consonat]), duyulurluk dereceleri yüksek olan ünsüzlerdir. Bilindiği üzere, ünlüler, ünsüzlere kıyasla duyulurlukları en yüksek olan ses grubu olduklarından ötümlü olarak adlandırılırlar. Yarı ünlüler de sahip oldukları ötümlülük özelliği ile ünlülere benzemektedir. Standart Arapçada duyulurlukları diğer ünsüzlere kıyasla daha yüksek olan ve ötümlülük özelliği taşıyan dört ünsüz bulunmaktadır. Bunlar ل , ن , ر ve م 'dir. Bu dört sesin telaffuzu esnasında tıpkı ünlülerde olduğu gibi hava akımı, ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan ilerlemektedir. Ancak hava akımı, ünlülerde ağız ortasından sağlanırken ل yarı ünlüsünde dil yanlarından ن ve م 'de genizden, ر yarı ünlüsünde ise dil ucunun dış etine bitişmesi ve ayrılması hareketinin ard ardalığı ve sürekliliği ile sağlanmaktadır. Hava akımının sağlanma biçimi ve hava akımının sağlandığı ses organları bakımından ünlülerden farklı olan bu dört ünsüz, her ne

⁷⁷⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c.IV, s.435; el-Mubberred, *el-Mukteḍab*, c.I, s.226; İbn Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb*, c.I, s.77; ez-Zemahşerî, *el-Mufaşşal*, s.522.

⁷⁷⁵ Sîbeveyh, *a.g.e*, c.IV, s.435; Nüreddîn, *İlmu'l-Eşvât*, s.227.

⁷⁷⁶ Demircan, *Türkçenin Sessizimi*, s.25; İmer vd. , *Dilbilim Sözlüğü*, s.74.

⁷⁷⁷ Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, s.799; Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s.40.

kadar ses duyulurluğu bakımından ünlüler ile benzerlik gösterse de tam olarak ünlü sayılmazlar bu nedenle yarı ünlü olarak adlandırılırlar.⁷⁷⁸

Duyulurluk bakımından ünlülere benzedikleri için yarı ünlü olarak adlandırılan ر, ن, ل ve م seslerine, çıkış biçimleri bakımından ünlülerle benzerlik gösteren و ve ي sesleri de eklenmektedir. و ve ي hece oluşturmadaki işlevleri bakımından uzun ünlü ve yarı ünlü olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan yarı ünlü olarak kabul edilenlerinin sesletimi esnasında ses organlarının durumu, ünlülerin sesletimine benzemektedir. Ancak bu durum yalnızca sesletimin başlangıcında söz konusu olmakta, sesletim devam ederken ses organları hızlı bir şekilde ünsüzlerin sesletimine uygun bir biçim almaktadır.⁷⁷⁹ ye'kulu / يَأْكُلُ ve yedun / يَدُّ kelimelerinin başında bulunan ve [y] sesine karşılık gelen ي ile veledun / وَلَدٌ ve va:hidun / وَاحِدٌ ifadelerinin başında bulunan ve [v] sesine karşılık gelen و bu türden seslerdir.⁷⁸⁰

Ses organlarının bir durumdan başka bir duruma hızlı geçişi nedeniyle bu sesler kayan veya kayıcı ünlüler (ar. الصَوَائِتُ الْأَنْزِلَاقِيَّةُ / ing. gliding vowels) olarak da adlandırılabilir. Bu seslerin oluşumu esnasında ses organları, başlangıçta [u] ve [i] seslerini temsil eden dar ünlülerin sesletimi gibi şekil almakta ardından başka bir ünlü türü olan yarı ünlünün sesletimine geçiş yapılmaktadır.⁷⁸¹ Bu iki yarı ünlünün sesletim özellikleri aşağıdaki gibidir:

و : Telaffuzu esnasında konuşma organları kısa ünlülerden ve aynı zamanda dar ünlülerden olan ve [u] sesine karşılık gelen damme harekesini telaffuz eder gibi şekil alır; dudaklar yuvarlak, ses yolu açıktır. Ancak telaffuz devam ederken konuşma organları bulunduğu bu pozisyondan hızlıca başka bir pozisyona geçiş yapar; dudaklar aynı vaziyette

⁷⁷⁸ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.241; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.345-348.

⁷⁷⁹ Bişr, a.g.e, s.368; Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.330-331.

⁷⁸⁰ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâtî'l-Âmm, s.91-92.

⁷⁸¹ es-Sa'rân, 'İlmu'l-Luğa, s.179-180.

kalmaya devam ederken ses yolu kapanır ve yumuşak damak yükselerek hava akımı burun vasıtası ile sağlanır.⁷⁸²

ي : Telaffuzu esnasında konuşma organları kısa ve dar ünlülerden olan ve [i] sesine karşılık gelen kesra harekesini telaffuz eder gibi şekil alır. Ardından konuşma organlarının aldığı bu pozisyon hızlı bir şekilde terk edilerek başka bir sesin telaffuzuna geçiş yapılır; dil ortası damak ortasına doğru yönelir, dudaklar genişler, ses yolu kapanır ve bu nedenle hava akımı burun vasıtası ile sağlanır. Kendisine geçiş yapılan ses ise yarı ünlülerden kabul edilen ve [y] sesine karşılık gelen ي sesidir. ⁷⁸³

Görüldüğü gibi, yarı ünlüler telaffuz biçimleri bakımından ünlüler ile benzerlik gösterirken hece kurmadaki işlevleri bakımından ünsüzlere benzemektedir. Bu nedenle yarı ünlüler kimi zaman yarı ünsüz (ar. أَنْصَافُ الصَّوَامِتِ / ing. semi consonant) kavramı ile de adlandırılmaktadır. Ancak yarı ünlüler kavramı bu türden sesleri nitelendirmek için yarı ünsüzler kavramına kıyasla daha yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. ⁷⁸⁴

Klasik dönemde yarı ünlüler, hem sertlik hem de gevşeklik özelliğine sahip sesler olarak tanımlanmaktadır. Bu seslerin telaffuzu esnasında klasikçilerin ifadesi ile nefes akışının mümkün olmadığı durumda ortaya çıkan sertlik özelliği ve nefes akışının herhangi bir engel ile karşılaşmadan sağlandığı durumda ortaya çıkan gevşeklik özelliği tek başına gözlemlenememektedir. Dolayısıyla bu türden sesler, sert sesler veya gevşek sesler olarak adlandırılmamakta her iki özelliği taşıması sebebi ile sert ve gevşek arası sesler olarak nitelenmektedir. Sert ve gevşek arası sesler لَمْ يَرْعُونَ terkibinde geçen ل, م, ي, ر, ع, و ve ن

⁷⁸² Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.369.

⁷⁸³ Bişr, a.g.e, s.369.

⁷⁸⁴ Bişr, a.g.e, s.368.

seslerine karşılık gelmektedir.⁷⁸⁵ Klasik dönemde sert sesler adlandırması ile karşımıza çıkan bu kavramın modern dönemdeki karşılığı patlamalı ünsüzlerdir. Aynı şekilde gevşek sesler de sürtünmeli ünsüzler kavramı ile modern dönemde karşılığını bulmaktadır. Klasik dönemde sürtünmeli ve patlamalı özelliklerinin her ikisini birden taşıyan ünsüzler arasında ع ünsüzü de zikredilir. Ancak modern dönemde gerçekleştirilen fonetik çalışmalar göstermiştir ki telaffuzu esnasında hava akımı dar bir alandan sağlandığı için bu ünsüz, sürtünme özelliğine sahip bir ünsüzdür.⁷⁸⁶ Ses yolunun durumuna göre Standart Arapçanın ünsüzleri, Arap alfabesindeki yazılı simgeleri ve bu simgelerin fonetik alfabedeki karşılıkları ile birlikte aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Ses Yolunun Durumuna Göre Ünsüzler																			
Yarı Patlamalı Ünsüzler (الصَوَامِتُ الْإِنْفِجَارِيَّةُ - الْإِخْتِكَائِيَّةُ)				Patlamalı Ünsüzler (الصَوَامِتُ الْإِنْفِجَارِيَّةُ)															
Arap Alfabeti		Fonetik Alfabe		Arap Alfabeti						Fonetik Alfabe									
ج		[d̪]		ق	ك	ض	ط	د	ت	ب	ء	[q]	[k]	[d]	[t]	[d]	[t]	[b]	[ʔ]
Sürtünmeli Ünsüzler (الصَوَامِتُ الْإِخْتِكَائِيَّةُ)																			
Arap Alfabeti							Fonetik Alfabe												
ث	ذ	ظ	ف	ص	س	ش	[θ]	[ð]	[ð̪]	[f]	[s]	[s]	[ʃ]						
ز	ع	غ	هـ	ح	خ		[z]	[ʃ]	[ɣ]	[h]	[h]	[x]							
Yanal Ünsüzler (الصَوَامِتُ الْمُنْحَرِفَةُ)				Çarpmalı Ünsüzler (الصَوَامِتُ الْمُكَرَّرَةُ)				Geniz Ünsüzleri (الصَوَامِتُ الْأَنْفِيَّةُ)											
Arap Alfabeti		Fonetik Alfabe		Arap Alfabeti		Fonetik Alfabe		Arap Alfabeti				Fonetik Alfabe							

⁷⁸⁵ Nüreddîn, 'İlmu'l-Eşvât, s.241-242; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.350; ez-Zemahşerî, el-Mufaşşal, s.521; İbn Cinnî, Sirru Şinâ'ati'l-İ'râb, c.I, s.75; el-Muberred, el-Muḫteḏab, c.I, s.226.

⁷⁸⁶ Nüreddîn, a.g.e, s.241, 243.

ل	[l]	ر	[r]	م	ن	[m]	[n]
Yarı Ünlüler (أَصْنَافُ الصَّوَانِاتِ)	Arap Alfabeti	ل	ن	ر	م	ي	و
	Fonetik Alfabe	[l]	[n]	r	[m]	j	[w]

Tablo 6. Ses Yolunun Durumuna Göre Standart Arapçanın Ünsüzleri

3.1.2. Arapçanın Parçalarüstü Ses Birimleri

Parçalarüstü ses birimler (ar. الفونيمات فوق التَّرْكِيْبِيَّة / ing. suprasegmental phonemes), tek bir sese bağlı olmayan aksine birden fazla ses parçasını kapsayan, bu nedenle bürünsel nitelik taşıyan sesletim birimleridir. Ses, hece ve cümle gibi öğeler üzerinde gerçekleştirilen ve vurgu, tonlama, duraklama ve durma olarak adlandırılan bu sesletim birimleri, genellikle sözlü dil kullanımına aittir.⁷⁸⁷

3.1.2.1. Vurgu

Bir biri ardına gelen hecelerden bir tanesinin diğerlerine kıyasla daha yüksek bir tonla, daha baskılı ve üzerinde durularak okunmasına vurgu (ar. التَّنْبِير / ing. stress) adı verilir.⁷⁸⁸ Kemal Bişr'e göre vurgu, bir hecenin diğerlerine kıyasla daha belirgin ve net bir şekilde söylenmesidir. Bu tarz söyleyişe sahip heceler, vurgulu hece (ar. المَقْطَعُ الْمُنْبُور / ing. stressed syllable) ismini almaktadır.⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, s.221-222; Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, s.610; Matthews, *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, s.391.

⁷⁸⁸ Nüreddîn, *‘İlmu'l-Vezâifi'l-Eşvât*, s.110; Bereke, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm*, s.101.

⁷⁸⁹ Bişr, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.512-513.

Bir kelimedeki heceler üzerinde gerçekleşen söz vurgusu, Arap lehçelerinde anlam ayırıcı olarak kullanılırken, Standart Arapçada anlam ayırıcı bir görevde kullanılmaz.⁷⁹⁰ Standart Arapçada söz vurgusu, daha çok kelime başlangıcını ve sonunu belirleme işine yarar.⁷⁹¹ Bu türden bir vurgu biçimi, sabit vurgu (ar. النَّظْرُ الثَّابِتُ / ing. fixed stress) adını almakta olup kelime içerisinde bazı kurallara göre belirli yerlerde bulunmaktadır.⁷⁹² Bu bilgilerden hareketle Standart Arapçadaki söz vurgusu, sabit vurgu türündendir ve anlam ayırıcı özelliğe sahip değildir şeklinde iki sonuca ulaşılabilir.

Arapçada söz vurgusu, söyleyişin göreceli uzunluğuna ve şiddetine göre güçlü, orta ve zayıf olmak üzere üç farklı dereceye sahiptir. Bunlardan güçlü vurgu, vurgulu hece başlangıcının hemen üzerine konulan ['] işareti ile gösterilmektedir: ضَرَبَ → ضَ / رَ / بَ → 'da / ra / be ve دَرَسَ → دَ / رَ / سَ → 'de / re / se kelimelerinin güçlü vurgu ile söylenen ilk hecelerinde olduğu gibi. Orta vurgu, vurgulu okunan hece başlangıcının altına konulan [,] işareti ile gösterilir ve bu duruma, قَاتَلُوهُمْ → قَا / تَ / لُو / هُمْ → ḳa: / te / lu: / hum ve مُسْتَجِيلٌ → مُسْ / تَ / جِيلٌ → ṃus / te / ḥil kelimelerinin ilk heceleri örnek olarak verilebilir. Zayıf hecenin yazılı bir işareti yoktur.⁷⁹³

Standart Arapçada sabit vurgunun bulunduğu yerlerden bazılarını aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1.İlk hece vurgusu: üç kök harfinden oluşmuş, sülasi mücerred adı verilen mazi fiillerin, ilk heceleri her zaman vurgulu okunur. Örneğin, ketebe / كَتَبَ → ke / te / be → / كَ / تَ / بَ mazi fiilinin ilk hecesi olan ke / كَ vurgulu bir söyleyişe sahiptir. Yine bu fiillerden türemiş

⁷⁹⁰ Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.357; Bişr, *İlmu'l-Eşvât*, s.518; Nüreddîn, *İlmu'l-Veżâ'ifi'l-Eşvât*, s.114.

⁷⁹¹ Bişr, *a.g.e.*, s.515.

⁷⁹² Bişr, *a.g.e.*, s.515; Nüreddîn, *a.g.e.*, s.112.

⁷⁹³ Bişr, *a.g.e.*, s.513-514; Nüreddîn, *a.g.e.*, s.111, 114.

ism-i fâil yapısındaki kelimelerin son hecelerinde durulduğunda, ilk heceleri daima vurgulu okunur: كَاتِبٌ mazi fiilinden ism-i fâil yapısında türemiş olan ka:tib / كَاتِبٌ → ka: / tib → تِبْ / كَا kelimesinin, ka: / كَا şeklindeki ilk hecesi gibi.⁷⁹⁴ İsm-i fâil yapılarının, ilk hecesinin vurgulu okunabilmesi için son hecelerinin sükûn ile harekeli olması gerekmektedir. Sükûn ile harekeli olma durumu, kelime sonunda nefeslenmek için durulduğu ânda ortaya çıkmaktadır. Bu tarz bir duruşun olmadığı durumlarda, ism-i fâil yapısında gelmiş olan kelime, cümle içindeki durumuna ve başına belirtme edatının eklenip eklenmemiş olmasına göre fetha, damme ve kesra adı verilen ‘irâb alametlerinden herhangi birini tenvinli veya tenvinsiz bir şekilde almaktadır. Bu durumda yukarıda örnek olarak kullanılan kelime, ka:tib / كَاتِبٌ → ka: / tib → تِبْ / كَا yerine ka:tibun / كَاتِبٌ → ka: / ti / bun → تِ / بُنْ / كَا şeklinde farklı hece birliklerine sahip bir kelimeye dönüşmektedir.

2.Son hece vurgusu: bir kelimenin son hecesinde, ünsüz + ünlü + ünsüz şeklinde bir sıralanma söz konusuysa, bu kelimedede vurgu, son hecededir. Buna örnek olarak, son hecesi sâkin olarak okunduğunda ünsüz (ع) + ünlü (ي) + ünsüz (نْ) olarak gelen ve bu nedenle vurgunun son hecede olduğu neste ‘i:n / نَسْتَعِينُ → nes / te / ‘i:n → عَيْنُ / تْ / نَسْ kelimesi verilebilir.⁷⁹⁵

Sabit vurgunun bulunduğu heceye sahip kelime, çekimlenir veya bu kelimededen başka bir kelime türetilir ya da sonuna bir ek getirilirse, sabit vurgunun yeri değişebilir. Örneğin, vurgunun de / دَ şeklinde ilk hecede olduğu derese / دَرَسَ → de / re / se → سَ / رَ / دَ fiili, yedrusu / يَدْرُسُ → yed / ru / su → سَ / رُ / يَدْ şeklinde geniş zamana göre çekimlenirse vurgu, ilk heceden ikinci heceye yani ru / رُ 'ya kaymış olur.⁷⁹⁶

⁷⁹⁴ Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.516.

⁷⁹⁵ ‘Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.358-359; Nüreddîn, ‘İlmu'l-Veżâ’ifi'l-Eşvât, s.112.

⁷⁹⁶ Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.516; Nüreddîn, a.g.e, s.113.

Tek bir hecede var olan sabit vurgu, bu hecenin bulunduğu kelimenin çekimlenmesi veya sonuna bir ek getirilmesi ile iki farklı heceye kayabilmektedir. Bu durum özellikle de geçmiş zamana işaret eden mazi bir fiil, III. dişil çoğul şahsa göre çekimlendiğinde görülmektedir. Örneğin, vurgunun دَ şeklinde ilk hecede olduğu دَرَسَ , III. dişil çoğul şahsa göre çekimlendiğinde, sonuna III. dişil çoğul şahsa işaret eden tunne / تُنَّ şeklinde bir şahıs eki getirilir ve bu kelime derestunne / دَرَسْتُنَّ 'ye dönüşür. Elde edilen bu yeni kelimedede sabit vurgu, bu kelime çekime girmezden evvel ilk hecedeyken, kendisine eklenen ve tun / ne → تُنَّ / نَ biçiminde iki farklı heceden oluşan şahıs ekinin iki hecesine birden kaymış olur.⁷⁹⁷ Çekimlenen veya kendisi ile türetme yapılan yeni kelimelerdeki bütün vurgu çeşitleri, bu kelimelerin ilk hallerindeki vurgular gibi sabit vurgu türündendir. Nitekim sabit vurgu ile kastedilen şey, vurgunun kelime içindeki değişmez yeri değildir. Aksine sabit vurgunun yeri, kelimenin kök veya gövdesine getirilen ön veya son eklere, zaman ve şahsa göre çekimlenmesine veya kendisi ile türetme yapılmasına göre değişkenlik gösterir. Bu nedenle sabit vurgunun kelime içindeki hangi hecede bulunacağı meselesi dil içi kurallara göre şekillenmektedir denilebilir.⁷⁹⁸

3.1.2.2.Tonlama

Bu parçalarüstü ses birim, bir söz dizimi vurgusu olup vurgunun aksine kelime ögesi üzerinde değil cümle ögesi üzerinde gerçekleşmektedir.⁷⁹⁹ Ses tellerinin titreşmesine bağlı olarak ses tonunda meydana gelen değişiklikleri kapsadığı için tonlamaya (ar. النَّغِيمُ / ing.intonation), titremleme adı da verilebilmektedir. Arap fonetikçiler nezdinde ton (ar. النَّغْمَةُ /

⁷⁹⁷ Nüreddîn, 'İlmu'l-Vezâ'ifi'l-Eşvât, s.113.

⁷⁹⁸ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.516.

⁷⁹⁹ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.100.

ing. tone) ve tonlama eş anlamlı iki kavram olarak görüldüğünden zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılabilir. ⁸⁰⁰

Tonlama, bütün dillerde bulunan bir parçalarüstü ses birim olmakla beraber bazı dillerde anlam ayırıcı özellik gösterirken bazı dillerde cümle içerisinde anlam ayırıcı bir işlevde bulunmaz. Standart Arapçada tonlama, bazı durumlarda anlam ayırıcı özelliğe sahipken bazı durumlarda cümle içerisinde anlam ayırıcı özellik göstermeyen bir parçalarüstü ses birim olarak değerlendirilmektedir. ⁸⁰¹

Cümle ögesi üzerinde gerçekleştirilen tonlamanın çoğu, söze doğrulama, tasdik, öfke, şaşırma ve dehşete kapılma gibi söz diziminin dışına taşan anlamlar kazandırmak için kullanılmaktadır. ⁸⁰² Örneğin, Standart Arapçada, “onaylamıyorum” anlamına gelen la: uva:fiķu / لا أوافق / cümlesi, alçak bir tonlama ile söylendiğinde soru bildiren bir cümlenin karşılığı olarak gelirken aynı cümle, yüksek bir tonlama ile söylenirse bu kez kullanıldığı bağlama göre kabul etmeme ya da şaşkınlık gibi anlamlar ifade eder. ⁸⁰³ Yukarıdaki iki örnekten de anlaşılacağı üzere iki temel tonlama çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan ilki alçak tonlama (ar. النَّعْمَةُ الْهَابِطَةُ / ing. falling tone), ikincisi ise yüksek tonlamadır (ar. النَّعْمَةُ الصَّاعِدَةُ / ing. rising tone). ⁸⁰⁴ Yüksek ve alçak tonlama aynı anda kullanılabilir. Örneğin, Standart Arapçada ardışık sayılar yüksek bir tonlamayla başlarken saymanın sonuna doğru ton alçalmakta bu nedenle de aynı anda hem yüksek tonlama hem de alçak tonlama kullanılmaktadır. Bu iki türden tonlamanın

⁸⁰⁰ Bereke, ‘İlmu'l-Eşvâtî'l-‘Âmm, s.100.

⁸⁰¹ ‘Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.366.

⁸⁰² Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.534.

⁸⁰³ ‘Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.366.

⁸⁰⁴ Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.534, 536.

aynı anda kullanılması dinleyicinin, aşamalı olarak alçalan ses yüksekliğinden, sayma işleminin bitmek üzere olduğunu fark etmesi işine yaramaktadır.⁸⁰⁵

Klasik dönem dil âlimlerinin, anlam üzerinde herhangi bir etkisi olmadığından vurgu olgusuna önem vermedikleri düşünülmektedir. Ancak tonlama, cümlelerin anlamlarına etki ettiği için klasik dönemde özellikle dil âlimleri tarafından kullanılmıştır. Arapçadaki karşılığı nidâ edatları olan, ünlem edatlarını cümlede bulundurmada tonlama ile seslenme yapılması bu türden kullanıma örnektir. Aşağıdaki cümlede geçen Şevkî özel isminin sanki bu özel isimden evvel bir ünleme edatı varmış gibi bir tonlama ile söylenmesi, cümleye aşağıdaki gibi bir anlam kazandırmaktadır:

ma:za: tekra`u [ya:] şevkî ? / مَاذَا تَقْرَأُ [يَا] شَوْقِي / ne okuyorsun ey Şevki?

Aynı cümle, mı?, mi? anlamına gelen hel /هَلْ soru edatı kullanılmadan yalnızca tonlama ile soru cümlesine dönüştürülebilmektedir:⁸⁰⁶

ma:za: tekra`u ? Şevkî ? / مَاذَا تَقْرَأُ ؟ شَوْقِي ؟ / ne okuyorsun? Şevkî mi?

Burada Şevkî mi? ifadesi ile kastedilen kişi, Arap şairlerinden Ahmed Şevkî'dir. Yazı dilinde soru cümlesini belirtmek için noktalama işaretlerinden soru işareti [?] kullanılmaktadır. Sözlü dilde bu işaretin yerini cümle içerisinde, uygun yerde yapılan tonlama alır.

3.1.2.3.Durma ve Duraklama

Durma (ar. الْوَقْفَةُ / ing. stop) ve duraklama (ar. السَّكْنَةُ / ing. pause) tıpkı vurgu ve tonlama gibi parçalarüstü ses birimlerdendir. Konuşma esnasında nefeslenmek, bir cümlenin bitip diğerinin başladığını göstermek veya konuşmadaki monotonluğun azaltılması gibi çeşitli sebeplerle durma ve duraklama yapılabilir. Her iki olgunun gerçekleştirilme yeri ve zamanı,

⁸⁰⁵ Bısr, 'İlmu'l-Eşvât, s.538-539.

⁸⁰⁶ 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.367.

konuşmayı oluşturan cümlelerin dilbilgisel, biçimsel, anlamsal ve yapısal özelliklerine, konuşucunun ve dinleyicinin kültürel, psikolojik ve toplumsal durumlarına göre değişebilmektedir.⁸⁰⁷

Standart Arapçada, yukarıdaki sebeplere bağlı olarak belirlenen durak yerleri, yazı dilinde nokta [.] ve soru işareti [?] gibi noktalama işaretleri ile gösterilmektedir. Konuşma dilinde durak yerlerinin yazılı bir biçimde gösterilmesine ihtiyaç duyulmaz.⁸⁰⁸ Tam durma adı verilen, durma işine, sözün bittiğini göstermek için alçak bir tonlama eşlik etmektedir.⁸⁰⁹ Standart Arapçada, durmanın yapılamayacağı bazı yerler aşağıdaki gibidir:⁸¹⁰

1.İsim tamlamasının, tamlananı olan muzaf ve tamlayanı olan muzafun ileyh öğeleri arasında durma yapılamaz.

2.Fiil cümlesinin yüklemi konumundaki fiil ve öznesi konumundaki fail arasında durulması uygun değildir. Aynı şekilde eğer bu cümlede nesne konumunda bir mefûlun bih bulunuyorsa, cümlenin diğer öğeleri ve nesnesi arasında da durma yapılamaz.

3.İsim veya fiil türünden kelimelerin başına eklenerek, bu kelimeleri i'rab yönünden yani hareke bakımından etkileyen edatlar ve bu edatların ön ek olarak geldiği kelimeler arasında durulamaz. Örneğin, harf-i cer ve ön ek olarak geldiği isim arasında veya nasb edatı ve ön ek olarak geldiği muzari fiil arasında durulması uygun değildir.

⁸⁰⁷ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.553-555 ; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.364; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.102.

⁸⁰⁸ Bişr, a.g.e, s.555.

⁸⁰⁹ Bişr, a.g.e, s.555; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.102.

⁸¹⁰ Bişr, a.g.e, s.556.

4.İşaret isminden sonra kendisine, isme belirlilik anlamı kazandıran belirtme edatının (ل) eklendiği bir ismin gelmesi durumunda, işaret ismi ve bu belirli isim arasında durulma yapılamaz.

5.Niteleme sıfatının, niteleyeni olan sıfat ve niteleneni konumunda gelen mevsuf arasında duraklama yapılması uygun değildir.

Duraklamada da durmada olduğu gibi konuşma esnasında ses birlikleri veya kelime dizileri arasında meydana gelen kesinti söz konusudur. Duraklamaya da tıpkı durmada olduğu gibi alçak bir ton eşlik etmektedir. Ancak duraklamada kesintiye eşlik eden alçak ton, durmada olduğu gibi konuşmanın tamamıyla bittiğine değil kısa bir ara verildiğine ve bu aradan sonra konuşmaya devam edileceğine işaret etmektedir. Duraklama yerleri yazı dilinde virgül [,] adı verilen noktalama işareti ile gösterilir.⁸¹¹ Standart Arapçada duraklamanın yapılabileceği yerlerden bazıları şunlardır:⁸¹²

1.Şart cümlesinin ilk kısmı olan şart cümlecigi ve ikinci kısmı olan cevap cümlecigi arasında duraklama yapılabilir.

2.Belirli olarak gelmeleri şartıyla, isim cümlesinin öznesi konumundaki müpteda ve yüklemi konumundaki haber arasında duraklama yapılabilir.

3.Kendisinden önce gelen cümlenin anlamının tam tersine bir durumu ifade eden ve aksine, tam tersine gibi anlamlara gelen bel / ل edatı ve kendisinden önce gelen cümledeki bir eksikliği veya yanlış anlamayı açıklamak üzere gelen, ancak, fakat anlamındaki lakin / لكن edatlarının hemen öncesinde durulması uygundur.

⁸¹¹ Bişr, 'İlmü'l-Eşvât, s.557.

⁸¹² Bişr, a.g.e, s.558-559.

Kelime veya cümle aralarında, nefes almak için yapılan durma veya duraklama, belli bir kurala bağlı değildir. Bu durum konuşucunun nefes gücüne ve nefes molasına duyduğu ihtiyaca göre değişebilir. Ancak, konuşma sırasında, kelimeler veya cümleler arasında gereğinden fazla yapılan durma veya duraklama, cümlenin anlamını veya konuşmanın anlam bütünlüğünü bozabileceğinden bu duruma dikkat edilmesi gerekmektedir.⁸¹³

⁸¹³ Bısr, 'İlmu'l-Eşvât, s.560.

IV. BÖLÜM

4.1.ARAPÇADA HECE YAPISI VE HECE TÜRLERİ

4.1.1.Arapçada Hece Yapısı

Konuşma, duygu ve düşünceleri dinleyiciye aktarma eylemidir. Bu aktarım sırasında, konuşucu seslerden oluşan dili, araç olarak kullanır. Konuşucular, bir kelimedede bulunan ses birimlerin tamamını tek bir sesleme eylemi ile çıkaramazlar. Ancak ses birlikleri hâlinde bölerek çıkarabilirler. İşte, konuşucunun tek bir sesleme eylemi ile çıkarabildiği, bu ses birliklerinin her birine hece (ar. الْمُفْطَعُ / ing. syllable) adı verilir.⁸¹⁴ Bu yönüyle hece, konuşmayı oluşturan dizi düzeninde yer alan ses demetlerinin basit bir türüdür denilebilir.⁸¹⁵ Yapısı bakımından hece, ses birim adı da verilen fonemden büyük, kelimededen ise küçüktür. Kelimeler hecelerden heceler ise ses birimlerden oluşur.⁸¹⁶

Bir iletişim vasıtası olan dilin temel bileşenlerinden olan sesler, hava akımının ses yolundaki durumuna göre ünlü ve ünsüz olarak iki gruba ayrılmaktadır.⁸¹⁷ Seslerin gruplandırılmasında esas alınan bir diğer özellik ise bu seslerin hece kurmadaki işlevleridir. Sesler, hece kurmadaki işlevlerine göre de ünlü ve ünsüz şeklinde kümelenir. Bu tasnifte, hecenin meydana gelişi esnasında bir sesteki diğer sese geçişin gerçekleşiyor olması temel alınır. Çünkü konuşma esnasında kişi, ünlü grubundan bir sesi telaffuz ettiğinde dil önü kademeli olarak sert damağa doğru yaklaşır; havanın, dilin damağa yaklaştığı bu dar alandan geçmesi sebebiyle oluşan sürtünme kulakla duyulur hâle gelir. Böylelikle kişi, ünlüden, sürtünmeli ünsüze geçiş yapmış olur. Tıpkı nidâ edatında olduğu gibi.⁸¹⁸ Hece, ünlü ve ünsüz grubundaki

⁸¹⁴ ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.281.

⁸¹⁵ Nüreddîn, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.189.

⁸¹⁶ Bişr, *‘İlmu'l-Eşvât*, s.503; ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.282; Nüreddîn, *a.g.e*, s.189.

⁸¹⁷ Bereke, *‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm*, s.79, 86.

⁸¹⁸ Nüreddîn, *a.g.e*, s.189.

seslerden oluşur; ancak her ses, hece oluşturabilecek niteliği sahip değildir. Hece oluşturamayan sesler (ar. الأصوات غير مقطعية / ing.nonsyllable sounds), duyulurluğu az olan seslerdir. Duyulurluğu az olan bu sesler, genellikle ünsüz grubundaki seslere karşılık gelir özellikle patlamalı ve ötümsüz ünsüzler, bu bağlamda değerlendirilir.⁸¹⁹

Hece, en küçük hece parçasını temsil eden, hece çekirdeği (ar. النواة المقطعية / ing. syllable nucleus), hece başlangıcı anlamına gelen, hece başı (ar. البادئة المقطعية / ing. syllable onset) ve hece sonunda yer alan ünlü veya ünsüz anlamına gelen hece sonu (ar. الخاتمة المقطعية / ing. syllable coda) gibi üç unsurdan oluşur.⁸²⁰ Hece çekirdeği, genellikle tek başına bir ünlüden meydana gelmektedir. Bununla birlikte bir ünlü ve bir ünsüz şeklinde de bulunabilmektedir.⁸²¹ Ünlüler, ses grupları içerisinde duyulma güçleri en yüksek seslerdir. Duyulurluklarının en yüksek noktada olması sebebiyle, genellikle tek bir ünlüden oluşan veya içerisinde muhakkak bir ünlü bulunan hece çekirdeği, bu özelliğinden ötürü hece doruğu (ar. القمة المقطعية / ing. syllable peak) şeklinde de adlandırılabilir.⁸²²

Tek heceden oluşan kelimeye, tek heceli (ar. أحادية المقطع / ing. monosyllabic), birden fazla heceden oluşan kelimeye ise çok heceli (ar. متعددة المقطع / ing. polysyllabic), adı verilmektedir.⁸²³

⁸¹⁹ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.293.

⁸²⁰ 'Umer, *a.g.e*, s.290-291.

⁸²¹ Nüreddîn, *İlmu'l-Eşvât*, s.189-190.

⁸²² 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.290-291.

⁸²³ Bîşr, *İlmu'l-Eşvât*, s.504.

Standart Arapçada, en az iki ses birim yan yana gelerek hece çekirdeğini oluşturur. Bunlardan biri mutlak surette ünlü grubundan bir sesi içermelidir. Bu bağlamda Standart Arapçada, tek bir ses birimden oluşan hece çekirdeği yoktur denilebilir.⁸²⁴

Standart Arapçada bir hece, en az iki ve en fazla dört ses birimden meydana gelmektedir. En alt ve en üst ses birim sayısı belirlenirken, uzun ünlüler tek bir ses birim olarak kabul edilir.⁸²⁵ Bununla birlikte heceyi oluşturan ses birimlerin tespitinde, isim veya fiil kökenli kelimelerin belirtme edatı, bitişik özne zamiri veya bitişik nesne zamiri gibi kelimenin aslına ait olmayan ön veya son ekleri almamış olmalarına dikkat edilir. Herhangi bir ek almamış Arapça kelimeler içerisinde beş ses birimden oluşan hece yapıları bulunmakla birlikte bunlar kullanım olarak azami dört ses birimden oluşan heceye kıyasla daha azdır. Beş ses birimden oluşan kelimeye mute'allim / مُتَعَلِّم ifadesi örnek olarak verilebilir.⁸²⁶ Aynı şekilde Standart Arapçada, beş heceden oluşan fe'avlela:ni / فَعْوَلَان ve yetefa:'ale / يَتَفَاعَلْ gibi vezinlerde gelenler dışında dört heceden daha fazla heceye sahip bir kelime yoktur.⁸²⁷

Standart Arapçada, hece başlarında, daima bir ünlüyü izleyen, bir ünsüz veya ünsüze benzeyen bir yarı ünlü bulunmaktadır. ك ünsüzü ile başlayan ketebe / كَتَبَ , و yarı ünlüsü ile başlayan veled / وَلَدَ örneklerinde olduğu gibi. Standart Arapçada iki ünsüz yan yana gelmediği gibi hece, iki ünsüzle veya tek bir ünlü ile de başlayamaz. Bu dilde hece sonları, ünsüzlerle bitirilmeye meyilli olduğundan, iki ünsüzün yan yana gelmesi durumu, yalnızca cümle veya kelime sonunda durulduğu zaman gerçekleşir. ش ve ع ünsüzlerinin, aralarında ünlü yer almaksızın yan yana geldiği eş-şab / الشَّعْبُ örneğinde olduğu gibi.⁸²⁸ Bu ve benzeri durumlar

⁸²⁴ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.509.

⁸²⁵ Bişr, a.g.e, s.510.

⁸²⁶ 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.306.

⁸²⁷ 'Umer, a.g.e, s.307.

⁸²⁸ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.145; 'Umer, a.g.e, s.302; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.509.

dışında iki ünsüzün yan yana gelmesi, dil yapısına aykırı olduğu için ünsüzden sonra muhakkak bir ünlü getirilir.⁸²⁹ Bu bilgilerden hareketle, Arapçanın en temel ve en basit hece yapısının ünsüz + ünlü şeklinde gelmesi gerektiği sonucuna ulaşılabilir.⁸³⁰

4.1.2.Arapçada Hece Türleri

Modern dönem Arap fonetikçileri arasında, Standart Arapçadaki hece türleri ve sayısı konusunda özellikle uzun ünlülerin ve şedde harekesi almış seslerin gösterimi ile ilgili farklı görüşler bulunmakla beraber genellikle fikir birliğinin olduğu görülür. Öyle ki uzun ünlülerin, iki ünlüye denk gelmesi gerektiği görüşünü savunan Ahmed Muhtâr 'Umer ve Kemâl Bişr, diğer fonetikçilerin benimsediği ve kendilerinden farklı olan görüşlerini tamamen reddetmeyerek bu görüşlere yer verdikten sonra kendi fikirlerini beyan ederler.⁸³¹ Genel olarak fonetikçiler, Arapçada, uzun ünlülerin ve durulduğunda şedde harekesinin, ünlü ve ünsüz şeklinde tek bir ses birim olarak gösterildiği üç temel hece türünden söz etmektedirler. Bu hece türleri, en çok kullanılanı en aza doğru şu şekilde sıralanmaktadır:⁸³²

- 1.Ünsüz + Ünlü; da / ض
- 2.Ünsüz + Ünlü + Ünsüz; lem / لَمْ
- 3.Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz ; şa'b / شَعْبُ

Şa'b / شَعْبُ, örneğinin temsil ettiği son hece türü, kelime sonunda durulduğunda geçerlidir.⁸³³ Bunun dışındaki durumlarda, daha evvelden bahsi geçtiği üzere, Arapçada iki

⁸²⁹ Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.143.

⁸³⁰ Bereke, a.g.e, s.143

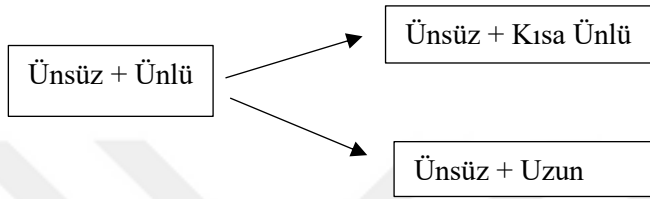
⁸³¹ 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.301; Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.509-511.

⁸³² 'Umer, a.g.e, s.301, 308; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.144-146.

⁸³³ 'Umer, a.g.e, s.302.

ünsüz yan yana gelmeyeceğinden bu sıralama ile gelen bir hece yapısı Arapça için söz konusu olamaz.

Standart Arapçadaki hece türlerinde yer alan ünlüler, uzun ve kısa olmak üzere iki şekilde ele alındığında Arapçadaki hece türleri daha ayrıntılı bir şekilde aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:⁸³⁴

Bessâm Bereke, Standart Arapçada iki ünlü yan yana gelebileceğinden, uzun ünlülerin tıpkı kısa ünlüler gibi tek bir ses birim olarak kabul edilmeleri gerektiği fikrini savunur. Ona göre; uzun ünlü ile kısa ünlü arasındaki tek fark süredir.⁸³⁵ Bu nedenle Ahmed Muhtâr ‘Umer ve Kemâl Bişr tarafından ünsüz + ünlü + ünlü şeklinde gösterilen hece türünü, ünsüz + uzun ünlü şeklinde sunar. *Qa:le* / *قَالَ* kelimesinin ilk hecesi olan *qa:* / *قَا* bu türden bir hece olup şu şekilde gösterilir: ق (ünsüz) + ا (uzun ünlü)⁸³⁶

Hece sonunda bulunan sesin, ünlü veya ünsüz oluşuna göre hece, açık hece (ar. *المفتوح* / ing. open syllable) ve kapalı hece (ar. *المغلق* / ing. close syllable) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.⁸³⁷ Örnek olarak yine *قَالَ* kelimesi ele alınırsa; bu kelimenin son hecesi

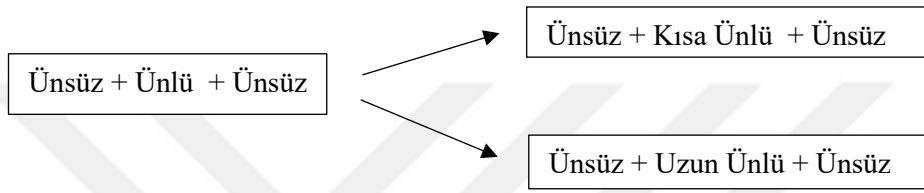
⁸³⁴ Bereke, ‘İlmu’l-Eşvâti’l-‘Âmm, s.144-146.

⁸³⁵ Bereke, a.g.e, s.144-145.

⁸³⁶ Bereke, a.g.e, s.144.

⁸³⁷ Nüreddîn, ‘İlmu’l-Eşvât, s.190; ‘Umer, *Dirâsetu Şavti’l-Luğavî*, s.303; Hâilî, *Muğaddime fi ‘İlmi Eşvât*, s.88.

ünlü ile bittiğinden dolayı açık hecedir. İçerdikleri ses birim sayısına göre heceler, kısa hece (ar. المَقْطَعُ الْقَصِيرُ / ing. short syllable), orta hece (ar. المَقْطَعُ الْمُنَوَسَطُ / ing. medieval syllable) ve uzun hece (ar. المَقْطَعُ الطَّوِيلُ / ing. long syllable) şeklinde gruplandırılmaktadır.⁸³⁸ Ünsüz + ünlü şeklinde gösterilen hece türü, iki ses birimden oluştuğu için kısa hecedir. Standart Arapçanın orta hece türü de aşağıdaki gibidir:⁸³⁹

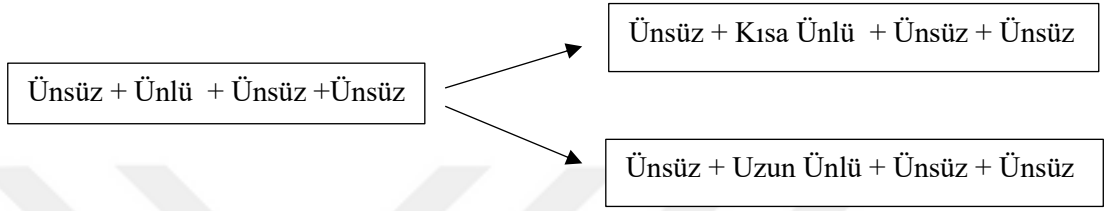
Kök harfî, üçten fazla olan, dahrece / دَخَرَجَ , isteşfa: / اسْتَشْفَى ve ibtehele / ابْتَهَلَ gibi fiillerin ilk heceleri, yukarıdaki şemada yer alan ve ünsüz + ünlü + ünsüz şeklinde gelen hece türüne örnek olarak gösterilebilir.⁸⁴⁰ Bu heceler sırasıyla şu şekilde gösterilir; د (ünsüz) + َ (kısa ünlü) + ح (ünsüz), ا (ünsüz) + َ (kısa ünlü) + س (ünsüz), ا (ünsüz) + َ (kısa ünlü) + ب (ünsüz) . Bu hece türü, ünsüz ile bittiğinden kapalı hece olarak adlandırılır. Bununla birlikte üç ses birimden oluştuğu için orta hecedir. Üç ses birimden oluşan orta hece iki çeşittir. Bunlardan ilki yukarıdaki açıklanan hece türü şeklinde gelmekte ikincisi ise ünsüz + ünlü + ünlü şeklinde gelmektedir. Aḥmed Muḥtâr ‘Umer ve Kemâl Bişr gibi uzun ünlüleri, iki kısa ünlü olarak kabul eden fonetikçiler, üç kök harfinden oluşan fiillerden türemiş ism-i fâil yapılarının ilk hecelerini bu türden orta heceye örnek olarak verirler. Yazmak anlamına gelen ve üç kök harfinden

⁸³⁸ Bişr, ‘İlmu'l-Eşvât, s.510-511; ‘Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.303.

⁸³⁹ Bereke, ‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm, s.144.

⁸⁴⁰ Bereke, a.g.e, s.144.

oluşmuş ketebe / كَاتِبِ filinin ka:tib / كَاتِبِ şeklinde gelen ism-i fâilinin ilk hecesi olan ka: / كَا , ünsüz + ünlü+ ünlü şeklinde gösterilen orta hecedir.⁸⁴¹ İlk iki hece türüne kıyasla Standart Arapçada pek yaygın olmayan ve uzun hece olarak adlandırılan son hece türü ise aşağıdaki gibidir:⁸⁴²

Standart Arapçada iki ünsüzün yan yana gelmediği daha önce de ifade edildi. Ancak bu dil, kelime veya cümle sonlarının sâkin yani bir ünsüzle bitirilmesine meyilli bir dildir. Dolayısıyla yukarıdaki gibi bir hece türü tahmin edilebileceği gibi, yalnızca kelime veya cümle sonlarında durulduğunda söz konusu olabilmektedir. م ve ر ünsüzlerinin yan yana geldiği el-emr / الأَمْرُ ifadesi bu duruma örnek teşkil eder. Bu kelimenin heceleri şu şekilde gösterilir: أ (ünsüz) + َ (kısa ünlü) + م (ünsüz) + ر (ünsüz).⁸⁴³ Sonunda şeddeli ünsüz bulunan kelimeler ile ilgili iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilki Bessâm Bereke'ye ait olup bu görüşe göre söz konusu kelimelerin son hecelerinde durulduğunda sanki orada tek bir ünsüz varmış gibi değerlendirilmelidir. Nitekim ra:dde / رَادُّ fiilinin son hecesinde durulduğu zaman bu kelime ra:dd / رَادُّ değil, ra:d / رَادُّ şeklinde okunur.⁸⁴⁴ Bişr'e göre ise, son hecesinde şeddeli ünsüz

⁸⁴¹ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.510.

⁸⁴² 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.301, 307-308; Bişr, a.g.e, s.511; Bereke, 'İlmu'l-Eşvâti'l-Âmm, s.145.

⁸⁴³ Bereke, a.g.e, s.145.

⁸⁴⁴ Bereke, a.g.e, s.146.

bulunan kelimelerde durulduğunda, şeddeli ünsüz, iki ünsüze dönüşür. O, bu durumu, birr / بِرْ şeklinde okuduğu, birrun / بِرُّ kelimesi ile örneklendirmektedir.⁸⁴⁵ Kelime sonlarında durmak okuyucunun isteğine bağlı olduğu için, ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz şeklinde kurulan ve Standart Arapçada pek yaygın olmayan bu hece türü, ünsüz ile bittiğinden kapalı hece olarak adlandırılır. Ses birimlerinin sayısı bakımından ise uzun hecedir. Uzun heceler, dört veya daha fazla ses birimden oluşmakta ve ünsüz + kısa ünlü + ünsüz + ünsüz, ünsüz + uzun ünlü + ünsüz + ünsüz gibi çeşitleri bulunmaktadır.⁸⁴⁶

⁸⁴⁵ Bişr, 'İlmu'l-Eşvât, s.511.

⁸⁴⁶ Bişr, a.g.e, s.511; 'Umer, Dirâsetu Şavti'l-Luğavî, s.303.

V.BÖLÜM

5.1.ARAPÇADA SES OLAYLARI

Yaşayan dünya dilleri arasında yer alan bir dildeki mevcut öğelere dayanan söz varlığı, yapı ve anlam bakımından sürekli bir değişim içindedir. Bu değişimin ses ve şekli ilgilendiren kısmı benzeşme, aykırılışma, göçüşme, türetme vb. gibi çeşitli ses olayları aracılığıyla gerçekleştirilirken anlam değişimlerini kapsayan kısmı ise iyileşme, kötüleşme vb. gibi çeşitli yollarla yapılmaktadır.⁸⁴⁷ Eklenme, en az çaba yasasına dayanan dil içi eğilimler ve diller arası ilişkiler gibi çeşitli nedenlerle mevcut söz varlığı, yapısal ve anlamsal bakımdan değişikliğe uğrayabilmektedir. Bu değişiklikler yukarıda bahsi geçtiği üzere benzeşme, aykırılışma, iyileşme, kötüleşme vb. gibi bir dilin söz varlığı üzerinde meydana gelen çeşitli hareketlilikleri kapsamaktadır.⁸⁴⁸

Standart Arapçanın söz varlığında meydana gelen yapısal anlamdaki değişimler, benzeşme, aykırılışma ve göçüşme adları verilen üç temel ses olayına dayanmaktadır.

5.1.1.Benzeşme

Bir dil birimi içerisinde bir araya gelen iki sestem birinin diğer sesi kendi sesletim bölgesine çekmek sureti ile çıkış yeri bakımından veya ötümlülük – ötümsüzlük, patlamalı – sürtünmeli, kalınlık-incelik gibi sahip olduğu özelliklere yakın bir sese dönüştürerek çıkış biçimi bakımından benzetmesi olayına benzeşme (ar. المماتلة الصوتية / ing. assimilation) adı verilmektedir.⁸⁴⁹ Bu ses olayının amacı, telaffuzu kolaylaştırmak ve dilde akıcılığı

⁸⁴⁷ Günay Karaağaç, **Dil Tarih ve İnsan**, 5.Bs., İstanbul, Kesit Yayınları, 2017, s.43.

⁸⁴⁸ Demir vd., **Türkçe Ses Bilgisi**, s.75-77.

⁸⁴⁹ ‘Umer, **Dirâsetu Şavti'l-Luğavî**, s.378; Nüreddîn, **İlmu'l-Eşvât**, s.240; Hilâl, **Eşvâtul-Luğa**, s.230; Elizabeth C.Zsiga, **The Sounds of Language : An Introduction to Phonetics and Phonology**, 1.Bs., Amerika Birleşik Devletleri, Wiley Blackwell, 2013, s.232; Karin C.Ryding, **Arabic: A Linguistic Introduction**, Birleşik Krallık, Cambridge University Press, 2014, s.23.

sağlamaktır.⁸⁵⁰ Bu nedenle benzeşme adı verilen ses olayının, daha sonra değinilecek olan aykırılışma ve göçüşme adı verilen ses olaylarında olduğu gibi en az çaba yasası nedeniyle ortaya çıktığı varsayımında bulunulabilir. Çünkü en az çaba yasası, özellikle sesler arasında oluşturulan birleştirme zincirinde, kişileri arasındaki dil kullanımına dayalı sözlü iletişimin en az çaba ile daha hızlı bir şekilde yürütülmesini hedeflemektedir.⁸⁵¹

Dudak sesleri arasında gösterilen ب 'nin etkisiyle, sesletim bölgesi bakımından kendisinden farklı olan bir sesin, kendisi gibi dudak seslerinden sayılan م 'e dönüştürülmesi, iki sesin birbirine çıkış yeri bakımından benzeşmesi nedeniyledir. Bu türden benzeşmede, iki sestten biri, diş ünsüzleri, damak ünsüzleri, küçük dil ünsüzleri, boğaz ünsüzleri gibi sesletim bölgesi bakımından hangi grupta yer alıyorsa, yakınındaki veya uzağındaki ünsüz de, mutlaka o grup içerisinde yer alan başka bir ünsüze veya yine kendisine benzetilmelidir.

Çıkış yeri bakımından birbirine yakın iki sesin yan yana geldiği durumlarda ise bu iki sestten biri, diğerine bu kez çıkış biçimi bakımından benzetilir. Bir sesin çıkış biçimi, o sesin telaffuzu esnasında ses tellerinin titreşip titreşmemesine göre kazandığı ötümlülük-ötümsüzlük, ses yolunda karşılaşılan engel, bu engelin türü ve derecesine göre kazanılan patlamalı- sürtünmeli, çarpmalı, yanal, kalınlık - incelik gibi özelliklerle ilişkilendirilir. Örneğin, diş ünsüzlerinden ت ve د 'ın, aynı kelime içerisinde yan yana gelmesi telaffuz açısından bir güçlüğe yol açıyorsa, her iki sesin çıkış biçimlerine yani sahip oldukları ötümlülük-ötümsüzlük, patlamalı-sürtünmeli gibi özelliklerine bakılmalıdır. Buna göre ت, ötümsüzlük özelliğine sahip bir ünsüz olup د tam aksine ötümlülük özelliğine sahiptir. Bu durumda her iki sestten biri ya kendisine dönüştürülerek; ت, د 'a veya د, ت 'ye – bu şekilde iki aynı ünsüz yan yana geleceğinden ünsüz ikizleşmesi olayı gerçekleşmiş olur - ya da sahip oldukları ötümlülük-

⁸⁵⁰ Maḥmūd 'Ukkāṣe, *Eşvâtu'l-Luğa*, 2.Bs., Kahire, Akâdemiyetu'l-Ḥadîṣe li'l-Kitâbi'l-Câmi 'î, 2007, s.81.

⁸⁵¹ Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, 4.Bs., Ankara, Akçağ Yayınları, 2019, s.110-112.

ötümsüzlük özelliği bakımından kendilerine benzeyen başka bir diş ünsüzüne dönüştürülerek aralarında benzeşme olayı meydana gelmiş olur. Sesler arasındaki benzeşmenin hangi şekilde yapılacağı meselesi bazı durumlarda düzenli yani kurallı bir şekilde gerçekleştirilirken bazı durumlarda düzensiz yani kuralsız bir biçimde gerçekleştirilir. Bu konuya “Tam Benzeşme” başlığı altında ele alınacaktır.

Benzeşmenin gerçekleştiği sesler arasındaki mesafe göz önünde bulundurularak bu ses olayı, yakın benzeşme ve uzak benzeşme olmak üzere sınıflandırılır. Buna ek olarak kendisinden etkilenilen sesin, etkilenen sestten önce veya sonra oluşuna göre ise ilerleyici benzeşme ve gerileyici benzeşme şeklinde gruplandırılır. Bu nedenle benzeşme dörde ayrılmaktadır.⁸⁵² Modern dönem Arap fonetikçileri arasından yalnızca Ahmed Muhtâr ‘Umer, benzeşmeyi yakın benzeşme ve uzak benzeşme şeklinde iki alt gruba ayırır. Bu iki türden benzeşmeye oldukça kısa açıklamalar getirmekle yetinerek bu iki ses olayının gerçekleştiği kelime örneklerine de yer vermez:⁸⁵³

5.1.1.1.Yakın Benzeşme

Kelime içerisinde, çıkış yeri ve biçimi bakımından birbirinin aynı veya benzeri olmayan iki sesin yan yana gelerek birinin, öteki sesi çıkış yeri ve biçimi bakımından kendisine benzetmesi olayı yakın benzeşme (ar.المُمَاتَّة التَّجَاوُزِيَّة / ing.contact assimilation) olarak adlandırılır.⁸⁵⁴

⁸⁵² Ukkâşe, *Eşvâtü'l-Luğa*, s.81; Bertil Malmberg, ‘İlmu'l-Eşvât, (çev. ‘Abduşşabûr Şâhîn), Kahire, Mektebetu's-Şebâb, 1984, s.141-142; ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.379; Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, s.121; Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, s.189; Karaağaç, *Dil Tarih ve İnsan*, s.47.

⁸⁵³ ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.379

⁸⁵⁴ ‘Umer, *a.g.e*, s.379.

5.1.1.2.Uzak Benzeşme

Kelime içerisinde birbirinden uzakta konumlanmış, çıkış yeri ve biçimi bakımından birbirinin aynı veya benzeri olmayan iki sestem birinin ötekine benzemesi olayına uzak benzeşme (ar. المُمَاتَلَة النَّبَاعِيَّة / ing. distant assimilation) adı verilir.⁸⁵⁵

5.1.1.3.İlerleyici Benzeşme

Bir gramer birliği içinde yan yana gelen seslerden birinin kendinden sonra gelen sesi, çıkış yeri ve biçimi bakımından kendisine benzetmesi olayı, ilerleyici benzeşmedir (ar. المُمَاتَلَة النَّقْدِيَّة / ing. progressive assimilation).⁸⁵⁶ Örneğin, ifti'a:l / اِفْتَعَالِ vezninde gelen iztecera / اِزْتَجَرَ ifadesindeki ötümlülük özelliğine sahip ز sesi, kendisinden sonra gelen ت sesini etkilemekte, ت sesi ز sesine çıkış biçimi bakımından benzeyerek ötümlü olan karşılığına yani د sesine dönüşmekte ve bu kelime izdecera / اِزْدَجَرَ şeklini almaktadır.⁸⁵⁷

5.1.1.4.Gerileyici Benzeşme

Bir gramer birliği içinde yan yana gelen seslerden birinin kendinden önce gelen sesi, çıkış yeri ve biçimi bakımından kendisine benzetmesi olayına gerileyici benzeşme (ar. المُمَاتَلَة الرَّجْعِيَّة / ing. regressive assimilation) adı verilir.⁸⁵⁸ Örneğin, va'ade / وَاَعَدَ kelimesi, ifti'a:l / اِفْتَعَالِ veznine girdiğinde ivte'ade / اِوْتَعَدَ şeklini almaktadır. Bu hâliyle telaffuzda akıcılık sağlanamadığından ت sesi, kendisinden önce gelen و sesini, çıkış yeri ve biçimi bakımından kendisi ile aynılaştırarak ت 'ye dönüştürmekte ت ve و arasında meydana gelen gerileyici benzeşme ile bu kelime itte'ade / اِئْتَعَدَ şeklini almaktadır.⁸⁵⁹

⁸⁵⁵ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.379.

⁸⁵⁶ Hilâl, *Eşvâtul-Luğa*, s.231; Ukkâşe, *Eşvâtul-Luğa*, s.81; Malmberg, *İlmu'l-Eşvât*, s.142.

⁸⁵⁷ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.379.

⁸⁵⁸ Hilâl, *Eşvâtul-Luğa*, s.231; Ukkâşe, *Eşvâtul-Luğa*, s.81; Malmberg, *İlmu'l-Eşvât*, s.141.

⁸⁵⁹ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.379.

5.1.1.5.Tam Benzeşme

Çıkış yeri veya çıkış biçimi bakımından birbirinden farklı olan iki sestem birinin, ötekini çıkış yeri veya biçimi bakımından kendisine benzetmesine veya aynılaştırmasına; birinin ötekine tam olarak uymasına tam benzeşme (ar.المُمَاتَلَة الكَلْبِيَة / ing.total assimilation) adı verilmektedir.⁸⁶⁰

Standart Arapça, tek bir kelimedede veya iki farklı kelimedede çıkış yeri bakımından veya çıkış biçimi bakımından birbirine benzeyen iki ses yan yana geldiğinde, bu iki sestem birini diğerine benzeştirmeye klasiklerin deyimi ile idğâm etmeye meyilli bir dildir. Bu nedenle benzeşme türlerinden olan tam benzeşme, Standart Arapçada çok fazla görülen bir ses olayıdır.⁸⁶¹

Tam benzeşme, ilk sesin ikincisini etkilediği ilerleyici tam benzeşme ve ikinci sesin ilkinin etkilediği gerileyici tam benzeşme olmak üzere iki şekilde gerçekleşmektedir. İlerleyici tam benzeşmeye, iztekera / اذتَكَرَ kelimesinde geçen ذ sesinin, kendisinden sonra gelen ve ikinci ses olan ت 'yi etkileyip ötümlüleştirerek د sesine dönüştürdüğü izdekera / اذدَكَرَ kelimesi örnek olarak verilebilir. Gerileyici tam benzeşmeye ise uṭṭurrahu / أُطَّرَهُ şeklinde okunan uṭṭurrahu / اُضْطَّرَّهُ kelimesi örnek olarak gösterilebilir. ضطَّرَّهُ kelimesinde ikinci ses olan ط , ilk ses olan ض 'ı etkileyerek kendisine dönüştürür ve bu kelime uṭṭurrahu / أُطَّرَهُ şeklinde okunur.⁸⁶²

Standart Arapçada ikinci sesin ilk sesi etkilediği gerileyici tam benzeşme adlı ses olayı daha yaygındır.⁸⁶³ Ancak ilk sesin kalın veya ötümlü olarak geldiği ve sahip olduğu bu iki

⁸⁶⁰ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.379; 'Ukkâşe, *Eşvâtu'l-Luğa*, s.82; Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, s.122; Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, s.190.

⁸⁶¹ 'Umer, *a.g.e.*, s.387.

⁸⁶² 'Umer, *a.g.e.*, s.388.

⁸⁶³ Hilâl, *Eşvâtu'l-Luğa*, s.231.

özellik nedeniyle ikinci sese kıyasla daha güçlü kabul edildiği durumlarda, bu iki ses arasında, ikinci sesin ilk sesi etkilediği gerileyici tam benzeşmenin gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu durumda, bu iki ses arasında gerileyici değil, sahip olduğu güçlü özellikler nedeniyle ilk sesin ikincisini etkileyerek kendisine benzettiği veya aynılaştırdığı ilerleyici tam benzeşme meydana gelir.⁸⁶⁴

5.1.1.6.Yarı Benzeşme

Kelime içerisinde yan yana gelen sesletim bölgeleri ve sahip oldukları özellikler bakımından birbirinden farklı olan iki sestem birinin, ötekini aynı sesine dönüştürülmeyle yalnızca benzetildiği benzeşme türüne, yarı benzeşme (ar.المُمَاثَلَةُ الْجُزْئِيَّةُ / ing.partial assimilation) denir.⁸⁶⁵ İmbe‘ase / ائْبَعَتْ kelimesinde yan yana gelen ve biri genizcil - ن - , diğeri ise dudaksıl - ب - olan iki sestem, ilkinin ikinci sesin aynısına değil, çıkış yeri bakımından ikinci sese benzeyen ve onun gibi dudaksıl olan م sesine dönüştürülerek bu kelimenin imbe‘ase / ائْبَعَتْ şeklinde okunması bu türden benzeşmeye örnektir.⁸⁶⁶

5.1.2.Aykırılaşma

Aykırılaşma (ar.المُخَالَفَةُ / ing.dissimilation), benzeşmenin tam tersi bir ses olayı olup konuşma dizisinde bulunan iki sestem birinin, yakınında bulunan başka bir sestem çıkış yeri ve çıkış biçimi bakımından farklılaşması ve bunun sonucunda ilk sesin etkisiyle, bu sese

⁸⁶⁴ ‘Umer, **Dirâsetu Şavti'l-Luğavî**, s.388.

⁸⁶⁵ ‘Ukkâşe, **Eşvâtu'l-Luğa**, s.83; ‘Umer, **a.g.e**, s.379; Karaağaç, **Türkçenin Dil Bilgisi**, s.122.

⁸⁶⁶ ‘Umer, **a.g.e**, s.379.

benzemeyen başka bir sesin ortaya çıkması olayıdır.⁸⁶⁷ Standart Arapçada bu ses olayı, benzeşmeye kıyasla daha az görülmektedir.⁸⁶⁸

Standart Arapçada iki ses arasında meydana gelen ve aykırılışma adı verilen ses olayı, genellikle ilk sesin tekrarlı ünsüzlerden ر ve nazal ünsüzlerden ن ve م gibi ünsüzlere dönüştürülmesi ile gerçekleşmektedir. Hâcele / حَجَلْ kelimesinde yan yana gelen ج seslerinden ilk sırada yer alanının, hemen yanında bulunan ve kendisinin aynısı olan sesteki farklılaşım aykırılışarak tekrarlı ünsüzlerden ر 'ya dönüşmesi ve bu kelimenin hâcele / حَجَلْ şeklinde telaffuz edilmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Bir diğer örnek ise yan yana gelen ك ünsüzlerinden ilkinin, nazal ünsüzlerden ن 'a dönüşerek aykırılıştığı 'ankebe / عَنكَبْ kelimesidir. Bu kelimenin aykırılışmaya uğramadan evvelki hâli 'akkebe / عَكَبْ 'dir.⁸⁶⁹

Modern dönemde aykırılışma adı verilen ses olayının, klasik dönemdeki karşılığının ibdâl olduğu görüşünü savunan Ahmed Muhtâr 'Umer'e göre; nahivde sık sık karşılaşılan cemi ' müennes sâlim adı verilen düzenli dişil çoğul eki ا:ت / أَت 'ın, mansûb durumda fetha yerine kesra alması, ekin sonuna gelen kesra harekesi ve ekin baş harfi olarak gelen ve elif-i memdûde adı verilen ا arasında bu türden bir ses olayı meydana gelmektedir. Ona göre; düzenli dişil çoğul eki أَت da yer alan ve fetha harekesinden sonra gelen elif-i memdûde; ا, bu ekin sonunda fetha ve fetha ile ilişkilendirilen ا ten farklı bir sesin gelmesini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle söz konusu eki alan isimler, nasb alameti olarak fetha adı verilen ve [a] sesine karşılık gelen kısa ünlü yerine, ekin baş harfinde bulunan elif-i memdûde ve öncesinde gelen fethadan yani [a] ünlüsünden farklı olan ve [i] sesine karşılık gelen kesra adı verilen kısa ünlüyü alırlar. Bu

⁸⁶⁷ C.Zsiga, *The Sounds of Language*, s.238; 'Ukkâşe, *a.g.e*, s.91; Malmberg, *'İlmu'l-Eşvât*, s.148; Hilâl, *Eşvâtul-Luğa*, s.240.

Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, s.165-166.

⁸⁶⁸ 'Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.384; Nüreddîn, *'İlmu'l-Eşvât*, s.240.

⁸⁶⁹ 'Umer, *a.g.e*, s.384-385.

durumda da söz konusu iki ses arasında aykırılışma meydana gelmiş olmaktadır.⁸⁷⁰ Aynı şekilde mansub durumda kelimenin sonuna eklenerek onu sayı bakımından ikil yapan aynı / أَيْنِ ekinin sonundaki ن ünsüzünün, öncesinde bulunan ve [a] sesine karşılık gelen bir fetha ve ardından gelen elif-i memdûden farklı olarak, fetha yerine [i] sesine karşılık gelen ve kısa ünlülerden sayılan kesra harekesini alarak ni / ن şeklinde okunması da aykırılışma örneği sayılmaktadır.⁸⁷¹

5.1.3.Göçüşme

Kelime içinde yan yana bulunan seslerin yer değiştirmesi olayına göçüşme (ar. القَلْبُ الْمَكَائِي / ing.metathesis) adı verilmektedir.⁸⁷² Bu ses olayı tek bir kelimeye yer alan iki ses arasında meydana gelmekte olup özellikle konuşmayı yeni öğrenen çocukların hatalı dil kullanımlarında yaygın olarak görülür. Bazı durumlarda göçüşme, uygun örneklerle birlikte kullanıldığında seslerin, kelime içerisinde daha uyumlu bir şekilde sıralanmasına sebep olur. Buna Standart Arapçada kullanılan cezebe / جَذَبَ ve cebeze / جَبَّ fiilleri örnek olarak verilebilir. Çekmek anlamına gelen bu fiilin aslı جَذَبَ olmasına rağmen ذ ve ب sesleri arasında meydana gelen ve seslerin uyumlu bir şekilde sıralanmasına sebep olan göçüşme ile bu kelime جَبَّ hâlini almıştır. Göçüşmeye uğrayan kelimelerde yalnızca ses-şekil bakımından değişiklik meydana gelmektedir bu kelimelerin anlamları, göçüşmenin meydana gelmediği hâlleriyle aynıdır.⁸⁷³ Bu türden ses olayı, Arapçada kelime türetme yollarından biri olarak görülen iştiqâk (الإِشْتِقَاقُ) türlerinden büyük iştiqâka (الإِشْتِقَاقُ الْكَبِيرُ) benzer. Bilindiği üzere Arapçada kelime türetme, küçük iştiqâk (الإِشْتِقَاقُ الصَّغِيرُ), büyük iştikak ve en büyük iştiqâk (الإِشْتِقَاقُ الْأَكْبَرُ) olmak üzere üç

⁸⁷⁰ ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.385.

⁸⁷¹ ‘Umer, *a.g.e.*, s.385.

⁸⁷² C.Zsiga, *The Sounds of Language*, s.244; Malmberg, ‘*İlmu'l-Eşvât*, s.151; Nüreddîn, ‘*İlmu'l-Eşvât*, s.239; Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, s.129.

⁸⁷³ ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.390; Nüreddîn, *a.g.e.*, s.239.

şekilde yapılabilmektedir. Bunlardan küçük iştikâk, yapılarında buldukları aslî harfler ve bu harflerin kelime içerisindeki sıralanışı bakımından birbirine benzeyen kelimeler arasında kipleri (siyga) değiştirilerek yapılır: fiil köklerine harf eklenerek elde edilen mezid fiiller bu türden iştikâka örnektir. Büyük iştikâk, kelime köklerinde buldukları aslî harfler ve taşıdıkları anlam bakımından birbirine benzeyen kelimeler arasında, harflerin yerleri değiştirilerek yapılır: شَأْر / şe'eze ← شَأْس / şe'ese gibi.⁸⁷⁴ En büyük iştikâk ise kök harfleri ve anlamları bakımından birbirinin aynı veya çıkış yeri bakımından kök harfleri arasında benzerlik bulunan kelimeler arasında gerçekleşir.⁸⁷⁵

Yukarıda kısaca değinilen iştikâk türleri arasında büyük iştikâk adı verileni, harflerin yer değiştirilmesi ile yapıldığından ve türetilen yeni kelime anlam değişikliğine uğramadığından modern dönem Arap fonetiğinde göçüşme olarak adlandırılan ses olayı ile bu türden iştikâk arasında ilişki kurulabilir. Ancak belirtmek gerekir ki, modern Arap fonetikçileri ses olaylarının Arapçanın nahiv konuları arasında eskiden beri yer alan idgâm, ibdâl ve i'lâl ile birlikte mi yoksa bunlardan bağımsız yeni bir olgu olarak mı görüleceği konusunda ortak kanaate varamamışlardır. Öyle ki bu fonetikçilerden bazıları, Arapçanın fonetiğine dair kaleme aldıkları eserlerinde Arapçanın ses olaylarını idgâm, ibdâl ve i'lâl başlıkları altında klasikten gelen bir alışkanlıkla incelemeye devam ederken kimileri de klasiğe ait bu üç kavramı zikretmeksizin Batılı fonetikçilerin yaptığı gibi benzeşme, aykırılışma ve göçüşme adını verdikleri ses olaylarını Arapçaya yeniden uyarlamaya çalışmışlardır. Bu uyarlama çabası içerisinde bu fonetikçilerin söz konusu ses olaylarını ele aldıkları bölümlerde Arapçayı birkaç sayfa ile geçiştirilerek İngilizce ve Fransızcadaki gerçekleşen ses olaylarına daha ayrıntılı bir

⁸⁷⁴ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd, **el-İştikâk** (thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn), Beyrut, Dâru'l-Cil, 1991, s.26-28.

⁸⁷⁵ Hulusi Kılıç, "İştikak", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, XXIII, 440.

şekilde değinmeleri onların bu konuda pek de fazla başarılı olamadıkları şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte Aḥmed Muḥtâr ‘Umer gibi Arap fonetikçileri ise bu ses olaylarını incelerken klasik dönemde bu olgulara karşılık bulma çabası içerisine girmekle beraber idğâm, ibdâl ve i‘lâl adı verilen ses olaylarına ait bazı örnekleri benzeşme, aykırılışma veya göçüşme başlıkları altında, ses olaylarının nahivdeki karşılıklarına yer vermeden kullanmışlardır. Örneğin, büyük iştikâk konusunun örneklendirilmesinde sıklıkla kullanılan cezebe / جَدَّبَ ve cebeze / جَبَّ kelimesini göçüşme adı verilen ses olayını örneklendirmede kullanmış ancak bunu iştikâk ile ilişkilendirmemiştir.⁸⁷⁶

⁸⁷⁶ ‘Umer, *Dirâsetu Şavti'l-Luğavî*, s.390.

SONUÇ

Araplarda bilinen ilk fonetik çalışmalar, Hicrî I. (M.VII) yüzyılda yaşamış bir dil âlimi olan Ebu'l Esved ed-Dûelî'ye dayandırılmaktadır. Ebu'l-Esved, dudakların aldığı durumla ilişkilendirerek tespit ettiği ünlüleri, ses birim karşılıklarına göre harfin üstüne veya altına konumlandığı nokta biçimindeki işaretlerle yazı diline aktarmıştır. Ebu'l-Esved'den sonra gelen ve Arapların ilk sözlüğü mesabesinde görülen *Kitâbu'l 'Ayn*'ın yazarı el-Ḥalîl b. Aḥmed'in Arapçanın seslerine dair yapmış olduğu temel tespitler ve seslerin özellikle de kısa ünlülerin yazı birim karşılıklarının gösterimine ilişkin getirdiği birtakım yenilikler de fonetik çalışmalarının ilkleri bağlamında değerlendirilmektedir. Bunlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Uzun ünlülerin yazı dilindeki karşılıkları olan ا, و ve ي sembollerinin boyutlarını küçülterek telaffuz ve ses rengi bakımından kendilerine benzeyen kısa ünlülerin gösteriminde kullanmıştır. Bunlar daha sonraki dönemlerde dil âlimleri tarafından hareke kavramı ile adlandırılmıştır.

ا, و ve ي seslerinden oluşan kümeyi, sesletim özellikleri bakımından diğer seslerden ayrı tutarak bu seslere hevâî özelliğini atfetmiştir. Bu özellik ile söz konusu seslerin oluşum süreçlerinde ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadıklarına dikkat çekmiş bu durum onun Standart Arapçanın uzun ünlülerini ilk kez tespit eden isim olarak görülmesine neden olmuştur.

Arapçanın seslerinin boğaz, ağız boşluğu, küçük dil vb. gibi boğumlanma yerlerini tespit ederek bu sesleri fizyolojik olarak sınıflamış ve bu sınıflamaya göre Arap alfabesinde bulunan harfleri خ 'dan başlayarak sıralamıştır. Bununla birlikte yine fizyolojik ölçütlere göre yaptığı sınıflamada ünlü ve ünsüz grubundan seslerin yumuşak, sert ve kapalı gibi bazı niteliklerine yer vermiştir.

Arap şiirinde özellikle beyitlerin son heceleri arasında ses bakımından uyum sağlamak için kullanılan ve ahenk unsurlarından biri olan aruz veznini bulmuştur. Bu buluş, modern

dönem Arap fonetikçileri tarafından hecelerin seslerden oluştuğu ve hece sonlarındaki seslerin bağlı oldukları ünlü ve ünsüz gruplarına göre açık ve kapalı şeklinde sınıflanabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

el-Ḥalîl b. Aḥmed'den sonra gelen ve öğrencisi olan Hicrî II. (M.VIII) yüzyılın en önde gelen dil âlimi Sîbeveyh, fonetik çalışmalarına yön veren ilk isimler arasında zikredilmektedir. Aslında *el-Kitâb* adlı eserinde Arapçanın seslerini ele alırken kullandığı yöntem ve izlediği yol bakımından hocası ile arasında farklılık bulunmamaktadır. Her ikisi de sesleri oluşum yerlerine ve oluşum biçimlerine göre fiziksel ölçütler kullanılarak tasnif etmiştir. Ancak Sîbeveyh, Arap alfabesi içerisinde yer alan harfleri hocasından farklı bir şekilde ء ile başlayarak sıralamış ve seslerin özellikle de ünsüzlerin kendisinden önce hiçbir dil âliminin ele almadığı bir biçimde yanal, genizcil ve tekrarlı gibi bazı niteliklerine değinmiştir. Bununla birlikte dil bilgisinin alt dalı olarak görülen ve fonetik bilimi bağlamında ele alınan - klasik ifade ile - idğâm gibi bazı ses olaylarını incelemiştir.

Sîbeveyh'in alana getirdiği en büyük yenilik aslında hocası el-Ḥalîl b. Aḥmed ile و , ا , ء ve ي seslerin çıkış yeri ve çıkış biçimi bakımından nasıl tasnif edileceği konusunda aralarında ortaya çıkan görüş farklılığından doğmaktadır. Sîbeveyh, hocasının aksine و , ا , ء ve ي için sesletim bölgeleri belirleyerek bu dört sesi ünsüzler grubuna müdâhil etmektedir. Bununla birlikte hocasının da yaptığı bir biçimde bu dört ses arasından و ve ي 'ı yumuşaklık özelliği ile niteleyerek bu seslerin telaffuzları sırasında sesin hava ile birlikte genişleyip yayılarak çıktığına dikkat çekmektedir. Bu durum yumuşaklık özelliğine sahip olmaları nedeniyle bu iki sesin, ünlü grubundan sesler olarak değerlendirilmesine yol açarken el-Ḥalîl'in ünsüzleri ünlülerden ayırmak için ayırt edici özellik olarak kullandığı mahreç bölgesine sahip olma gerekliliği bağlamında ele alındığında bu iki ses, bu kez ünsüz grubundan sesler olarak değerlendirilebilmektedir. Bu durum, hem ünlü hem de ünsüz özelliklerini aynı anda taşıyan ve modern dönemde yarı ünsüzler adı ile nitelenen و ve ي 'ının durumuna benzemektedir. Bu

nedenle bilimsel bir temele dayanmadığı belirtilerek modern dönemde yarı ünsüzler adı ile nitelenen ses grubunun ilk kez Sîbeveyh tarafından tespit edildiği şeklinde bir varsayımda bulunulabilir.

Klasik dönem dil âlimlerinden el-Muberred ve ez-Zemaḥşerî, Arap alfabesinde bulunan harfleri, seslerin çıkış yerlerini, sesletim biçimleri nedeniyle kazandıkları özellikleri ve ses olaylarını ele alırken Sîbeveyh'in kullandığı tasnif yöntemini izleyerek bunun sonucunda ortaya koyduğu tespitlere yer vermişlerdir. Farklı bir söyleme sahip olmamaları nedeniyle bu iki ismin fonetik alanına katkısı Sîbeveyh ile aynı ölçüdedir denilebilir. el-Ḥalîl b. Aḥmed, Sîbeveyh ve el-Muberred gibi klasik dönem dil âlimleri arasında görülen İbn Cinnî, Arapçanın harflerini, bu harflerin çıkış noktalarını, özelliklerini ve ses olayları içerisindeki işlevlerini nahiv konuları içerisinde değil yalnızca harflere ayırdığı ve *Sırru Şinâ'ati'l İ'râb* adını verdiği kitabında ele almıştır. Modern dönemde yazı birim ve ses birim olmak üzere iki ayrı olgu olarak değerlendirilen ses ve harf, klasik dönemde Hicrî IV. (M.X) yüzyılda ilk kez İbn Cinnî tarafından *Sırru Şinâ'ati'l İ'râb* adlı kitabında birbirinden farklı özelliklere sahip iki ayrı olgu olarak ele alınmıştır. Bu yönüyle sergilediği yenilikçi tutum, onu çağdaşı olan diğer dil âlimlerinden ayırmaktadır. Ona göre ses, sürekliliğe işaret ederken harf bu sürekliliğin eklemleme yerlerinde kesintiye uğraması sonucunda ortaya çıkan bir olguya işaret etmektedir. Bu nedenle ses ve harf birbirinden farklı ve ayrı iki kavram olarak değerlendirilmelidir. Kullandığı kesintiye uğrama ifadesi sesin telaffuzu sırasında sesletim organlarında gerçekleşen boğumlanma veya eklemleme olayı olarak yorumlanabilir.

İlk kez İbn Cinnî'nin ses ve harf olgularını ele alırken gösterdiği yenilikçi tutumun bir benzeri Hicrî III. (M.IX) yüzyılda yaşamış klasik dönem felsefe ve tıp âlimi el-Kindî'de de gözlemlenmektedir. el-Kindî, *Risâle fî İstihrâci'l-Mu'ammâ* adlı risalesinde seslerin bir gramer birliği içerisinde yan yana bulunmalarının sahip oldukları niteliksel ve niceliksel özelliklere göre değişiklik gösterebileceğini ifade etmektedir. Bu ifadesinden hareketle seslerin kelime

içerisindeki dağılımlarının ve dizilişlerinin bir takım kurallara bağlı olduğu sonucuna ulaşılabilir. Yine el-Kindî, kullandığı sesli harfler ve sessiz harfler anlamına gelen el-ḥuru:fu'l muşavvita:t / الحُرُوفُ الْمُصَوِّتَاتُ ve ḥuru:fu'l ḥurs / الحُرُوفُ الْحُرْسُ şeklindeki iki farklı Arapça kavramla klasik dönemde dil seslerini meydana geliş biçimlerine göre ünlü ve ünsüz olarak iki gruba ayıran ilk isim olmuştur. Bunlardan sesli harfler adını verdiği ünlü grubunu büyük sesli ve küçük sesli anlamına gelen el-muşavvitatu'l-'iẓa:m / الْمُصَوِّتَةُ الْعِظَامُ ve el-muşavvitatu's-siġa:r / الْمُصَوِّتَةُ الصِّغَارُ şeklinde iki ayrı Arapça kavramla ifade ederek kendi içerisinde sınıflamıştır. Büyük sesli adını verdiği ünlü grubu ا , و ve ي seslilerinden oluşan uzun ünlüleri temsil ederken küçük sesli adını verdiği ünlü grubu ise uzun ünlüler ile ses niceliği bakımından benzerlik gösteren fetha, damme ve kesra harekeleridir. Bu hareketler, daha evvelden bahsi geçtiği üzere ا , و ve ي yazı birimlerinin boyutlarının küçültülmesi ile elde edilmişlerdir. Bu nedenle el-Kindî'nin söz konusu seslere küçük sesliler adını verdiği varsayımında bulunulabilir. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak el-Kindî'nin klasik dönemde Arapçanın seslerini, ünlü ve ünsüz, uzun ünlü ve kısa ünlü şeklinde tasnif eden ilk isim olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ancak modern dönem Arap fonetikçileri, Standart Arapçanın seslerini, tarihsel süreç içerisinde karşı karşıya kaldıkları yapısal ve kavramsal değişiklikleri göz önünde bulundurarak fonetik bağlamda incelerken felsefe ve tıp âlimlerini bir kenara bırakarak yalnızca klasik dönem dil âlimlerinin görüşlerini dikkate almışlardır. Bu nedenle sesli ifadesini Arapçaya kazandıran ilk isim olarak el-Kindî'yi değil el-Kindî'den çok sonra yaşamış olan İbn Cinnî'yi kabul etmişler ve İbn Cinnî'nin bu ifadeyi kullanırken el-Kindî'den etkilenmiş olma ihtimaline de çalışmalarında yer vermemişlerdir.

Hicrî IV. (M.X) yüzyılda felsefi görüşleri ile dikkat çeken ve islam felsefesinin bilimsel temellerini atan el-Fârâbî, müzik ilmine dair kaleme aldığı *Kitâbu'l-Mûsîka'l-Kebîr* adlı eserinde ses kavramını, o günün şartlarına kıyasla oldukça modern ve bilimsel bir biçimde ele almaktadır. Ona göre ses, fiziksel ses ve dil sesi olmak üzere ikiye ayrılmakta bunlardan insana

ait olan dil sesleri bir araya gelerek anlamlı kelimeler oluşturmaktadır. Bu yönüyle el-Fârâbî şunu demektedir: en küçük dilsel birim, insan sesidir ve bunlar bir araya gelerek kelime adı verilen anlamlı birimleri oluştururlar.

Klasik dönem felsefe ve tıp âlimleri arasında görülen bir diğer isim İbn Sînâ'dır. Hicrî V. (M.XI) yüzyılda telif ettiği *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf* adlı eserinde el-Kindî ve el-Fârâbî ile benzer şekilde fiziksel ses ve dil sesi ayırımına dikkat çekerek ses olgusunu incelemiş ve oluşumuna dair bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Tıp ilmiyle ilgilenmesi nedeniyle insan anatomisine dair sahip olduğu bilgilerden yola çıkarak ses üretiminde aktif rol oynayan veya bu sürece dolaylı bir biçimde katılarak etki sağlayan konuşma organlarını, ayrıntılı olarak ele alması Araplarda klasik dönem fonetik çalışmalarının ilkeleri arasında kabul edilmektedir. Özellikle dili, hareketlerinden sorumlu sekiz adet kas yapısına sahip hareketli bir konuşma organı olarak nitelemesi ses üretim organları arasında oynak olanlarının bulunabileceği şeklinde yorumlanabilmektedir. Oynak ses üretim organları, durgun olanlarına kıyasla bu özelliklerinden ötürü ağız içerisinde yatay ve dikey biçimde daha çok hareket edebileceklerinden sesletime daha aktif bir şekilde katılmakta ve seslere niteliksel birtakım özellikler kazandırmaktadırlar.

İlmu'l-Esvâti'l-Luğavî, Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa ve Muqaddime fî 'İlmi Esvâti'l-Luğati'l-'Arabî gibi modern dönemde yazılmış kitapların Arapçanın fonetiğine dair bilgiler içeren bölümlerinde Araplarda fonetik çalışmalarının ilklerine değinilirken el-Kindî, el-Fârâbî ve İbn Sînâ gibi felsefe ve tıp âlimlerinden ve bu âlimlerin fonetik bilimi bağlamında değerlendirilen görüşlerinden bahsediliyor olmasına rağmen Arap fonetikçiler, modern Arap fonetiğinin kavramsal ve yöntemsel çerçevesini oluştururken bu görüşleri değerlendirmeye almamaktadırlar. Aynı şekilde kıraat âlimlerinin Standart Arapçanın seslerini tasnif etme biçimi, bu sesleri farklı ölçütlere göre farklı kavramlarla adlandırmaları da Standart Arapçanın fonetiği temellendirilirken göz ardı edilmiştir. Kıraat âlimlerinin sesleri sınıflandırma biçimi

klasik dönem dil âlimlerinin ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Ancak klasik dönem dil âlimlerinin satır aralarında : “falanca harfin ötümsüz karşılığı şudur” şeklinde geçen ses birimsel karşıtlık kıraat âlimlerince özellikle Hicrî IX. (M.XV).yüzyılda yaşamış olan Tunuslu kıraat âlimi Şihâbuddîn el-Ğastallânî tarafından vurgulanarak seslerin çıkış biçimine göre kazandıkları bazı nitelikler ses birimsel karşıtlık – kıraat âlimlerinin deyimi ile zıttı olan özellik - bağlamında değerlendirilerek ötümlü- ötümsüz, sert-gevşek, kapalı-açık, yükselen-alçalan şeklinde sıralanmış, ses birimsel karşıtlık bağlamında değerlendirildiğinde karşıt özelliği bulunmayan ıslıklı sesler gibi bazı ses gruplarından da bahsedilmiştir. Arap fonetikçilerin bu tutumu, fonetiği yani ses bilgisini, dil bilgisinin temel çalışma alanlarından biri olarak görmelerinden bu nedenle de modern Arap fonetiğini temellendirirken klasik dönemde dil bilgisi alanında çalışmalar yapmış ve bu alan içerisinde Arapçanın seslerini incelemiş dil âlimlerinin görüşlerinden faydalanmaya tercih etmiş olmaları şeklinde yorumlanabilir.

İlk kez 1928 yılında, insanlararası bildirişimin işlemesi için kullanılan dilin, ses düzenine ilişkin R. Jakobson, N.Trubetskoy ve S.Kartsevski tarafından yapılan tespitler ve bu tespitler sonucunda ulaşılan sonuçlar, aynı yıl Hollanda'nın Lahey şehrinde düzenlenen I. Slav Filologları Kurultayı'nda ortaklaşa bir bildiri ile sunulmuştur. 1929 yılında bu üç ismin dil seslerine dair ortaya koydukları: dilde bulunan seslerin sayısının sonsuz olduğu, bu seslerin ünlü ve ünsüz şeklinde tek tek parçalar hâlinde buldukları, parçalar hâlinde bulduklarından parçalı fonemler şeklinde adlandırılmaları gerektiği, seslerden daha geniş birlikler olması sebebiyle vurgu, tonlama, durma ve duraklama gibi fonemlere, parçalarüstü fonemler adının verilmesi şeklinde özetlenebilen görüşleri kitap hâline getirilerek modern dönem fonetiğinin temelleri resmi olarak atılmıştır. Araplarda ise, modern dönem fonetik çalışmaları bağlamında değerlendirilen ilk çalışma 1947 tarihli olup İbrâhîm Enîs'e aittir. Enîs, *el-Eşvâtu'l-Luğavî* adını verdiği kitabında, sesin ne olduğu ve nasıl üretildiği konusuna değinmiş modern ve bilimsel yöntemlerle Arapçanın seslerini klasikten moderne karşılaştırmalı bir biçimde, bu seslerden

özellikle ünsüzlerin sesletim bölgelerini, sesletim bölgeleri ile nitelenerek aldıkları isimleri, soluk verme sırasında havanın ses yolunda ilerleme biçimlerine göre kazandıkları özellikleri ele alarak incelemiştir. Ramağân ‘Abduttevvâb ve Temmâm Hâssên gibi modern dönem Arap fonetikçiler, Enîs ile aynı yöntemi kullanarak Arapçanın seslerini özellikle de ünsüzlerini boğumlanma noktaları ve boğumlanma biçimlerine göre tasnif etmişlerdir.

Modern dönem Arap fonetikçiler arasında Arapçanın seslerinin özellikle de ünlülerin modern yöntem olarak adlandırılan ve Uluslararası Fonetik Alfabe'yi esas alan çeşitli ölçütlere göre gruplandırılması konusunda ciddi görüş ayrılıklarının bulunması dikkat çekmektedir. XIX. yüzyıl Arap fonetikçilerinden Mahmûd es-Sa‘rân ve XX. yüzyıl fonetikçilerinden Kemâl Bişr, ünlülerin tasnifinde Uluslararası Fonetik Alfabe'de geçen ünlü tasnifini esas alan iki isim olmasına rağmen Standart Arapçanın ünlülerinden kısa ve uzun olanlarından hangilerinin bu tasnif içerisinde yer alacağı konusunda birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Bunlardan Bişr, Sa‘rân'a kıyasla daha geç bir dönemde yaşamış olmasına rağmen modern dönem fonetik bilimi bağlamında düşünüldüğünde klasik dönem dil âlimlerini anımsatan bir bakış açısıyla Standart Arapçanın uzun ve kısa ünlülerini, niteliksel farklılıklarını görmezden gelerek ses niceliği bakımından aynı görmüş bu nedenle de Standart Arapçanın yalnızca hareke adı verilen kısa ünlülerini modern ölçütlere göre dilin durumuna, dudağın durumuna ve ağız açıklığına göre tasnif etmiştir. Ancak Sa‘rân, Bişr'e göre daha erken bir dönemde – XIX. yüzyıl – yaşamış olmasına rağmen neredeyse XIX – XXI. yüzyılda yaşamış Arap fonetikçilerin seslerin tasnifinde kullandıkları yönteme yaklaşarak uzun ve kısa ünlüleri iki ayrı ses birim olarak kabul etmiş ve her iki ses birimi, Bişr'in de yaptığı gibi dilin durumuna, dudağın durumuna ve ağız açıklığına göre tasnif etmiştir.

XX. ve XXI. yüzyıllar arasında Standart Arapçanın fonetiğine dair kaleme alınan çalışmalarda temel olarak seslerin ünlü ve ünsüz olarak gruplandırılmaları, ünlü ve ünsüzlerin sesletim bölgeleri, süre ve sesletim biçimleri şeklinde sıralanabilen ölçütler dikkate alınarak

tasnif edilmesi gibi hususlarda aynı bilimsel yöntem izlenmekle beraber Standart Arapçanın ses olaylarının belirlenmesi konusunda bu yüzyıllarda Arapçanın fonetiği ile ilgilenen Arap fonetikçiler arasında hâlen daha farklı bakış açıları söz konusu olmaktadır. Bir seslem veya kelime içerisinde yer alan bir sesin yakınında veya uzağında bulunan başka bir sese, sesletim bölgesi veya sesletim biçimi bakımından benzemesi veya bu sesteki farklı bir sese dönüşmesi ya da bu seslerin yer değiştirmesi gibi birtakım ses değişikliklerini kapsayan ses olayları benzeşme, aykırılışma ve göçüşme olarak adlandırılmaktadır. Arap fonetikçileri arasında bu ses olaylarına yer vermekle birlikte daha çok klasik dönemde karşımıza çıkan idgâm, ibdâl ve i'lâl gibi ses olaylarını da ayrı başlıklar altında inceleyen Hâdî Nehr gibi isimler de bulunmaktadır. Bununla birlikte idgâm, ibdâl ve i'lâl gibi ses olaylarına yer vermeksizin yalnızca benzeşme, aykırılışma ve göçüşme gibi ses olaylarına yer veren Arap fonetikçiler de bulunmaktadır. Örneğin İsmâ Nûreddîn, *'İlmu'l-Eşvâti'l-Luğavî: el-Fûnûtika* adlı kitabında Standart Arapçanın sesleri arasında meydana gelen ses olayları arasında benzeşme, aykırılışma ve göçüşmeyi zikrederken idgâm, ibdâl ve i'lâl'e yer vermez. Modern dönem Arap fonetikçilerinden bazıları ise benzeşme türlerinden olan tam benzeşmenin aslında idgâm olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Örneğin Ahmed Muhtâr 'Umer, *Dirâsetu Savti'l-Luğavî* adlı kitabında "İdgâm" başlığı altında parantez içinde "Tam Benzeşme" ifadesini kullanmıştır. Benzer şekilde bu dönemde Bessâm Bereke gibi kitaplarında ses olaylarına dair bir bölüm ayırmayan fonetikçiler bulunurken İbrâhîm Hâlîl gibi ses olaylarını fonoloji başlığı altında inceleyenleri de mevcuttur. Bu bilgilerden hareketle ses olaylarının neler olduğu, ünlü-ünsüz ses grupları içerisinde hangi sesler arasında meydana geldiği ve fonetiğin mi yoksa fonolojinin mi araştırma konuları arasında yer alması gerektiğinin açıklığa kavuşturulmaya ihtiyaç duyulduğu sonucuna ulaşılabilir. Bununla birlikte denilebilir ki: Araplarda fonetik çalışmaları hâlen daha gelişmekte olan bir alandır.

ARAP FONETİĞİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Doktora Tezi

Özkanlı, Zeynep, Arap Fonetığının Tarihsel Gelişimi, Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr.

Derya Adalar Subaşı, s.315

ÖZET

Fonetik, bildirişim aracı olan özel bir dile ait sesleri somut gerçeklikler olarak ele alan bilim dalı olup bu çalışmada Standart Arapçanın sesleri, bu bilim dalının araştırma yöntemleri kullanılarak incelenmiştir.

Çalışma, bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında fonetik tarihine, fonetik - fonoloji arasındaki farklılıklara ve fonetik kavramının temsil ettiği bilim dalının Türkçedeki karşılığına değinilerek bu bilgilerden hareketle dil bilgisinin temel çalışma alanlarından biri olarak kabul gördüğü sonucuna ulaşılan fonetiğin ve alt disiplinlerinin neler olduğuna dair bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde, Araplarda bilinen ilk fonetik çalışmaları, bu çalışmaların kapsamı ve içeriği, çalışmaları gerçekleştiren isimler, dil ve gramer, sözlük, edebiyat ve belagat gibi çeşitli alanlarla ilişkilendirilerek ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Araplarda modern fonetik bağlamında değerlendirilen çalışmalara yer verilmiştir. Bu çalışmalar, modern süreçte Standart Arapçanın seslerinin incelenme yöntemindeki değişikliğin gösterilmesi amaçlandığından çalışmayı gerçekleştiren isimlerin kaleme aldıkları eserlerin tarihleri gözetilerek eskiden günümüze kronolojik bir biçimde sıralanmıştır.

Üçüncü bölümde, Standart Arapçanın seslerinin neler olduğu, hece kurmadaki işlevleri bakımından ne şekilde gruplandırıldıkları, niteliksel ve niceliksel özelliklerinin

belirlenmesinde ne gibi ölçütlerin kullanıldığı, birinci ve ikinci bölüm verilerine dayandırılarak klasikten moderne karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir.

Dördüncü bölüm, modern fonetik bulguları kullanılarak elde edilen Standart Arapçada hece, hece yapısı ve hece türlerine dair bilgileri kapsamaktadır.

Beşinci bölümde, Standart Arapçanın sesleri, gramer birliği içerisinde yan yana gelen seslerin yapısal veya anlamsal birtakım sebeplerle uğradığı değişiklikler göz önünde bulundurulurken incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fonetik, Standart Arapça, Parçalı Ses Birim, Parçalarüstü Ses Birim, Ses Olayları

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF ARABIC PHONETIC

PhD Thesis

Ozkanli, Zeynep, The Historical Development of Arabic Phonetic, PhD Thesis,

Supervisor: Assoc. Dr. Derya Adalar Subaşı, p.315

ABSTRACT

Phonetics is a branch of science that deals with the sounds of a special language. In this study, the sounds of Standard Arabic are examined using the research methods of this branch of science.

The study consists of an introduction and five chapters. In the introduction, the history of phonetics, the differences between phonetics and phonology and Information about phonetics and its sub-disciplines is given.

In the first chapter, the first phonetic studies known in Arabs, the scope and content of these studies, the names of those who carried out the studies, language and grammar, dictionary, literature and rhetoric are discussed by associating them with various fields.

In the second part, the studies evaluated in the context of modern phonetics in Arabs are included. Since these studies are aimed to show the change in the method of examining the sounds of Standard Arabic in the modern process, they are listed chronologically from the past to the present by considering the dates of the works written by the names who carried out the study.

In the third chapter, what the sounds of Standard Arabic are, how they are grouped in terms of their functions in syllable formation, what kind of criteria are used to determine their qualitative and quantitative features, are examined comparatively from classical to modern based on the data of the first and second parts.

The fourth chapter includes the information about syllable, syllable structure and syllable types in Standard Arabic obtained by using modern phonetic findings.

In the fifth chapter, the sounds of Standard Arabic are examined by considering the changes that the sounds that come together in grammatical unity undergo due to some structural or semantic reasons.

Key Words: Phonetics, Standard Arabic, Segmental Phoneme, Suprasegmental Phoneme, Sound Events

KAYNAKÇA

- ‘Abduttevvâb, Ramağân, **el-Medhal ilâ ‘İlmi'l-Luġa ve Menâhici'l-Baḥşi'l-Luġavî**, 2.Baskı, Kahire, Mektebetu'l-Hancî, 1985.
- ‘Abduh, Dâvud, **Dirâsât fî ‘İlmi'l-Eşvâti'l-‘Arabî**, 1.Baskı, Amman, Dâru'l-Cerîr, 2010.
- Ahmet Şen, Soner Akdağ, “Modern Standart Arapça ve Bazı Arap Diyalektlerinde Gelecek Zaman Formları”, **Nüşa**, 2021,c. XXI, S.52, 179-198.
- Aksan, Doġan, **Her Yönüyle Dil**, 5.Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Alper, Ömer Mahir, “*İbn Sînâ*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1999, XX, 319-322.
- Altıkulaç, Tayyar, “Mekkî b. Ebû Tâlib”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2003, XXVIII, 575-576.
- Ashby, Michael, Maidment, John, **Introducing Phonetic Science**, 1.Baskı, New York, Cambridge University Press, 2005.
- ‘Atîk , ‘Abdul‘azîz, **‘İlmu'l-‘Arûḍ ve'l-Ḳâfiye**, Beyrut, Dâru'n-Nahḍatu'l-‘Arabî, 1987.
- Başkan, Özcan, **Lenguistik Metodu**, 3.Baskı, İstanbul, Multilingual, 2003.
- Bazın, Marcel, “Kirman”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, XXVI, 62-63.
- Benli, Mehmet Sami, “*el-Mufassal*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2005, XXX, 366-367.
- Bereke, Bessâm, **‘İlmu'l-Eşvâti'l-‘Âmm: Eşvâtu'l-Luġati'l-‘Arabî**, Beyrut, Merkezi'l-İnhâ‘i'l-Ḳavmî, 1988.
- Bhate, Saroja, **Makers of Indian Literature: Panini**, Yeni Delhi, Sahitya Akademi, 2002.
- Bhattacharyya, Shastri Gaurinath, **An Introduction to Classical Sanskrit**, Kalküta, Modern Book Agency, 1943.
- Bişr, Kemâl, **‘İlmu'l-Eşvât**, Dâru Ġarîb, Kahire, 2000.

Brockelmann, Carl, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, (thk. 'Abdulhalîm en-Neccâr, Ramağân 'Abduttevvâb) 5.Baskı, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1977.

Coşkun, Mustafa Volkan, **Türkçenin Ses Bilgisi**, 1.Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2015.

Çetin, Abdurrahman, "Dâni", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, VIII, 459-461.

Davenport, Mike, Hannahs, S.J., **Introducing Phonetics & Phonology**, 2.Baskı, İngiltere, Hodder Arnold, 2005.

Dayf, Şevkî, **Medârisu'n-Nahviyye**, 7.Baskı, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, ts.

Demir, Nurettin, Yılmaz, Emine, **Türkçe Ses Bilgisi**, (ed. Hülya Pilancı), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2016.

Demirayak, Kenan, **Abbasi Edebiyatı Tarihi**, Erzurum, Şafak Yayınevi, 1998.

Demirayak, Kenan, Bakırcı, Selami, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001.

Demirayak, Kenan, Çögenli, M. Sadi, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995.

Demircan, Ömer, **Türkçenin Sessizimi**, 4.Baskı, İstanbul, Der Yayınları, 2013.

Dikyol, Derya Çığır, Antik Roma'da Bir Statü Göstergesi Olarak Eğitim, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2021, c.XXIII, S.3, 1025-1051.

Doğan, Oğuz, **Kazak Türkçesi Fonetigi**, Yayımlanmış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Edirne, 2003.

Durmuş, İsmail, "*Müberred*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2006, XXXI, 430-433.

Durmuş, İsmail, "Nahiv", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006, XXXII, 300-306.

Durmuş, İsmail, “*Tenâfir*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2011, c.XL, 439-440.

Ebî Ya'kûb, Ebu'l-Ferec Muḥammed, **el-Fihrist**, (thk. Yûsuf 'Alî Ṭavîl), 3.Baskı, Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.

eđ-Dâli', Muḥammed Şâlih, '**İlmu'l-Eşvât 'Inde İbn Sînâ**, İskenderiyye, Dâru'l-Ma'rife, ts.

ed-Dânî, 'Amr, **Câmi'u'l-Beyân fi'l-Kırâ'âti's-Seb'i'l-Meşhûra** (thk. Muḥammed Kemâl 'Atîk), 1.Baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.

ed-Dânî, Ebû 'Amr, **el-Farḡu Beyne'd-Dâd ve'z-Zâ fi Kitâbi'l-Lâhi 'Azze ve Celle ve fi'l-Meşhûr mine'l-Kelâm**, (thk. Hâtim Şâlih eđ-Dâmin), Suriye, Dâru'l-Beşâir, ts.

ed-Deḡḡâr, 'Abdulḡanî, **Mu'cemu'l-Ḳavâ'idil-'Arabi fi'n-Nahv ve'ş-Şarf**, Şam, Dâru'l-Ḳalem, 1986.

el-Câhîz, Ebû 'Uşmân 'Amr b. Baḡr, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, (thk. Muvaffaḡ Şihâbuddîn) 3.Baskı, Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.

el-Enbâri, Ebû'l-Berekât Kemâleddîn 'Abdurrahmân b. Muḥammed, **Nuzhetu'l-Elibbâ fi Ṭabaḡâti'l-Udebâ**, (thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî), 3.Baskı, Ürdün, Mektebetu'l-Menâr, 1985.

el-Endelusî, Ebû Bekr Muḥammed b. Ḥassên ez-Zubeydî, **Ṭabaḡâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luḡaviyyîn**, 2.Baskı, (thk. Muḥammed Ebû Faḡl İbrâhîm), Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1984.

el-Fârâbî, Ebû Naşr Muḥammed b. Muḥammed b. Ṭarḡân, **Kitâbu'l-Mûsîḡa'l Kebîr**, (thk. Ğaṭṭâş 'Abdumelik Ḥaşebe, Maḡmûd 'Aḡmed el-Ḥafenî), Kahire, Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî, ts.

el-Ferâhîdî, Ḥalîl b. Aḡmed, **Kitâbu'l-'Ayn** (thk. Mehdî el-Maḡzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî), Beyrut, Dâru Mektebetu'l-Hilâl, ts.

el-Ferâhîdî, Ḥalîl b. Aḡmed, **Kitâbu'l-'Ayn**, (thk.'Abdulḡamîd Hindâvî),1.Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.

el-Fîrûzâbâdî, Muḥammed b. Ya'kûb, **Ḳâmûsu'l-Muḡîṭ**,(thk. Muḥammed Na'îm el-'Arḡasûsî), 4.Baskı, Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, 2010.

- el-Ḥafâcî, İbn Sinân, **Sırru'l-Feşâha**, (thk. İbrâhîm Şemsuddîn), Lübnan, Kitâb Nâşirûn, 2010.
- el-Ḥalebî, Ebû Ṭayyib 'Abdulvâhid b. 'Alî el-Luğavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, (thk. Muḥammed Ebû Faḍl İbrâhîm), Kahire, Mektebetu Nahḍa, ts.
- el-Ḥamevî, Yâkût, **Mu'cemu'l-Udebâ**, (thk. İhsân 'Abbâs), 1.Baskı, Lübnan, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1993.
- el-Ḥanbelî, İbnu'l-'Îmâd, **Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zehab**, (thk. 'Abdukkâdir el-Arnâvût, Maḥmûd el-Arnâvût), Beyrut, Dâru İbn Keşîr, 1986.
- el-Hâşimî, Muḥammed 'Alî, **Arûḍ Vâdiḥ ve 'İlmu'l-Kâfiye**, 1.Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kalem, 1991.
- el-Ḥûlî, Muḥammed 'Alî, **Medhal ilâ 'İlmi'l-Luğa**, Ürdün, Dâru'l-Fellâh, 2000.
- el-Ḳaşallânî, Ebu'l-'Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. Ebî Bekr, **Leṭâifu'l-İşârât li Funûni'l-Ḳırâ'ât**, (thk. Merkezu'd-Dirâsâti'l-Ḳur'âniyye), Suudi Arabistan, Vizâretu's-Şu'ûni'l-İslamiyye ve'd-da've ve'l-İrşâdi's-Su'ûdiyye, ts.
- el-Ḳaysî, Ebû Muḥammed Mekkî b. Ebî Ṭâlib, **er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Ḳırâ'a ve Tahḳîki Lafzi't-Tilâve**, (thk. Mektebetu Ḳurtuba li'l-Baḥsi'l-'İlmî ve Tahḳîki't-Turâs), Kahire, Muessesetu Ḳurtuba, ts.
- el-Maḥzûmî, Mehdî, **Medresetu'l-Kûfe Menhecuhâ fî Dirâseti'l-Luğa ve'n-Nahv**, 2.Baskı, Mısır, Muştafâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1958.
- el-Merzubân, Ebî Sa'id es-Sîrâfi el-Ḥassên b. 'Abdillâh b. el-Merzubân, **Şerḥu Kitâbi Sibeveyh** (thk. Aḥmed Ḥassên Mehdelî, 'Alî Seyyid 'Alî), 1.Baskı, Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2008.
- el-Mubârek, Mâzin, **el-Mûcez fî Târîhi'l-Belâğa**, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 2014.
- el-Muberrred, Ebu'l-'Abbâs Muḥammed b. Yezîd, **el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb**, (thk. 'Abdulḥamîd Hindâvi), 1.Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003.

el-Mubberred, Ebu'l-‘Abbâs Muhammed b. Yezîd, **el-Muḳteḍab**, (thk. Ḥassên Ḥamid, Râhîl Ya‘kûb), 1.Baskı, Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1999.

el-Yemânî, ‘Abdulbâki b. ‘Abdulmecîd, **İşâretu't-Ta'yîn fî Teracimi'n-Nuḥât ve'l-Luġaviyyîn**, (thk. Abdulmecîd Diyâb), 1.Baskı, Riyad, Merkezi'l-Melik Fayşal, 1986.

Enîs, İbrâhîm, **Eşvâtu'l-Luġaviyye**, 5.Baskı, Mısır, Mektebetu'l-Encilû el-Maşrıyye, 1975.

es-Sâmerrâî, Fâdîl Şâlih, **Dirâsâtu'n-Nahv ve'l-Luġa ‘İnde'z- Zemaḥşerî**, 1.Baskı, Beyrut, Dâru İbn Keşîr, 2016.

es-Sa‘rân, Maḥmûd, **‘İlmu'l-Luġa: Muḳaddime li'l-Ḳâri’i'l-‘Arabî**, Beyrut, Dâru'n-Nahḍati'l-‘Ârabiyye, ts.

es-Sîrâfî, Ḳâḍî Ebî Sa‘îd el- Ḥassên b. ‘Abdullâh, **Aḥbâru'n-Nahviyyîn el-Başriyyîn**, (thk. Ṭaha Muhammed ez-Zînî, Muhammed ‘Abdulmun‘im Ḥafâcî), Mısır, Mektebetu Muştafâ el-Bâbî el-Ḥalebî, ts.

es-Suyûtî, Ḥâfız Celâluddîn ‘Abdurrahmân, **Buġyetu'l-Vu‘ât fî Ṭabaḳâti'l-Luġaviyyîn ve'n-Nuḥât**, (thk. Muhammed Ebû Faḍl İbrâhîm), Kahire, ‘Îsâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1964.

eṭ-Ṭayyân, Muhammed Ḥassên, “Risâletu Ya‘kûb el-Kindî fi'l- Luġa”, **Mecelletu Mecma‘i'l-Luġati'l-‘Arabî**, 1985, c.LX, S.3, 515-532.

ez-Zemaḥşerî, Ebu'l- Ḳâsım Cârullâh Maḥmûd b. ‘Umer, **el-Mufaşşal fî Şan‘ati'l-İ‘râb**, (haz. Emîl Bedî‘i Y‘akûb), Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1999.

Fırıncı, Doġan, **Arap Dili Morfolojisi**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2018.

Fırıncı, Doġan, **Arap Dili Morfolojisi**, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2016.

Gökberk, Macit, **Felsefe Tarihi**, 31.Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2018.

Ḥâlidî, Hişâm, **Şinâ‘atu'l-Muştalahî’s-Şavtî fî Lisâni'l- ‘Arabiyyi'l-Ḥadîs**, Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2012.

Ḥâlîl, İbrâhîm, **Muḳaddime fî ‘İlmi Eşvâti'l-Luġati'l- ‘Arabî**, Amman, Emvâc, 2013.

Heyat, Javad, “Fars”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995, XII, 174-176.

Hilâl, ‘Abdulğaffâr Hâmid, **Eşvâtu'l-Luğati'l- Arabî**, 3.Baskı, Kahire, Mektebetu Vehbe, 1996.

Holes, Clive, **Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties**, Vaşington, Georgetown University Press, 2004.

Huber, Emel, **Dilbilime Giriş**, İstanbul, Yabancı Dil Yayınları, 2013.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth ‘Uşmân, **Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb**, (thk. Muhammed Hâssên İsmâ'îl, Aḥmed Ruşdî ‘Âmir), Lübnan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥâsen, **el-İştikâk** (thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn), Beyrut, Dâru'l-Cîl, 1991.

İbn Ḥallikân, Ebu'l-‘Abbâs Şemsuddîn Aḥmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, (thk. İḥsân ‘Abbâs), Dâr Şadır, Beyrut, 1972.

İbn Kuteybe, **eş-Şi'r ve's-Şu'arâ**, (thk. Aḥmed Muhammed Şâkir), Kahire, Dâru'l-Me'ârif, ts.

İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Cemaleddîn Muhammed b. Mukerrem, **Lisânu'l- Arab**, Beyrut, Dâr Sâdır, ts.

İbn Sînâ, Ebû ‘Alî el-Ḥuseyn, **Esbâbu Ḥudûsi'l-Ḥurûf**, (thk. Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb), Kahire, Maṭba'atu'l-Mueyyed, 1915.

İbnu'n-Nedîm, **el-Fihrist**, Lübnan, Dâru'l-Ma'rife, ts.

İbrâhîm, Ya'kûb Evvel, **el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî ve Eşeruhu fî Dirâsâti'l-Luğa: Dirâsetun Vaşfiyyetun Tahfîliyyetun**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cezîre Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, İslâmi Çalışmalar ve Arap Dili Bölümü, Sudan, 2017.

İmer, Kâmile, **Dil ve Toplum**, 1.Baskı, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 1990.

İmer, Kâmile, Kocaman, Ahmet, Özsoy, A. Sumru, **Dilbilim Sözlüğü**, 3.Baskı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2019.

- Karaağaç, Günay, **Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Karaağaç, Günay, **Dil Tarih ve İnsan**, 5.Baskı, İstanbul, Kesit Yayınları, 2017.
- Karaağaç, Günay, **Türkçenin Dil Bilgisi**, 4.Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2019.
- Karaağaç, Günay, **Türkçenin Ses Bilgisi**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2018.
- Kaya, Mahmut, “*Fârâbî*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, XII, 145-162.
- Kaya, Mahmut, “*Kindî*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2002, XXVI, 41-58.
- Kılıç, Hulusi, “*İştikak*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, XXIII, 439-440.
- Kıran, Zeynel, **Dilbilim Akımları**, 2.Baskı, Ankara, Onur Yayınları, 1996.
- Kırkan, Ahmet, **Zazacanın Fonetik Açısından İncelenmesi: Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının Karşılaştırılması**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, Diyarbakır, 2019.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâli**, (çev. Elmalılı M.Hamdi Yazır, sad. Hamdi Döndüren), Çelik Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Kütükoğlu, Ahmet, **Kastallânî'nin Letâifü'l-İşârât li Fünûni'l-Kıraât Adlı Eserinin Kıraât İlmi Açısından İncelenmesi**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Şanlıurfa, 2017.
- Ladefoged, Peter, Johnson, Keith, **A Course in Phonetics**, 6.Baskı, Boston, Wadsworth, 2011.
- Lyons, John, **Introduction to Theoretical Linguistics**, 12.Baskı, Amerika Birleşik Devletleri, Cambridge University Press, 1995.
- Malmberg, Bertil, **İlmu'l-Eşvât**, (çev. ‘Abduşşabûr Şâhîn), Kahire, Mektebetu’ş-Şebâb, 1984.
- Matthews, Peter, **The Concise Oxford Dictionary of Linguistics**, 3.Baskı, İngiltere, Oxford University Press, 2014.

- Merâyâtî, Muhammed, 'Alem, Yahyâ Mîr ve eṭ-Ṭayyân, Muhammed Ḥassên, **‘İlmu't-Ta‘miye ve İstihrâcu'l-Mu‘ammâ ‘İnde'l-‘Arab**, (takdim. Şâkir el-Fehhâm), Şam, Dâru Ṭalâs li'd-Dirâsât ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1987.
- Muhammed el-Bîh, Vefâ, **'Atlas Eşvâti'l-Luğati'l-‘Arabî**, 1.Baskı, Kahire, Hey'etu'l-Maşrıyyetu'l-‘Âmme li'l-Kitâb, 1994.
- Nâşır, 'Abdulmun'im, **Şerhu Şavtiyyât Sibeveyh**, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 2012.
- Nehr, Hâdî, **‘İlmu'l-Eşvâti'n-Nuḫkî**, 1.Baskı, Ürdün, 'Âlemu'l-Kutubi'l-Ḥadîs, 2011.
- Nüreddîn, 'İşâm, **‘İlmu'l-Eşvâti'l-Luğavî: el-Fûnûfikâ**, 1.Baskı, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, 1992.
- Nüreddîn, 'İşâm, **‘İlmu'l-Vezâ'ifu'l-Eşvâti'l-Luğavî: el-Fûnûlûcyâ**, 1.Baskı, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, 1996.
- O'Connor, J.D., **Phonetics: A Simple and Practical Introduction to the Nature and Use of Sound in Langugae**, 1.Baskı, İngiltere, Penguin Books, ts.
- Owens, Jonathan, **A Linguistic History of Arabic**, 1.Baskı, New York, Oxford University Press, 2006.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit, **“Sibeveyhi”**, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, XXXVII, 130-134.
- Özkan, Mustafa, **Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri**, İstanbul, Filiz Kitapevi, 2001.
- Platon, **Kratylos**, (çev. Furkan Akderin), 1.Baskı, İstanbul, Say Yayınları, 2015.
- Rdyding, Karin C. , **Arabic: A Linguistic İntroduction**, Birleşik Krallık, Cambridge University Press, 2014.
- Rıdvân, Hâlef es-Seyyid, **“Şavâitu'l-Kaşıyra fi Dav'i Mu‘tiyyât ‘İlmi'l-Eşvât Beyne'l-Ḳudemâ ve'l-Muḥdesîn”**, **Ḥavliyyetu Kulliyeti'l-Luğati'l-‘Arabî bi Circa: Mecelle ‘İlmiyye Muḥakkeme**, 2004, c.VIII, S.1.

Rifat, Mehmet, **XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları: Tarihçe ve Eleştirel Düşünce**,4.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Robins, Robert Henry, **A Short History of Linguistics**, 4.Baskı, Londra ve New York, The Routledge Taylor&Francis Group,1997.

Sakğâl, Diziyrak, **eş-Şarfu ve 'İlmu'l-Eşvât**, 1.Baskı, Beyrut, Dâru's-Şadâka, 1996.

Sarı, Mehmet Ali, “*Gunne*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1996, XIV, 195-196.

Sarı, Mehmet Ali, “İdgam”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, XXI, 471-472.

Sarıkaya, Muammer, “Araplarda Fonetik İlminin Doğuşu”, **Bilimname**, 2004, c.IV, S.1, 117-131.

Scharf, Peter M., Hyman, Malcolm D., **Linguistic Issues in Encoding Sanskrit**, The Sanskrit Library, 2011.

Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Uşmân b. Kânber el-Hârisî, **el-Kitâb**, (thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn), 5. Baskı, Kahire, Mektebetu'l-Hâncî, 2009, c.IV.

Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Uşmân b. Kânber el-Hârisî, **el-Kitâb**, (thk. 'Abdusselâm Muḥammed Hârûn), 4. Baskı, Kahire, Mektebetu'l-Hâncî, 2004, c.I.

Şenel, Abdülkadir, “KASTALLÂNÎ, Ahmed b. Muhammed”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, XXIV, 583-584.

Şeşen, Ramazan, “*el-Beyân ve't-Tebyîn*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, VI, 31.

Şeşen, Ramazan, “*el-Câhiz*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, VII, 20-24.

Temiz, İsmail, **İbn Cinnî'nin Sırru Şinâ'ati'l-İ'râb Adlı Eserinde Mu'cem Harflerine Dair Görüşleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Samsun, 2020.

Topuzoğlu, Tefvik Rüştü, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, X, 311-313.

Topuzoğlu, Tefvik Rüştü, "Halîl b. Ahmed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, XV, 309-312.

Tu'me, Hâssên Sevâdî, **İşâm Nûreddîn ve Cuhûduhu'l-Luğaviyye**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Vâsıt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arap Dili Bölümü, Irak, 2017.

Turabi, Ahmet Hakkı, "Fârâbî'nin Mûsîkî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri", **İslam Düşüncesinin Altın Çağı**, (ed. Bayram Ali Çetinkaya), İstanbul, İnsan Yayınları, ts.

'Ukkâşe, Maḥmûd, **Eşvâtu'l-Luğa**, 2.Baskı, Kahire, Akâdemiyetu'l-Ḥadîse li'l-Kitâbi'l-Câmi'î, 2007.

'Umer, Aḥmed Muḥtâr, **Dirâsetu Şavti'l-Luğavî**, Kahire, 'Âlemu'l-Kutub, 1997.

Uysal, Enver, "Kindî", **İslam Düşüncesinin Altın Çağı**, (ed. Bayram Ali Çetinkaya), İstanbul, İnsan Yayınları, ts.

Üçok, Necip, **Genel Fonetik: Ana Çizgileriyle**, İstanbul, Multilingual, 2007.

Versteegh, Cornelis Henricus Maria, **Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking**, Leiden, E.J. Brill, 1977.

Y'akûb, Emîl Bedî'i, **Mevsû'atu'n-Naḥv ve's-Şarf ve'l-İ'râb**, Lübnan, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1988.

Yavuz, Mehmet, "*İbn Cinnî*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1999, XIX, 397-400.

Yaylagül, Özen, **Göstergebilim ve Dilbilim**, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, 2015.

Yeşilyurt, Rıdvan, **Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî: İlmî Hayatı, Eserleri, İlmî ve Edebî Kişiliği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Erzurum, 2015.

Yûsuf, Muḥammed Ḥayr Ramaḏân, **Tetimmetu'l-A'lâm**, 2.Baskı, Beyrut, Dâru İbn Ḥazm, 2002.

Yüksel, Ahmet, “İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî Örneği, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007, c.XXI, S.24, 135-151.

Zsiga, Elizabeth C., **The Sounds of Language : An Introduction to Phonetics and Phonology**, 1.Baskı, Amerika Birleşik Devletleri, Wiley Blackwell, 2013.

ÇALIŞMADA GEÇEN FONETİK TERİMLER SÖZLÜĞÜ

İngilizce	Türkçe	Arapça
		أ
Fricative	Sürtülmeli	إِخْتِكَائِي
Monosyllabic	Tek Heceli	أَحَادِيَّةُ الْمُقْطَعِ
-	Boğaz Dibi	أَدْنَى الْحَلْقِ
-	Boğazın Ağza Yakın Olan Kısmı	أَدْنَى مَخْرَجًا مِنَ الْفَمِ
Sonority	Ses Yüksekliği	إِرْتِفَاعُ الصَّوْتِ
Tip of Tongue	Dil Ucu	أَسْئَلَةُ اللِّسَانِ
-	Ön Kesici Dişin Dibi veya Eti	أَصْلُ التَّنِيَّةِ
Speech Organs	Konuşma Organları	أَعْضَاءُ النُّطْقِ
Base of Tongue	Dil Kökü	أَقْصَى اللِّسَانِ
Continuous	Sürekli	إِمْتِدَادِي
Semi Vowel	Yarı Ünlü	أَنْصَافُ الصَّائِتِ
Semi Consonant	Yarı Ünsüz	أَنْصَافُ الصَّامِتِ
Gliding	Kayıcı	إِنْزِلَاقِي
Plosive	Patlamalı	إِنْفِجَارِي
Nasal	Genizcil, Genizsil, Nazal	أَنْفِي
Occlusive	Süreksiz	إِنْسِدَادِي
Front of Tongue	Dil Önü	أَوَّلُ اللِّسَانِ
-	Boğaz Ortası	أَوْسَطُ الْحَلْقِ

ب

Syllable Onset

Hece Başı

بَادِئَةٌ مَقْطَعِيَّةٌ

ت

Adam's Apple

Âdem Elması

تَفَّاحَةُ أَدَمَ

Intonation

Tonlama

تَنْغِيمٌ

Oral Cavity

Ağız Boşluğu

تَجْوِيفُ الْفَمِ

Nasal Cavity

Burun Boşluğu

تَجْوِيفُ الْأَنْفِ

ث

Incisor

Ön Kesici Diş

ثَنِيَّةٌ

ج

Lateral

Yanal, Yan

جَانِبِيٌّ

Speech Organ

Konuşma Aygıtı

جِهَازٌ نُطْفِيٌّ

ح

Side of Tongue

Dil Yanı veya Kenarı

حَافَةُ اللِّسَانِ

Tip of Tongue

Dil Ucu

حَدُّ اللِّسَانِ

Pharynx

Boğaz

حَلَقٌ

Pharyngeal	Boğazsıl	حَلَوِيّ
Glottis	Gırtlak	حَنْجَر
Glottal	Gırtlaksıl	حَنْجَرِيّ
Palate	Damak	حَنَك
Roof of the Mouth	Üst Damak	حَنَكِ اَعْلَى
Hard Palate	Sert Damak	حَنَكِ الصَّلْب
Soft Palate	Yumuşak Damak	حَنَكِ لَيِّن
-	Sesletim Bölgesi, Mahreç	حَيَز

خ

Syllable Coda	Hece Sonu	حَايِمَة مَقْطَعِيَّة
Nasal Fossa	Geniz	حَيَسُوم

د

Pitch	Ses Frekansısı, Pitch	دَرَجَة الصَّوْت
-------	-----------------------	------------------

ر

Lung	Akciğer	رِنَّة
Tip of Tongue	Dil Ucu	رَأْس اللِّسَان
-	Gevşeklik Özelliği, Gevşek	رُخْوَة

س

Vibration Width	Titreşim Genişliği	سِعَةُ الْإِهْتِرَازَةِ
Pause	Duraklama	سَكْنَةٌ
Scale	Müzik Skalası	سُلْمٌ مُوسِيقِيٌّ
Teeth	Diş	سِنَّ

ش

-	Çene Kemiklerinin Arası, Ağız Boşluğu	شَجْرُ الْفَمِ
Sound İntensity	Ses Yeğİnliği	شِدَّةُ الصَّوْتِ
-	Sertlik Özelliği, Sert	شَدِيدٌ
Lip	Dudak	شَفَاةٌ
Lower Lip	Alt Dudak	شَفَاةُ السُّفْلَى
Upper Lip	Üst Dudak	شَفَاةُ الْعُلْيَا

ص

Vowel	Ünlü, Sesli, Vokal	صَّائِتٌ
Front Vowel	Ön Ünlü	صَّائِتٌ أَمَامِيٌّ
Gliding Vowel	Kayıcı Ünlü	صَّائِتٌ اِنْزِلَاقِيٌّ
Back Vowel	Arka Ünlü	صَّائِتٌ خَلْفِيٌّ
Long Vowel	Uzun Ünlü	صَّائِتٌ طَوِيلٌ
Unrounded Vowel	Düz Ünlü	صَّائِتٌ غَيْرٌ مُسْتَدِيرٌ

Short Vowel	Kısa Ünlü	صَائِت قَصِير
Rounded Vowel	Yuvarlak Ünlü	صَائِت مُسْتَدِير
Unrounded Vowel	Düz Ünlü	صَائِت مُفْرَج
Whistling	Islıklı	صَفِير
Voice	Ses	صَوْت
Treble	Tiz veya Yüksek Frekanslı Ses	صَوْت حَاد
Infrasound	Pes veya Alçak Frekanslı Ses	صَوْت عَمِيق
Nonsyllable Sound	Hece Oluşturmayan Ses	صَوْت غَيْر مَقْطَعِي
Consonant	Ünsüz, Sessiz, Konson	صَامِت
Fricative Consonant	Sürtünlü Ünsüz	صَامِت اِخْتِكَائِي
Denti Alveolar Consonant	Diş – Diş Eti Ünsüzü	صَامِت اَسْنَانِي لِثَوِي
Occlusive Consonant	Süreksiz Ünsüz	صَامِت اِنْسَادِي
Plosive Consonant	Patlamalı Ünsüz	صَامِت اِنْفَجَارِي
Nasal Consonant	Geniz Ünsüzü	صَامِت اَنْفِي
Continuous Consonant	Sürekli Ünsüz	صَامِت اِمْتِدَادِي
Lateral Consonant	Yanal, Yan Ünsüz	صَامِت جَانِبِي
Labiodental Consonant	Diş – Dudak Ünsüzü	صَامِت شَفْوِي اَسْنَانِي
Interdental Consonant	Dişlerarası Ünsüz	صَامِت مَا بَيْنَ اَلْاَسْنَان
Rolled Consonant	Çarpmalı Ünsüz	صَامِت مُكْرَّر
Lateral Consonant	Yanal, Yan Ünsüz	صَامِت مُنْحَرَف

ض

Molar Teeth	Azı Dişi	ضِرْس
-------------	----------	-------

ط

Side of Incisor	Ön Kesici Dişin Yanı	طَرَفُ الثَّنِيَّةِ
Blade of Tongue	Dil Önü	طَرَفُ اللِّسَانِ
Soft Palate	Yumuşak Damak	طَبَقْ

ظ

Back of Tongue	Dil Sırtı	ظَهْرُ اللِّسَانِ
----------------	-----------	-------------------

ع

Base of Tongue	Dil Kökü	عُكْدَةُ اللِّسَانِ
Phonetic	Fonetik	عِلْمُ الْأَصْوَاتِ
Acoustic Phonetics	Akustik Fonetik	عِلْمُ الْأَصْوَاتِ الْأَكُوسْتِيكِي
Auditory Phonetics	İşitsel Fonetik	عِلْمُ الْأَصْوَاتِ السَّمْعِي
Articulatory Phonetics	Artikülator Fonetik	عِلْمُ الْأَصْوَاتِ النَّطْقِي
Phonology	Fonoloji	عِلْمُ الْوُضَائِفِ الْأَصْوَاتِ

غ

Palate	Ön Damak	غَارُ أَمَامِي
Postpalate	Art Damak	غَارُ خَلْفِي

-	Kalkan Kıkırdak	عُضْرُوفٌ دَّرَاقِيّ
-	İbriksi Kıkırdak	عُضْرُوفٌ طَرَجِهَالِيّ

ف

Nasal Cavity	Burun Boşluğu	فَرَاغٌ أَنْفِيّ
Resonant Cavity	Rezonans Boşluğu	فَرَاغٌ رَتَّانٌ
Phoneme	Ses Birim, Fonem	فُونِيمٌ
Segmental Phoneme	Parçalı Ses Birim	فُونِيمٌ تَرَكِيْبِيّ
Suprasegmental Phoneme	Parçalarüstü Ses Birim	فُونِيمٌ فَوْقَ التَّرَكِيْبِيَّةِ

ق

Windpipe	Soluk Borusu	قَصَبَةٌ هَوَائِيَّةٌ
Metathesis	Göçüşme	قَلْبٌ مَكَانِيّ
Sonority	Duyulurluk, Ses Yüksekliği	قُوَّةُ الْوَضُوحِ السَّمْعِيّ
Syllable Peak	Hece Doruğu	قِمَّةٌ مَقْطَعِيَّةٌ

ل

Tooth Ridge	Diş Eti	لِئْتَةٌ
Tongue	Dil	لِسَانٌ
Epiglottis	Gırtlak Kapağı	لِسَانُ الْمِرْمَارِ
Uvula	Küçük Dil	أَلْهَاءَةٌ

-	Yumuşak	لَيِّنَةٌ
		م
Back of Tongue	Dil Sonu veya Arka Dil	مُوَحَّرَ اللِّسَانِ
Polysyllabic	Çok Heceli	مُتَعَدِّدَةُ الْمُقْطَعِ
Voiced	Ötümlü, Tonlu	مَجْهُورٌ
Dissimilation	Aykırılışma	مُخَالَفَةٌ صَوْتِيَّةٌ
Glottis	Ses Yarığı	مِرْمَارٌ
-	Dil Ucu	مُسْتَدَقُّ اللِّسَانِ
-	Kapalılık Özelliği, Kapalı	مُطْبِقٌ
Syllable	Hece	مُقْطَعٌ
Long Syllable	Uzun Hece	مُقْطَعٌ طَوِيلٌ
Front of Tongue	Dil Ortası	مُقَدَّمُ اللِّسَانِ
Short Syllable	Kısa Hece	مُقْطَعٌ قَصِيرٌ
Medieval Syllable	Orta Hece	مُقْطَعٌ مُتَوَسِّطٌ
Close Syllable	Kapalı Hece	مُقْطَعٌ مُغْلَقٌ
Open Syllable	Açık Hece	مُقْطَعٌ مَفْتُوحٌ
Stressed Syllable	Vurgulu Hece	مُقْطَعٌ مُنْبُورٌ
Distant Assimilation	Uzak Benzeşme	مُمَاتَلَةٌ تَبَاعُدِيَّةٌ
Contact Assimilation	Yakın Benzeşme	مُمَاتَلَةٌ تَجَاوُرِيَّةٌ
Progressive Assimilation	İlerleyici Benzeşme	مُمَاتَلَةٌ تَقْدِيمِيَّةٌ
Partial Assimilation	Yarı Benzeşme	مُمَاتَلَةٌ جُزْئِيَّةٌ
Regressive Assimilation	Gerileyici Benzeşme	مُمَاتَلَةٌ رَجْعِيَّةٌ
Assimilation	Benzeşme	مُمَاتَلَةٌ صَوْتِيَّةٌ

Total Assimilation	Tam Benzeşme	مُتَّالِفَةٌ كَلْبِيَّةٌ
Lateral	Yanal, Yan	مُنْحَرَفٌ
-	Açıklık Özelliği, Açık	مُنْفَتِحٌ
Voiceless	Ötümsüz, Tonsuz	مَهْمُوسٌ

ن

Stress	Vurgu	نَبْرٌ
Fixed Stress	Sabit Vurgu	نَبْرٌ ثَابِتٌ
Weak Stress	Zayıf Vurgu	نَبْرٌ ضَعِيفٌ
Strong Stress	Güçlü Vurgu	نَبْرٌ قَوِيٌّ
-	Orta Vurgu	نَبْرٌ وَسِيطٌ
Palate	Damak	نِطْعٌ
Tone	Ton	نَعْمَةٌ
Rising Tone	Yüksek veya Yükselen Ton	نَعْمَةٌ صَاعِدَةٌ
Falling Tone	Alçak veya Alçalan Ton	نَعْمَةٌ هَابِطَةٌ
Syllable Nucleus	Hece Çekirdeği	نَوَاةٌ مَقْطَعِيَّةٌ

هـ

-	Hevâi, Havalı	هَوَاوِيٌّ
---	---------------	------------

و

Vocal Cord	Ses Teli	وَتْرٌ صَوْتِيٌّ
------------	----------	------------------

-	Dil Ortası	وَسَطُ اللِّسَانِ
-	Üst Damak Ortası	وَسَطُ الْحَنَآكِ الْأَعْلَى
Stop	Durma	وَقْفَةٌ

